



Universiteit
Leiden
The Netherlands

De nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)

Korteweg, P.

Citation

Korteweg, P. (2006, October 25). *De nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4953>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4953>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE NIEUWTESTAMENTISCHE COMMENTAREN
VAN JOHANNES DRUSIUS (1550-1616)

De nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen
en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 25 oktober 2006
klokke 13.45 uur

door

PETER KORTEWEG
geboren te Geertruidenberg in 1969

Melissant
2006

Promotiecommissie:

promotor: prof. dr. H.J. de Jonge

referent: dr. J. Tromp

overige leden: prof. dr. A. van der Kooij
prof. dr. A. de Reuver, Universiteit Utrecht
prof. dr. E.G.E. van der Wall

ISBN-10: 90-811081-1-5

ISBN-13: 978-90-811081-1-9



JOHANNES DRUSIUS (1550-1616)
(foto: Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	9
Inleiding	
Johannes Drusius	11
Het gangbare beeld: Drusius als late humanist	12
1. <i>L. Fuks</i>	13
2. <i>J.C.H. Lebram</i>	14
3. <i>H.J. de Jonge</i>	16
4. <i>A.L. Katchen</i>	17
5. <i>Evaluatie</i>	18
Begrenzing	19
Indeling	19
1. Christelijke hebraïstiek	
1. Christelijke hebraïstiek in renaissance en humanisme	21
2. De studie van de bijbel in de hoge middeleeuwen en de scholastiek	23
3. Humanistische filologie van de bijbel en systematische theologie	25
4. Motieven voor de christelijke hebraïstiek	27
5. Letterlijk-historische exegese ten dienste van theologie en kerk	29
2. Johannes Drusius	
Inleiding	31
1. Jeugd en opleiding, 1550-1567	32
2. Engelse periode, 1567-1576	34
3. Leidse periode, 1577-1585	35
4. Franeker periode, 1585-1616	38
3. Annotaties	
1. Het genre <i>annotationes</i>	45
2. Drusius en de bijbelvertaling	51
3. Drusius' annotaties op het Nieuwe Testament	52
1. <i>Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius</i>	52
2. <i>Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius</i>	53
3. <i>Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem</i>	53
4. <i>Annotationum in Novum Testamentum pars altera</i>	56

4. Drusius' nieuwtestamentische commentaren	
Inleiding	57
1. Filologische aantekeningen	58
1. <i>Visie op de talen</i>	58
2. <i>Semitische talen</i>	59
3. <i>Bijbelse passages in de grondtaal</i>	60
4. <i>Joods exegetisch materiaal</i>	60
5. <i>Oude vertalingen</i>	61
6. <i>Niet-christelijke auteurs</i>	62
7. <i>Oude christelijke en patristische auteurs</i>	63
8. <i>Contemporaine auteurs</i>	65
9. <i>Historische achtergronden</i>	67
10. <i>Tekstuele kwesties</i>	68
11. <i>Stijlfiguren en spreekwoorden</i>	70
12. <i>Aantekeningen van andere aard</i>	70
2. Persoonlijk getinte uitlatingen	71
3. Theologische aantekeningen	73
5. Verhouding van filologie tot theologie	
Inleiding	77
1. Nieuwtestamentische commentaren	77
2. Overige geschriften	79
Conclusies	83
Appendix 1. Excerpten uit werken van Drusius betreffende zijn visie op de verhouding filologie – theologie	87
Appendix 2. Inventaris van Drusius' correspondentie Index op deze correspondentie	101 122
Appendix 3. Lijst van Drusius' werken	129
Geraadpleegde literatuur	
Afkortingen	137
Bronnen tot 1800	137
Overige literatuur	143
Index	159
Summary	171
Curriculum vitae	175

Woord vooraf

Graag wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken jegens enige personen die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit proefschrift: prof. dr. A. de Reuver, dr. W.J. van Asselt, dr. P.W. van Boxel, prof. dr. W.J. op 't Hof, drs. P.E. van der Dussen, mr. F.P. Visser, drs. S.J. van den Brink, dr. A. Goudriaan, F.W. Huisman, de leden van het Werkgezelschap Promovendi Gereformeerd Protestantisme te Utrecht, M.H.H. Engels, dr. J. van Sluis, dr. J.A. Gruys, dr. D.K.W. van Miert en M. Hervé Genton, licencié en lettres te Genève. De heer drs. C. van Haaften te Utrecht dank ik voor het verzorgen van de Engelse samenvatting.

Ten slotte noem ik hier met dankbaarheid mijn ouders, mijn schoonouders en mijn vrouw Maartje.

Inleiding

Johannes Drusius

Johannes Drusius (1550-1616) was zonder enige twijfel ‘un fort docte personnage parmi les protestants’, zoals Pierre Bayle hem in zijn *Dictionnaire historique et critique* noemde.¹ Drusius’ grote geleerdheid, met name op het gebied van de joodse studiën, is tot uitdrukking gekomen in een uitgebreid aantal wetenschappelijke geschriften van zijn hand. Deze hebben het licht gezien vanaf 1581 tot ver na zijn dood in 1616.² De meeste van zijn werken werden waardig gekeurd opgenomen te worden in de *Critici sacri*, een selectie van de waardevolste filologische commentaren op de bijbel uit de vijftiende tot de zeventiende eeuw uit heel West-Europa, voor het eerst uitgegeven te Londen in 1660.³

¹ P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, Nouvelle édition augmentée de notes extraites de Chauffepié, Joly, La Monnoie, Leduchat, L.-J. Leclerc, Prosper Marchand, Paris 1820-1824, Tome VI, 28 s.v. Drusius. Bayle (1647-1706), Frans refugé in de Republiek, publiceerde de eerste editie van zijn *Dictionnaire* in 1695-1697.

² Drusius’ *De particulis rabbinicis* verscheen nog in 1702 in de *Analecta rabbinica* van Adriaan Reland (1676-1718), die voorts in 1707 Drusius’ *Tetragrammaton* opnieuw publiceerde. Drusius’ *De Hasidaeis* werd in 1703 opnieuw uitgegeven door Jacobus Trigland jr. (1652-1705) in zijn *Trium scriptorum illustrium de tribus sectis Judaeorum syntagma*, Delft 1703. Zie voor Reland, hoogleraar Oosterse talen te Utrecht van 1701 tot 1718: ‘Een bescheiden onderkomen’. *Historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Vakgroep Oosterse Talen en Kulturen, Utrecht 1981, 11-16; J. van Amersfoort, W.J. van Asselt, *Liever Turks dan Paaps? De visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de Islam*, Zoetermeer 1997, 12, 23-28; J. van Amersfoort, ‘Adrianus Reland als filoloog en godsdiensthistoricus’, in: A. de Groot, O.J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Utrecht 2001, 131-140. Zie voor Trigland jr., hoogleraar theologie te Leiden van 1686 tot 1705: F.S. Knipscheer, in: *NNBW*, deel 6, Leiden 1924, 1284. Over de abominabele kwaliteit van Triglands heruitgave, zie J. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin 1855, 207.

³ De *Critici sacri* werden heruitgegeven te Frankfurt in 1695 en te Amsterdam in 1698.

De gezaghebbende Franse criticus Richard Simon (1638-1712) noemde Drusius zelfs de geleerdste en voornaamste exegeet die in de *Critici sacri* was opgenomen, en wel vanwege zijn enorme kennis van de Hebreeuwse en rabbijnse literatuur, de oude vertalingen van de bijbel en de kerkvaders.⁴

Drusius is een groot deel van zijn leven professor in de oosterse talen aan de universiteit van Franeker geweest. Hij heeft als geleerde een belangrijke positie ingenomen in het academisch bedrijf van zijn tijd. Vanuit vele West-Europese landen kwamen studenten naar Franeker om daar aan de Academie zijn onderwijs te volgen. Drusius is vanaf het eerste uur van deze universiteit (1585) aan deze instelling verbonden geweest en heeft aanzienlijk bijgedragen aan de opgang van deze Academie en de goede naam die zij aan het begin van de zeventiende eeuw verwierf.

Toch is er betrekkelijk weinig wetenschappelijk onderzoek gewijd aan de geschriften en opvattingen van Drusius. Wel is er onderzoek verricht naar de christelijke hebraïstiek in het algemeen, zowel die in de Republiek als die in andere landen, maar de plaats van Drusius daarin is hoofdzakelijk summier beschreven. In de volgende paragraaf wordt een overzicht gegeven van de studiën die eerder verricht zijn naar de wetenschappelijke uitgangspunten van Drusius. Daarin vindt men het gangbare beeld van Drusius als late humanist. Er is hier echter wel een beperking aangelegd. De studies die vooral biografisch van aard zijn, en daar vallen ook de artikelen in de handboeken onder, worden hier niet besproken. Zij krijgen hun plaats aan het begin van hoofdstuk twee, waar een biografie van Drusius geboden wordt. De onderzoeken die gewijd zijn aan de totstandkoming van de Statenvertaling en de betrokkenheid van Drusius daarbij, komen aan de orde in hoofdstuk drie.

Het gangbare beeld: Drusius als late humanist

Toen Bayle in zijn lexicografische artikel Drusius beschreef, deed hij dat congeniaal. Hij legde vooral de nadruk op Drusius als grammaticus en linguïst. Bayle rechtvaardigde deze visie op Drusius met een citaat uit Drusius' *Tetragrammaton*: 'Ik ben geen theoloog. Ik weet niet of ik kan volhouden dat ik grammaticus ben, zoals mij denigrerend wordt voorgeworpen.'⁵ Dat betekent overigens dat de theologische tegenstanders van Drusius door Bayle negatiever beoordeeld werden. Hij waardeerde speciaal Drusius' historische en filologische attitude. Volgens Bayle heeft Drusius namelijk primair de geschiedenis en de grammatica bestudeerd,

⁴ Voor het oordeel van Simon, zie: Joh.H. Maius (professor theologie te Giessen, 1653-1719), 'Praefatio εἰσαγωγικὴ in Synopsin criticorum', in M. Polus, *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum*, Frankfurt 1694³, fo. ***2^{ro-vº}.

⁵ 'Non sum theologus: an grammatici nomen, quod aliquando probrose mihi objectum, tueri possim nescio.' Dit citaat is reeds te vinden bij [A. Curiander,] *Vitae operumque Iob. Drusii editorum et nondum editorum, delineatio, et tituli*, Franeker, 1616, 21. Het is een deel van Drusius' antwoord op een vraag van een student over de betekenis van een bijbeltekst. Drusius vervolgt: 'Amici quos nosti, negant, ego non contradico. Quid igitur es, inquires? Christianus sum, φιλαληθής sum, qui scribendo proficio, et proficiendo scribo', *Tetragrammaton*, 81. Dit citaat wordt door H.J. de Jonge gebruikt om te demonstreren dat het onderscheid tussen de filologische en de theologische werkwijze zeventiende-eeuwse exegeten wel degelijk bekend was. H.J. de Jonge, 'The Study of the New Testament. The New Testament among Theologians and Philologists – a General Sketch', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 101-102 n. 29. L. Fuks gebruikt het om Drusius' filologische methode te typeren. L. Fuks, 'Hebreeuwse studies aan de Franeker universiteit', in: G.Th. Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de kennis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 411 n. 17.

terwijl hij de dogma's van de kerk liet voor wat ze waren. Drusius' methode was dat hij de overeenstemming (*consensus*) tussen de gewijde schrijvers en de wereldlijke schrijvers onderzocht. Dat deed hij door de relevante passages uit de Schrift te vermelden en verder te citeren uit Griekse en Latijnse auteurs. Bayle waardeerde deze werkwijze hoog. Zij resulteerde in zijn ogen in goed gefundeerde, betrouwbare literaire en historische kennis.⁶

1. L. Fuks

Aan het onderzoek naar het werk en de betekenis van Drusius heeft L. Fuks drie artikelen bijgedragen. In het als eerste verschenen artikel, 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr. Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', beschrijft hij beknopt de opkomst van de Hebreeuwse studiën in de noordelijke Nederlanden en de plaats die Drusius en zijn zoon daarin hebben ingenomen.⁷ Dat Drusius een prominente positie heeft gehad in de geleerde wereld van zijn dagen blijkt in het bijzonder uit zijn uitgebreide correspondentie. Ook het aantal van zijn leerlingen was aanzienlijk. Als zijn voornaamste leerling moet zijn zoon en naamgenoot Johannes Drusius jr. (1588-1609) genoemd worden. Van Drusius jr. zijn verschillende brieven bewaard gebleven. Deze, merendeels in ongevocaliseerd Hebreeuws, zijn door Fuks in het genoemde artikel gepubliceerd.

Fuks plaatst Drusius in het kader van de humanistische studiën van de zestiende eeuw. Deze studiën werden gekenmerkt door het ideaal van de drietaligheid. Dat ideaal hield in dat hoog geschoolden, speciaal theologen, de drie oude talen Hebreeuws, Grieks en Latijn moesten beheersen. Het ideaal van de drietaligheid is, als element binnen het humanisme, ontstaan in de zestiende eeuw.⁸

Een gelijke typering van Drusius treffen we aan in een artikel uit 1974 van dezelfde auteur.⁹ Bovendien verdedigt de auteur daarin zijn visie dat de christelijke belangstelling voor de joodse geschriften voortgekomen is uit het motief de joden te weerleggen vanuit hun eigen werken. Men was daarvoor echter afhankelijk van joodse leermeesters. Tussen de joden en de christenen ontstond hierdoor een haat-liefdeverhouding. Uitzondering hierop vormden vele oriëntalisten, die een genuïene belangstelling voor de oosterse talen en literaturen ontwikkelden. Zij lieten zich weinig gelegen liggen aan de theologische behoefte aan controversen. Drusius was van de opkomst van een zuiver filologische oriëntalistiek een duidelijke exponent, aldus Fuks.¹⁰

⁶ 'Cette conduite n'a rien de mauvais, et a été ignoramment et impertinemment décrite par le censeur.' Bayle, *Dictionnaire*, 39. Bayle bestreed hier François Garasse (1584-1631) die in zijn *La somme théologique des veritez capitales de la religion chrestienne*, Parijs 1625, 847-848, het Drusius had kwalijk genomen dat deze bijbelse en profane auteurs door elkaar citeert zonder daar een waardeoordeel aan te verbinden.

⁷ L. Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr. Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', *Studia Rosenthaliana* 3 (1969), 1-52. Vgl. voor Drusius jr.: J.W. Wesselius, 'Johannes Drusius the Younger's Last Journey to England and His Hebrew Letter-Book', *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas* 16 (1989), 159-176.

⁸ Vgl. E. Rummel, *The Humanistic-Scholastic Debate in the Renaissance and Reformation*, Cambridge, Massachusetts/London 1995, 96-125.

⁹ L. Fuks, 'Hebreeuws en hebraïsten in Franeker in de 17^e en 18^e eeuw', in: M.S.H.G. Heerma van Voss, e.a., *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M.A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*, Assen 1974, 50-70.

¹⁰ Fuks, 'Hebreeuws en hebraïsten', 55-59. Dit artikel bevat tevens een beknopte bibliografie van Drusius' werken op filologisch gebied.

Zijn derde voor dit onderzoek relevante artikel schreef Fuks in de bundel *Universiteit te Franeker 1585-1811*.¹¹ Naast een analyse van de motieven die leidden tot de Hebreeuwse studiën in de noordelijke Nederlanden, bevat dit artikel een beschrijving van het conflict dat gerezen is tussen Drusius en zijn Franeker collega Sibrandus Lubbertus (ca. 1556-1625).¹² Drusius wordt gewaardeerd om zijn verworteling in de humanistische traditie en zijn grote uitstraling op wetenschappelijk en persoonlijk terrein.

De artikelen van Fuks geven een beknopte inleiding op de Hebreeuwse studiën in de Republiek rondom 1600 en de plaats die Drusius daarin heeft ingenomen. Fuks tekent Drusius als een representant van het humanistische ideaal van geleerdheid in de laat-zestiende-eeuwse en vroeg-zeventiende-eeuwse Republiek, waarbij Drusius speciaal geïnteresseerd was in de joodse geschriften. Drusius heeft een sterke impuls gegeven aan het onderzoek van joodse geschriften door christenen in de Republiek.

2. J.C.H. Lebram

J.C.H. Lebram heeft in drie artikelen de werkzaamheden van Drusius beschreven. In zijn 'Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619', wordt het verschil uiteengezet tussen het heersende ideaal van de algemene vorming in het Hebreeuws voor iedere hoger opgeleide én de daadwerkelijke bestudering van die taal alleen door de theologen.¹³ Het ideaal kon niet verwezenlijkt worden vanwege de moeilijkheid van het Hebreeuws. Toch is de bestudering van het Hebreeuws te Leiden aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw vanwege het genoemde ideaal een punt van grote aandacht geweest.

Drusius wordt door Lebram geschetst als een grammaticus, die in Leiden diverse bijbelgedeelten heeft behandeld naar het voorbeeld van een bepaalde Engelse exegetische methode. Deze hield in dat losse woorden uit de bijbeltekst grammaticaal geanalyseerd werden. Een dergelijke wijze van exegetiseren treffen we bijvoorbeeld aan in de *Grammatica* van 1567 van Drusius' Oxfordse leermeester Antonius Rodolphus Cevalierius (Antoine Rodolphe Chevallier, 1507-1572). In dat geval is als aanhangsel een behandeling van Psalm 25 toegevoegd.¹⁴ Bovendien heeft Drusius de bijbelwoorden als *dictio* behandeld. Dat wil zeggen dat hij de betekenis van een woord of woordgroep, zowel uit het Oude als Nieuwe Testament, niet alleen grammaticaal analyseerde, maar tevens wilde verhelderen uit het taaleigen van het Hebreeuws. Dat deed hij voornamelijk door middel van de vergelijking van de *versiones*. Uit het gebruik van deze methode blijkt volgens Lebram Drusius' puur grammaticale benadering. Tevens analyseert Lebram diverse voorredes van geschriften van Drusius die in zijn Leidse periode verschenen zijn. Hiermee wil Lebram het standpunt van Drusius omtrent het gewijde karakter van de 'heilige taal', het Hebreeuws, ophelderen en tevens Drusius' positie binnen de Leidse academie belichten. Lebram tekent in dit artikel Drusius als een late humanist.

¹¹ L. Fuks, 'Hebreeuwse studies aan de Franeker universiteit', in: G.Th. Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de kennis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 409-423.

¹² Zie hoofdstuk 2.

¹³ J.C.H. Lebram, 'Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619' in: M.J.M. de Haan, e.a. (red.), *In navolging. Opstellen voor C.C. de Bruin. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*, Leiden 1975, 317-357.

¹⁴ Lebram, 'Hebräische Studien', 331 n. 58.

Lebram publiceerde eveneens in 1975 'Ein Streit um die hebräische Bibel und die Septuaginta'.¹⁵ Met betrekking tot Drusius merkt hij hierin op dat de studie van het Hebreeuws een belangrijke rol gespeeld heeft in het filologisch gestempelde, pedagogisch ideaal van de humanistische vorming.¹⁶ Het Hebreeuws werd immers beschouwd als de oertaal van de mensheid. Er ontwikkelde zich in de Republiek, met name in Franeker, onder Drusius en Sixtinus Amama (1593-1629,¹⁷ Drusius' opvolger als hoogleraar oosterse talen) een richting die de theologie op het filologische onderzoek van de bijbel wilde funderen. Nadat in de zestiende eeuw vele oude teksten ontsloten waren, ontstond echter een polarisering in het bijbelonderzoek. Enerzijds een bewust conservatisme, dat zich beperkte tot het semantisch onderzoek van de Hebreeuwse tekst. Anderzijds een vooringenomen hyperkritiek, die een echt verstaan van de geschiedenis van de tekst in de weg stond. Met de werkzaamheid van Coccejus aan de Leidse universiteit werd deze tegenstelling overwonnen.¹⁸

Lebram heeft ter gelegenheid van het 405-jarig bestaan van de Leidse universiteit, een voordracht gehouden met de titel 'De Hasidaeis. Over joodse studiën in het oude Leiden'.¹⁹ Naar aanleiding van publicaties van Drusius en de Franse jezuïet Nicolaus Serarius (1555-1609) gaat Lebram in op Drusius' geschiedopvatting. Drusius heeft begin zeventiende eeuw een discussie gevoerd over de 'Ασιδαῖοι. Met deze mensen, die genoemd worden in I en II Makkabeeën, werden volgens Drusius de farizeeën bedoeld.²⁰ Volgens Serarius waren zij de essen.²¹

Drusius diende Serarius in 1603 van repliek met zijn *De Hasidaeis*.²² Uit dit boek blijkt Drusius' geschiedopvatting. Drusius zag een rechte lijn lopen van Mozes en Jozua via de profeten naar de farizeeën en de rabbijnen. De 'Ασιδαῖοι horen in deze reeks thuis als de voorlopers van de farizeeën. De genoemde groepen waren voor Drusius belangrijk,

¹⁵ J.C.H. Lebram, 'Ein Streit um die hebräische Bibel und die Septuaginta', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 21-63.

¹⁶ Lebram, 'Ein Streit', 28.

¹⁷ Over het sterfjaar van Amama bestaat verwarring. Het is 1629. Zie D. Nauta, 'Amama, Sixtinus ab', *BLGNP*, deel 2, 1983, 27-29; *BWPGN*, deel 1, 132-138.

¹⁸ Lebram, 'Ein Streit', 33.

¹⁹ J.C.H. Lebram, 'De Hasidaeis. Over joodse studiën in het oude Leiden' in: *Voordrachten Faculteitendag 1980. Verslag van de viering van het 81^e lustrum van de Rijksuniversiteit te Leiden*, Leiden 1980-1981, 21-31. Hetzelfde onderwerp is door J. van den Berg beschreven: 'Proto-Protestants? The Image of the Karaites as a Mirror of the Catholic-Protestant Controversy in the Seventeenth Century', in: J. van den Berg, E.G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/London 1988, 33-49. Hier wordt sterk het verschil tussen de rooms-katholiek Serarius en de protestant Drusius benadrukt.

²⁰ Joh. Drusius, *Quaestionum ac responsionum liber in quo varia Scripturae loca explicantur aut emendantur*, Leiden 1583, 36-37.

²¹ Nic. Serarius, *In sacros divinatorum bibliorum libros, Tobiam, Judith, Esther, Machabaeos, commentarius*, Mainz 1599. De National Union Catalog Pre-1956 Imprints, vol. 538, 585, noemt een exemplaar in Andover-Harvard Theological Library.

²² Joh. Drusius, *De Hasidaeis, quorum mentio in libris Machabaeorum libellus ad Utenbogardum*, Franeker 1603. Drusius liet in 1605 te Franeker een *Responsio* op Serarius' *Tribaeresion* (1604) verschijnen samen met een tegen hetzelfde werk gerichte *Elenchus* van Joseph Scaliger. Serarius had Drusius aangevallen op zijn theorie over de 'Hasidaei', maar terloops ook Scaligers kennis van het Hebreeuws gekritiseerd. Scaliger had Drusius toegestaan zijn *Elenchus* te publiceren, maar Drusius publiceerde de *Elenchus* van Scaliger samen met zijn eigen *Responsio* met een gezamenlijk titelblad. Zie J. Bernays, *Josephus Justus Scaliger*, Berlin 1855, 206-211; A. Grafton, *Joseph Scaliger*, deel 2, Oxford 1993, 507-512; D. van Miert, in P.G. Hoftijzer (red.), *Adelaar in de wolken*, Leiden 2005, 109.

aangezien zij volgens hem de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst van het Oude Testament bewaard hebben. Dat was volgens de reformatische opvatting van de Schrift van belang. Het kennen van de grondtekst was immers noodzakelijk voor een goed verstaan van de Schrift. De personen binnen de genoemde historische lijn werden dus gewaardeerd als conservatoren en tradenten van de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst van het Oude Testament. De essenisten hadden op dit vlak niets te bieden: de openbaring was bewaard door de traditieketen van 'Ασιδαῖοι en farizeeën.

Serarius daarentegen zag een andere historische lijn. Hij legitimeerde het monnikendom door het terug te voeren op een traditie die verliep van Mozes (en zijn schoonvader) via de kenieten, de rechabieten, en de essenisten naar de monniken. De 'Ασιδαῖοι waren volgens Serarius de voorlopers van de essenisten. Dat was voor Serarius als jezuïet belangrijk.

Lebram legt in dit artikel de vinger bij het vooroordeel dat onderzoekers kunnen hebben bij het beoefenen van de geschiedwetenschap. Het doel en resultaat van onderzoek kon ook in de zeventiende eeuw bepaald zijn door de positie die de onderzoeker tevoren had ingenomen.

3. H.J. de Jonge

In 1980 publiceerde H.J. de Jonge zijn studie *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Noordnederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700*.²³ Eerder verscheen van dezelfde auteur het artikel 'The Study of the New Testament'.²⁴ In het eerstgenoemde werk geeft De Jonge een korte schets van de nieuwtestamentische studiën van Drusus tot Clericus (Jean le Clerc, 1657-1736).²⁵ Hij betoogt dat de algemeen oplevende belangstelling voor het Nieuwe Testament in de zeventiende eeuw allereerst is voortgekomen uit een dogmatische interesse. Veel commentaren van gereformeerde schrijvers uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn sterk dogmatisch bepaald. Niet de letterlijk-historische exegese van de Schrift, maar een uiteenzetting van de eigen dogmatische inzichten werd in deze commentaren gegeven. De exegese diende om dogmatische posities met een beroep op de bijbel te kunnen legitimeren.²⁶

Deze dogmatische wijze van exegetiseren hing samen met de veronderstellingen binnen de gereformeerde theologie omtrent de aard, plaats en functie van de Schrift. Deze beschouwde men als de hoogste gezagsinstantie. Toen in de Republiek de twisten tussen de remonstranten en de contra-remonstranten in volle gang waren, hebben de dogmatische commentaren aan beide zijden een belangrijke rol gespeeld. Zij moesten aantonen dat de ingenomen standpunten bijbels gefundeerd waren.²⁷

²³ Amsterdam/Oxford/New York 1980.

²⁴ De Jonge, 'The Study of the New Testament', in: Lunsingh Scheurleer, Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University*, 65-109. Dit artikel concentreert zich vrijwel geheel op een latere periode dan het tijdvak van de werkzaamheden van Drusus.

²⁵ Zie over Clericus: Th. Dokkum, in: *NNBW*, deel 4, Leiden 1918, 430-434; H.H.M. van Lieshout, in: *BLGNP*, deel 4, Kampen 1998, 296-301 en de daar genoemde literatuur.

²⁶ De Jonge, *Bestudering*, 12-17; hij noemt commentaren van J. Alting, J. Arminius, J. Coccejus, F. Gomarus, F. Junius en Ph. van Limborch.

²⁷ De Jonge, *Bestudering*, 14.

Tegelijk echter met de ontwikkeling van de dogmatische exegese ontplooidde zich in de Republiek tijdens de zeventiende eeuw de letterlijk-historische exegese. Naast de leerstellige en polemische bijbeluitleg kwam de illustratieve exegese van het Nieuwe Testament op. De exegeten, die deze tak van uitleg beoefenden, wilden niet betrokken raken in de dogmatische conflicten van die dagen tussen de arminianen en gomaristen. Zij wilden zich louter concentreren op de juiste betekenis van de bijbeltekst ten tijde van zijn ontstaan. Doordat deze geleerden zich konden distantiëren van de theologische praktijk de bijbel te interpreteren als garant voor de juistheid van de leer, en doordat zij in het algemeen verbonden waren aan de faculteiten van de *artes* van de universiteiten, zijn zij meer filologen dan theologen geweest. De historische context van het ontstaan van het Nieuwe Testament kon zo meer de aandacht ontvangen.²⁸ De Jonge plaatst de wetenschappelijke arbeid van Drusius in het kader van deze filologische exegese.

In een artikel uit 1981, getiteld 'The New Testament in the Dutch Universities, 1575-1700', wijst De Jonge erop dat de historisch-illustratieve exegese van de zestiende en zeventiende eeuw haar illustratieve materiaal vond in drie complexen literatuur.²⁹ Het eerste bestond uit de Hebreeuwse en joodse literatuur, het tweede uit de Grieks-Romeinse, het derde uit de patristische literatuur. De Jonge vermeldt Drusius als de eerste geleerde die vooral het eerste genoemde materiaal met veel succes aanboorde: het Oude Testament in het Hebreeuws en het Grieks, Philo en Josephus, de rabbijnse literatuur en apocriefen en pseudepigraphen van het Oude Testament. De Jonge ziet deze activiteit van Drusius als typerend voor het christelijk humanisme van de zestiende en zeventiende eeuw.³⁰

4. A.L. Katchen

A.L. Katchen heeft Drusius beschreven als exponent van de republiek der letteren.³¹ Deze 'republiek' werd gevormd door de internationale gemeenschap van humanistisch gevormde geleerden en intellectuelen uit vele disciplines die, gegroepeerd in bepaalde netwerken, waartussen ook verbindingen bestonden, met elkaar in Latijnse briefwisseling stonden.

In de zeventiende eeuw was er volgens Katchen tweërlei benadering van de joden en hun geschriften. Enerzijds bestond er bij de christenen de wens de joden te bekeren tot het christelijk geloof, anderzijds bestond er een interesse in de joodse leefwijze en gewoonten op zich. In de Republiek was dat niet anders dan in de rest van Europa. In de republiek der letteren was de studie van de talen en cultuur van de joden een geaccepteerd verschijnsel. Daardoor bestonden het toenmalige onderzoek van de Schrift, dat theologisch georiënteerd was, en de christelijke hebraïstiek van literair-historische en filologische oriëntatie naast elkaar. Deze twee vormen van geleerdheid hadden elk hun eigen groep beoefenaars, maar

²⁸ De Jonge, *Bestudering*, 17-18.

²⁹ H.J. de Jonge, 'The Study of the New Testament in the Dutch Universities, 1575-1700', in: C. Schmitt (ed.), *History of Universities*, volume 1: *Continuity and Change in Early Modern Universities*, Avebury 1981, 113-129.

³⁰ Zie ook: H.J. de Jonge, *Van Erasmus tot Reimarus. Ontwikkelingen in de bijbelwetenschap van 1500 tot 1800*, Leiden 1991. Op pagina 6-10 karakteriseert hij hier de humanistische bijbelinterpretatie aan de hand van Erasmus en Hugo Grotius, maar De Jonges visie op Drusius past goed in deze karakteristiek.

³¹ A.L. Katchen, *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides' 'Mishneh Torah'*, Cambridge, Massachusetts/London 1984.

in beide groepen waren calvinisten actief, waardoor tussen de twee wetenschapsgebieden verbindingen bestonden.

Katchen meent dat de bestudering van de joodse taal en cultuur in de Republiek in de zeventiende eeuw beschouwd moet worden in de context van de verschillen tussen de arminianen en de gomaristen. Hij is van oordeel dat de eerstgenoemden een sterker cultureel besef hadden dan de anderen. De arminianen vond men in de hogere lagen van de maatschappij, de gomaristen in de lagere. De theologische stellingname van de arminianen werd bepaald door hun plaats in het sociale en culturele leven. Zij zochten modellen voor de vormgeving van het heden door de bestudering van het verleden. Het arminianisme lag daardoor in het verlengde van het humanistische ‘terug naar de bronnen’. Het keek over Calvijn, Augustinus en de vroege kerkvaders heen terug naar de Griekse en Romeinse bronnen en naar de antieke joodse traditie.³²

De bestudering van de joodse bronnen had voor de precieze calvinisten tot doel hun eigen overtuigingen uiteen te zetten tegenover de joden, voor de arminianen was het veeleer een waardevolle bron van cultuurhistorische informatie. Hierdoor werd de studie van de joodse taal en cultuur een voorwaarde voor het lidmaatschap van de ‘republiek der letteren’. De ‘preciezen’ bleven theologen; aan hun theologisch programma bleef hun humanisme ondergeschikt. Daardoor bleven ze scholastici, die een geïdealiseerde *status quo* verdedigden en nauwelijks vatbaar waren voor de humanistische geleerdheid, aldus Katchen.³³

Drusius is voor Katchen één van de voorlopers van de bloeitijd van de studie van de joodse talen en cultuur in het midden van de zeventiende eeuw. Drusius kon volgens Katchen de dogmatische vereisten voor het onderwijs die in Leiden aan het onderwijzend personeel werden gesteld, niet verdragen. Zijn anti-theologische *eruditio hebraica* maakte het voor hem onmogelijk in Leiden te blijven. Dat was volgens Katchen de reden waarom hij in 1584 naar Franeker vertrok om vanaf de opening van het eerste cursusjaar in 1585 daar de oosterse talen te gaan doceren.³⁴ Het is de vraag of deze visie op Drusius en de reden voor zijn vertrek uit Leiden correct is. Mijns inziens is zijn vertrek eerder veroorzaakt door de laagte van zijn Leidse salaris en de verbetering van zijn inkomen in Franeker.

5. Evaluatie

Drusius wordt door de in het voorafgaande besproken auteurs gezien als iemand die stond in de humanistische traditie. De methode van bijbelonderzoek, ontwikkeld tijdens de renaissance en in het humanisme, was vooral de filologische exegese. De publicaties van Drusius zijn hiervan een uiting. Het filologisch exegetiseren wordt door Katchen verbonden met de culturele belangstelling van de remonstranten. Hij ziet een correlatie tussen het remonstrantisme en de humanistische bijbelfilologie. Of dit voor Drusius opgaat, staat ernstig te bezien, aangezien zijn bijbels-filologisch werk aanving lang voordat het conflict

³² Katchen, *Christian Hebraists*, 26.

³³ Katchen, *Christian Hebraists*, 26-28. De Statenvertaling was dan ook meer een reactionair dan een progressief project. Bepaalde geleerden werden uitgesloten van de medewerking aan de totstandkoming ervan en de uitkomst was een gesloten intellectueel systeem dat niet inspireerde tot nieuwere ontwikkelingen, aldus Katchen, 29.

³⁴ Katchen, *Christian Hebraists*, 31-32.

tussen remonstranten en contra-remonstranten ontstond. Katchens interpretatie van de late humanistische bijbelfilologie in socio-culturele termen is in Drusius' geval naar alle waarschijnlijkheid anachronistisch.

Al het onderzoek dat er naar Drusius' methode van bijbeluitleg verricht is, staat in een traditie die met Bayles beoordeling van Drusius is begonnen. Dat heeft geresulteerd in een plaatsbepaling van Drusius in het late humanisme in de Republiek. Hierdoor is Drusius' letterlijk-historische exegese vooral gewaardeerd als een methode waarin theologische intenties geen rol speelden. Te vragen blijft of Drusius hiermee volledig recht is gedaan en hoe Drusius zelf de verhouding tussen zijn bijbelse filologie en de theologie zag.

Begrenzing

Deze studie is een onderzoek op basis van de vier grote nieuwtestamentische commentaren van Drusius: zijn *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius* van 1582, zijn *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius prior ordine alphabetico*, Franeker 1616 (tezamen met een herdruk van het eerstgenoemde werk), zijn *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum sive praeteritorum libri decem* van 1612 (herdrukt in 1632) en zijn *Annotationum in Novum Testamentum pars altera* van 1616.³⁵

De keuze van de vier genoemde werken uit het omvangrijke oeuvre van Drusius laat zich als volgt motiveren. Ten eerste beslaan deze vier werken de volledige periode van zijn academische loopbaan en zijn zij representatief voor het geheel van zijn wetenschappelijke activiteit. Ten tweede zijn dit al zijn grote commentaren op het Nieuwe Testament. Op dit terrein ligt de specifieke bijdrage van Drusius aan de bestudering van de bijbel, aangezien hij meer dan enige voorganger de rabbijnse literatuur voor de verheldering van het Nieuwe Testament heeft gebruikt.

Deze studie van Drusius' exegese van het Nieuwe Testament zal dus gebaseerd zijn op zijn volgende vier werken:

1. *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*, Antwerpen 1582; herdrukt in 1616 als *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius posterior*, Franeker 1616.
2. *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius prior ordine alphabetico*, Franeker 1616, maar gereed gemaakt in 1602.
3. *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem*, Franeker 1612; Amsterdam 1632².
4. *Annotationum in Novum Testamentum pars altera*, Franeker 1616.

Deze werken zijn ook alle herdrukt in de *Critici sacri* (1660, 1695, 1698).

Indeling

Deze studie is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk één biedt een historische beschrijving van de christelijke hebraïstiek en geeft daarmee een contextualisering van Drusius' arbeid. Een prominente trek in Drusius' werk is zijn bestudering van Hebreeuwse en joodse bronnen ten dienste van de verklaring van passages in bijbelboeken. Hierdoor is hij een belangrijk

³⁵ Zie voor de drukgeschiedenis pagina 52-56.

vertegenwoordiger van de christelijke hebraïstiek. Om zijn rol en betekenis als zodanig in historisch perspectief te plaatsen, beschrijf ik beknopt de ontwikkeling van de bestudering van joodse bronnen door christenen voor christelijke doeleinden, tot op Drusius en zijn tijdgenoten. Zonder deze contextualisering is de arbeid van Drusius nauwelijks te begrijpen.

Hoofdstuk twee vormt een biografie van Drusius. Het is niet in de eerste plaats de bedoeling van dit onderzoek een uitgebreide nieuwe biografie van Drusius te schrijven. Zeker, zijn nagelaten correspondentie en handschriften, die slechts voor een gering deel zijn gepubliceerd, zouden aanvullingen kunnen geven op de tot op heden algemeen bekende biografische feiten. Hoewel ik in mijn onderzoek niet voorbij wil gaan aan deze brieven, vormt de bestudering daarvan niet het hoofddoel van dit onderzoek. Voor zover zij inhoudelijk in relatie staan met Drusius' commentaren en zijn visie op de theologie, zullen ze bij dit onderzoek betrokken worden. Wel neem ik in appendix 2 een correspondentielijst van Drusius op.

Hoofdstuk drie is een beschrijving van het genre 'annotaties'. In dit hoofdstuk zal ik nagaan welke de specifieke eigenschappen zijn van de annotatie-commentaar in het algemeen. Tevens onderzoek ik de historische achtergrond van dit genre. Het zal in het bijzonder gaan over het gebruik van deze soort commentaar bij het vertalen van de bijbel uit de grondtalen.

Het zwaartepunt van mijn onderzoek zal liggen in de analyse van Drusius' nieuwtestamentische commentaren. Dit onderzoek vindt zijn neerslag in hoofdstuk vier. Ik ga na welke methode Drusius gebruikt heeft bij zijn verklaring van woorden en wendingen in de tekst van de bijbel en waaruit het eigene van zijn filologische methode bestond. Ik onderzoek of de commentaren van Drusius bijzondere kenmerken dragen waardoor zij zich onderscheiden van andere annotatie-commentaren op het Nieuwe Testament, zoals die van Erasmus en Beza. Ik beschrijf in dit hoofdstuk de karakteristieken van Drusius' illustratieve bijbeluitleg.

In hoofdstuk vijf illustreer ik dat Drusius' filologische methode ook theologische implicaties heeft. Ik ga na hoe uit Drusius' nieuwtestamentische commentaren zijn visie op de verhouding tussen filologie en theologie blijkt. Hierbij betrek ik ook enkele gedeelten uit andere werken van Drusius.

1 Christelijke hebraïstiek

1. Christelijke hebraïstiek in renaissance en humanisme

In de zestiende en zeventiende eeuw gingen steeds meer christelijke geleerden de Hebreeuwse taal en literatuur bestuderen. Deze ontwikkeling is een belangrijk aspect van de Noord-Europese renaissance. Voor veel geleerden was toen het ideaal de *eruditio trilinguis*, de diepgaande vertrouwdheid met de talen Hebreeuws, Grieks en Latijn. Belangrijke namen in dit verband zijn Johannes Reuchlin (1455-1522), Johannes Buxtorf sr. (1564-1629), Johannes Buxtorf jr. (1599-1664) en Louis Cappel (1585-1658). Deze en andere geleerden streefden naar een grondige bestudering van de bronnen uit de oudheid. Het Hebreeuws werd daarbij evenzeer als het Grieks en Latijn beschouwd als een klassieke taal; door sommigen zelfs als de *primaeva lingua*, de moeder aller talen.¹ Beheersing van deze drie talen verleende toegang tot kennis van de oudheid in al haar aspecten. De verworvenheden van de oudheid konden, zo was het idee, aangewend worden ten nutte van het christendom.

Het ideaal van de drietaligheid was gefundeerd in de opvatting dat alle wetenschappen uit de klassieke perioden van de oudheid stamden en dat de klassieken hun waarde ook voor het christendom hadden behouden. Het doel van de bestudering van

¹ Zie voor deze ontwikkeling onder meer: W.J. van Asselt, 'Hebraica Veritas: zeventiende-eeuwse motieven voor de bestudering van het Hebreeuws door predikanten', *Kerk en Theologie* 47 (1995), 313, 317; D.S. Katz, *Philosemitism and the Readmission of the Jews to England*, Oxford 1982, 43-88; Lebram, 'Ein Streit', 28-35; R.A. Muller, 'The Debate over the Vowel Points and the Crisis in Orthodox Hermeneutics', *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 10 (1980), 53-72.

de oude bronnen was de vernieuwing van kerk en theologie, door re-actualisering van de *sacrae litterae*, de Heilige Schrift. Voor de theologie bleef de bijbel altijd uitgangspunt.²

Voor onderzoek van het Nieuwe Testament had het ideaal van de *eruditio trilinguis* tot gevolg dat uitleggers bij hun verklaring gebruik maakten van de hele Griekse en Latijnse literatuur van de oudheid. Kennis van deze tijd zou, vertrouwden de uitleggers, een helder licht kunnen werpen op het Nieuwe Testament. Grote namen op dit gebied zijn Aelius Antonius Nebrissensis (1444-1522), Desiderius Erasmus (1469-1536), Theodorus Beza (1519-1605) en Hugo Grotius (1583-1645).

De bestudering van de klassieken in de tijd van renaissance en humanisme had, nader bezien, twee doelen. Het eerste doel was pedagogisch van aard: de verbetering van de eigen stijl en verfijning van de eigen moraal. Het tweede doel was wetenschappelijk van aard. De onderzoekers wilden een zorgvuldige beschrijving geven van de antieke cultuur. Ook wilden zij een wetenschappelijk instrumentarium ontwikkelen om taalproblemen in de klassieke teksten op te lossen. Om deze doelen te bereiken namen zij hun toevlucht tot de historisch-filologische bestudering van de oude teksten. Een deel van de onderzoekers was ervan overtuigd dat de klassieke teksten iets te zeggen hadden voor hun eigen tijd, een ander deel wilde deze zelfde teksten beter begrijpen door hen terug te plaatsen in de tijd en cultuur waarin ze waren ontstaan. Onder de humanisten die oude teksten bestudeerden om hun nut en opvoedende waarde voor het heden waren Lorenzo Guidetti (ca. 1465) en Justus Lipsius (1547-1606); meer geïnteresseerd in de informatie die oude teksten over het verleden verschaffen waren humanisten als Buonaccorso Massari (ca. 1465) en Joseph Scaliger (1540-1609).³

De beoefening van Hebreeuwse taal- en letterkunde door christenen wordt aangeduid als 'christelijke hebraïstiek'. Dat is de bestudering van de literatuur van Israël en het jodendom, met name het Oude Testament en de rabbijnse geschriften, door christelijke geleerden. De wetenschappers die deze tak van studie beoefenden, worden 'christelijke hebraïsten' genoemd.

Het onderzoek van de Griekse en Latijnse talen en literaturen had zijn wetenschappelijke positie in de 16de eeuw reeds ruimschoots verworven. Voor het Hebreeuws zou dat pas aan het einde van die eeuw gebeuren. Het onderzoek van alle drie de oude talen en literaturen stond in het teken van de wens tot terugkeer naar de klassieke bronnen (*ad fontes*). Dit humanistisch beginsel *ad fontes* werd niet alleen toegepast op de Griekse en Latijnse letterkunde uit de klassieke oudheid, maar ook op de Israëlitische en joodse taal- en letterkunde uit oudheid en middeleeuwen. Israëls belangrijkste nalatenschap was echter de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament.

Het *ad fontes*-ideaal werd bijzonder krachtig gestimuleerd door het werk van Desiderius Erasmus.⁴ Hij heeft baanbrekend werk verricht als bezorger van uitgaven van

² J. den Boeft, 'De bronnen van echte theologie: Erasmus als uitgever van de patres', in: J. van Oort (red.), *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 14.

³ A. Grafton, *Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800*, Cambridge, Massachusetts/London 1991, 23-27.

⁴ Zie over Erasmus als filoloog: E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament: From Philologist to Theologian*, Toronto/Buffalo/London, 1986; H. Holeczek, *Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale*, Leiden 1975; A. Rabil, *Erasmus and the New Testament: the Mind of a Christian Humanist*, San Antonio 1972. Vgl. W.F. Dankbaar, *Hervormers en humanisten. Een bundel opstellen*, Amsterdam 1978, 9-33; W. de Greef, *De ware uitleg. Hervormers en hun verklaring van de Bijbel*, Leiden 1995, 39-46; H.J. de Jonge, 'Novum Testamentum a nobis versum: The Essence of Erasmus' Edition of the New Testament', *The Journal of Theological Studies*, new series 35 (1984), 394-413; Den Boeft, 'De bronnen', 12-20.

de werken van kerkvaders en van een editie van het Nieuwe Testament in het Grieks, het *Novum Instrumentum* (1516). Hiermee maakte hij oude christelijke bronnen toegankelijk in hun oorspronkelijke taal. In hetzelfde jaar waarin het *Novum Instrumentum* werd gepubliceerd, bezorgde Erasmus ook de werken van de kerkvader Hiëronymus. Deze had het Oude Testament uit het Hebreeuws en de evangeliën uit het Grieks vertaald in het Latijn (opgenomen in de *Vulgata*) en veel van deze teksten ook uitgelegd. Hoewel Erasmus zelf nauwelijks Hebreeuws kende, heeft hij toch door zijn uitgaven een belangrijke impuls gegeven aan de bestudering van het Hebreeuws en de joodse geschriften. Erasmus zag zichzelf als een nieuwe Hiëronymus, niet geheel ten onrechte.

2. De studie van de bijbel in de hoge middeleeuwen en de scholastiek

Laten we nu eerst zien, tegen welke achtergrond de veranderingen in de bestudering van de bijbel van de vijftiende tot de zeventiende eeuw zich voltrokken.

In de tiende en elfde eeuw bestond er zowel tekstuele als systematische uitleg van de bijbel. Meditatie over en exegese van de bijbel werd als *sacra pagina* aangeduid. De systematische bezinning op de inhoud van de bijbel heette *sacra doctrina*. *Theologia* omvatte de verklaring van de bijbeltekst en de systematische reflectie beide; zij rustte steeds geheel op de Schrift. Daarom konden *biblia* en *sacra scriptura* als synoniemen van *theologia* gebruikt worden.

In de twaalfde eeuw veranderde de houding van de geleerden tot de Schrift fundamenteel. Voor die tijd werd de bijbel vrijwel uitsluitend gezien als het middel waardoor God zich geopenbaard had aan de mens, de *viva vox Dei*. Vanaf nu werd de bijbel voorwerp van onderzoek. Van instrument van Gods openbaring werd de bijbel tot object van wetenschap. Ten gevolge van deze wijziging in benadering werd het belang van de kennis van de grondtalen beter ingezien. Er ontstond in deze periode meer aandacht voor de bijbeltekst zelf. Aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw kreeg het begrip *theologia* de betekenis van ‘kennis’ van de waarheden die men door het geloof bezit, en die dus niet alleen door systematische reflectie verworven is, maar ook door studie van de bijbel.⁵

Vanaf de twaalfde eeuw konden de uitleggers van de bijbel zich voor de exegese op de *Glossa Ordinaria* baseren. In deze omvangrijke commentaar op heel de bijbel zijn verklaringen uit voorgaande eeuwen bij elkaar gebracht in de vorm van annotaties. Het gaat veelal om excerpten uit patres en middeleeuwse auteurs. Deze werden samen met de tekst van de Schrift gecopieerd. De oude christelijke en middeleeuwse exegese is *in margine* vermeld; grammaticale opmerkingen staan interlineair.⁶ De *Glossa Ordinaria* werd als een betrouwbare commentaar van overzichtelijke lengte beschouwd. Het innoverende van de *Glossa Ordinaria* was niet gelegen in de keuze van de commentaren, maar in de korthed van de glossen. De lezer kon in één oogopslag zien wat de betekenis van de tekst was.

⁵ Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, deel 2, 11-30.

⁶ De *Glossa Ordinaria* wordt doorgaans, maar ten onrechte, toegeschreven aan Walafrid Strabo (808-849). In werkelijkheid is de *Glossa* ontstaan in de school van Anselmus van Laon (overleden 1117). B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983³, 46-65; G.R. Evans, *The Language and Logic of the Bible. The Earlier Middle Ages*, Cambridge 1984, 1996², 37-47.

Het primaire oogmerk van de glossatoren was de verheldering van de letterlijke zin van de Schrift. Door hun gerichtheid op de letterlijke schriftzin stuitten zij ook op problemen van de tekstoverlevering en op vertaalproblemen. Dat leidde tot een consultatie van joden over de precieze vorm en betekenis van de Hebreeuwse tekst.⁷ Bekend om zijn interesse in de letterlijke schriftzin en zijn daarmee samenhangend gebruik van joodse bronnen en tradities is Andreas van St. Victor, werkzaam in Wigmore, Herefordshire (Engeland) en Parijs (gestorven in 1175). Ook Roger Bacon, groot theoloog in Oxford en Parijs, bepleitte, in zijn *Opus maius* van 1267, het belang van de studie van het Hebreeuws, naast Grieks en Latijn, voor het begrip van de bijbel.

De bijbel had binnen de scholastieke wetenschap van de twaalfde tot de vijftiende eeuw een elementaire functie. Overeenstemming met de Schrift was namelijk een vereiste voor alle kennis. De bijbel werd belangrijker geacht dan andere bronnen. Men meende dat de bijbel over vrijwel ieder onderwerp kennis verschaft. Bovendien werd de Schrift absoluut onfeilbaar geacht. Een belangrijk beginsel bij de bijbeluitleg was voorts de overtuiging, dat de geboden in de bijbel niet tegen het normale maatschappelijke verkeer, zoals zich dat in West-Europa sinds eeuwen ontwikkeld had, ingingen. De interpretatie van bijbelteksten moest dus overeenstemmen met de regels en gewoonten van de westerse kerk.⁸

Volgens gangbare middeleeuwse wetenschappelijke opvatting waren de universele geldigheid en de onfeilbaarheid van de Schrift onaantastbaar. Men was van mening dat er geen grenzen gesteld konden worden aan de uitgestrektheid van de kennis die door redenering afleidbaar was uit de Schrift, mits de scholastieke methode op de juiste wijze werd toegepast. De aldus afgeleide universele waarheden werden geheel vrij van fouten geacht. De scholen hadden de taak de formele regels te onderwijzen waarmee fouten van de waarheid konden worden onderscheiden. De wetenschappelijke kennis die volgens de scholastieke methode zo werd verkregen op grond van de Schrift, werd beschouwd als van aard niet verschillend van de kennis die werd afgeleid uit andere geschriften. Echter, alleen de bijbel was door God geïnspireerd.⁹

Ook in de middeleeuwen moesten de geleerden de stellingen die zij innamen verantwoorden. Zij deden dat door als steun voor hun posities gezaghebbende teksten aan te halen of ernaar te verwijzen. Citaten dienden niet ter illustratie, maar waren functioneel als bouwstenen in het betoog. Een in citaat ingevoerd gezaghebbend schrijver, die *auctoritas* werd genoemd, ontleende zijn gezag aan de waarheid die hij meedeelde. *Auctoritas* stond daardoor gelijk aan een op schrift gestelde waarheid. De Schrift, als geopenbaarde waarheid, had de hoogste autoriteit. Wel had de kerk daarnaast ook sommige wetenschappelijke geschriften geautoriseerd, dat wil zeggen van een officiële kerkelijke goedkeuring voorzien. Hierdoor werd het kerkelijk gezag op bredere, dus hechtere basis geschoeid. Maar wanneer een geschrift niet door de kerk was geautoriseerd, hield dat niet vanzelfsprekend ook academische afwijzing in.¹⁰ Vanaf de twaalfde eeuw werd de behoefte

⁷ Evans, *Language and Logic*, 38-39.

⁸ R.W. Southern, *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*, deel 1, Oxford 1995 [1997], 103-106.

⁹ Southern, *Scholastic Humanism*, deel 1, 105-111.

¹⁰ L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981², 115-117.

gevoeld gezaghebbende uitspraken over hetgeen voor waar gold op onderwerp gesorteerd bijeen te brengen. Dat vereenvoudigde immers de toegang tot het stelsel van de waarheid. De meest gebruikte verzameling op dit terrein werd de *Sententiae* van Petrus Lombardus, waarschijnlijk daterend van 1155-1158. Tot in het midden van de zeventiende eeuw werden op dit werk commentaren geschreven.¹¹

3. Humanistische filologie van de bijbel en systematische theologie

In het algemeen werd de kennis van het Hebreeuws in de middeleeuwen niet noodzakelijk geacht. Slechts enkele geleerden waren overtuigd van de noodzaak om terug te keren naar de *Hebraica veritas* van de oorspronkelijke tekst. We noemden al een uitzondering als Roger Bacon. Ook de grote Parijse theoloog Nicolaus van Lyra (1270-1349) kende Hebreeuws. De meeste theologen in de middeleeuwen hadden echter een groot vertrouwen in de algemeen verbreide Latijnse vertaling, de *Vulgata*.

De grondige, stelselmatige bestudering van de bijbelse geschriften in hun grondtalen is opgekomen met het zestiende-eeuwse humanisme. Vanaf de zestiende eeuw verschijnen er commentaren op, en studies over, de geschriften van de bijbel waarin de vraag naar de betekenis van de tekst drastisch beperkt wordt vergeleken bij de vraagstelling in de middeleeuwen. In de humanistische commentaren wordt niet meer, zeker niet meer in de eerste plaats, naar de theologische relevantie van de tekst voor het heden van de commentator gezocht, maar naar de betekenis die de woorden en zinnen van het onderzochte geschrift hadden toen het ontstond. De horizon waarbinnen het bijbelse geschrift geïnterpreteerd werd was niet meer de kerkelijke wereld van de uitlegger, maar de antieke wereld van het bijbelse geschrift in kwestie en zijn auteur.

De bewuste beperking van de vraagstelling bij humanistische bijbeluitleggers ging gepaard met sterk toegenomen aandacht voor de brontalen in kwestie, hun grammatica en idioom, de betekenissen van de woorden en de geschiedenis van de oude cultuur waarin de geschriften waren ontstaan. De humanistische uitleggers zochten ook bewust naar de bijdragen die oude vertalingen van de bijbel en oude literatuur in het algemeen, christelijk, joods en heidens, aan het verstaan van de bijbelse geschriften konden leveren. Het specifieke van Drusius is dat hij van de oude literatuur speciaal die van de rabbijnen voor de uitleg van het Nieuwe Testament benutte.

Al met al resulteerde de humanistische benadering van de bijbel in sterke belangstelling voor de grammaticale, letterlijke, historische zin van de bijbelboeken.

Deze constatering geeft aanleiding tot twee vragen. Ten eerste, hoe verhoudt de humanistische interesse in de historische schriftzin zich tot de letterlijke schriftzin in het viervoudig stelsel van de bijbelexegese in de middeleeuwen?¹² Is de humanistische uitlegging van de bijbel een gereduceerde voortzetting van de in de middeleeuwen gangbare?

¹¹ De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte*, 118.

¹² Aan de bijbeltekst werden in de middeleeuwen de volgende mogelijke betekenissen toegekend: de letterlijke of historische (betreffende dat wat er gebeurd is), de allegorische (betreffende dat waar naar verwezen wordt), de tropologische (betreffende dat wat gedaan moet worden) en de anagogische (betreffende dat wat naar het hogere of hemelse voert). Zie: Evans, *Language and Logic*, 114-122; R.A. Muller, 'Biblical Interpretation in the Era of the Reformation: The View from the Middle Ages', in: R.A. Muller, J.L. Thompson (red.), *Biblical Interpretation in the Era of the Reformation*, Grand Rapids (Michigan) 1996, 3-22.

Het ontbreekt in de humanistische bestudering van de bijbel niet geheel aan continuïteit met die in voorgaande eeuwen, maar het antwoord moet toch negatief zijn. Het zoeken naar de letterlijke schriftzin in de middeleeuwse exegese immers is slechts een minder belangrijk onderdeel van een omvangrijke operatie die uiteindelijk een actueel-theologische betekenis voor de tijdgenoten van de commentator moest opleveren. Humanistische uitleggers daarentegen waren erop uit de oude, historische betekenis van de tekst die zij verklaarden in het licht te stellen. Voorts is van belang, dat de bijbelse filologie van humanistische exegeten een sterke eigen impuls blijkt te hebben gehad in de belangstelling voor nieuwe vertalingen van de bijbel. Bij Valla, Erasmus en Beza, bijvoorbeeld, voor die van het Nieuwe Testament, bij Drusius voor die van Oude en Nieuwe Testament beide. Ten slotte vormen de intensieve studies van brontalen, van literatuur in die talen en van daarmee verwante of contemporaine literatuur typisch elementen van het humanistisch ideaal.

Humanistische studiën van de bijbel zijn dus in zeer sterke mate iets nieuws in de wetenschap. Aanknopingspunten met de middeleeuwse exegese ontbreken niet geheel, maar de vernieuwing is opvallender dan de continuïteit.

Ten tweede kan de vraag worden gesteld: hoe verhiel de filologische exegese van humanistische aard zich tot de theologische exegese die met onverminderde kracht beoefend bleef worden, zowel in katholieke als in protestantse kring? Men kan bijvoorbeeld denken aan de commentaren van Franciscus Junius, Franciscus Gomarus, Jacobus Arminius en Jacobus Alting.¹³

In het algemeen konden de twee vreedzaam naast elkaar bestaan doordat de filologische bijbelwetenschap zich bewust ervan onthield zich in te laten met de actueel-systematische, vaak polemische kwesties waarmee theologische exegeten bezig waren. De filologische uitleggers kozen voor een strikt beperkte, maar technische vraagstelling. Zij lieten zo doorgaans aan de theologische bijbeluitleggers de ruimte voor hun actualiserende exegese. Die laatsten lieten de filologen hun werk doen, maakten van hun werk gebruik voor zover het hun uitkwam en vonden er gewoonlijk weinig van hun gading.

De distantie tussen filologische en theologische exegese kon in een zeldzaam geval gemotiveerd zijn door een zekere aarzeling bij de filologen voor de verstrekkende gedachtengangen van de theologen. Maar de meeste filologische uitleggers stonden in meerdere of mindere mate welwillend tegenover de theologische bijbeluitleg ook al wilden zij zich er niet zelf mee bezig houden. Zij beschouwden hun bijbelse filologie echter als van nut voor de theologie, de vorming van theologen, de prediking en de kerk. Er is geen reden om in de humanistische bijbelwetenschap een voorstadium van rationalisme en Verlichting te zien. De ingrijpende modernisering in de bijbelwetenschap krijgt haar impulsen pas van Descartes, Spinoza en het deïsme.¹⁴ De filologische bijbelwetenschap van de humanisten liet de theologie nog ongemoeid omdat zij het christelijk wereldbeeld onaangetast lieten

¹³ Jacobus Alting (1618-1679) werd hoogleraar oosterse talen te Groningen in 1643, tevens in de theologie in 1667. Hij was een goed hebraïcus en produceerde commentaren op het Oude Testament en Romeinen. D. Nauta in *BLGNP*, deel 2 (1983), 24-26.

¹⁴ R.L. Colie, 'Spinoza and the Early English Deists', *Journal of the History of Ideas* 20 (1959), 23-46; H. Graf Reventlow, *Bibelautorität und Geist der Moderne. Die Bedeutung des Bibelverständnisses für die geistesgeschichtliche und politische Entwicklung in England von der Reformation bis zur Aufklärung*, Göttingen 1980; H.J. de Jonge, *Van Erasmus tot Reimarus. Ontwikkelingen in de bijbelwetenschap van 1500 tot 1800*, Leiden 1991, vooral 19.

en uiteindelijk in een traditioneel christelijke wereld leefden. Sommige bijbelse filologen waren de systematische theologie zeer welgezind, zoals Beza en De Dieu. Anderen waren afhoudender, zoals Drusius. Bij weinigen gingen humanistische bijbelfilologie en systematische theologie met elkaar interfereren, zoals bij Episcopius en Grotius, zonder veel succes. Maar allen zagen de bijbelse filologie als een belangrijke bijdrage aan de christelijke cultuur, de wetenschap en de kerk van hun dagen.

4. Motieven voor de christelijke hebraïstiek

In het voorgaande heb ik het motief voor christenen om tot de studie van het Hebreeuws en de joodse geschriften te komen beschreven in het licht van het humanistische ideaal *ad fontes*. Het is echter mogelijk binnen dit overkoepelende beginsel ook een aantal meer specifieke motieven aan te wijzen. Ik onderscheid er vier.

Een eerste belangrijk motief dat de ontwikkeling van de Hebreeuwse studies gestimuleerd heeft, was de wens de exegeses van de joden te bestrijden.¹⁵ Dit heet wel het apologetisch motief.¹⁶ De christenen verdiepten zich in het Hebreeuws en de rabbijnse literatuur om de joodse uitleg van bepaalde bijbelse passages te kunnen bestrijden. In hun discussies met joden wilden christelijke geleerden uit targum, talmud en midrasj bewijzen dat de christelijke uitleg de juiste was. Daarom hebben deze christenen zich beijverd om de joodse literatuur grondig te leren kennen.

Een tweede factor die de hebraïstiek bij christenen begunstigde was de overtuiging van christelijke hebraïsten dat ze joden tot het christendom konden bekeren. Om dat te bereiken wilden christenen uit joodse bronnen aantonen dat de joodse exegeses onjuist waren. Dit is een missionair motief.¹⁷ Men was erop gericht joden uit hun eigen bronnen te overtuigen van de waarheid van het christendom.

Het apologetisch en het missionair motief voor de christelijke Hebreeuwse studiën hingen nauw samen met christelijke eschatologische verwachtingen betreffende de bekering van het joodse volk.¹⁸ De passage Romeinen 9 tot 11 speelde in deze verwachting een cruciale rol. Sommige christenen zagen de bekering van de joden als element van Gods verbondstrouw en de zekerheid van Zijn verkiezing. Door zulke christenen werd de bekering van de joden beschouwd als de belangrijkste gebeurtenis voorafgaande aan de komst van het duizendjarig rijk. Deze christenen hadden een intense hoop op die bekering. Daarom stelden zij alles in het werk om die tot stand te brengen.¹⁹

Nog twee andere motieven die hebben bijgedragen aan de bloei van de Hebreeuwse

¹⁵ R. Boon, *Hebreeuws reveil. Wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabijnen?*, Kampen 1983, 74-78; Fuks, 'Hebreeuws en hebraïsten', 52; A. van der Heide, 'De studie van het jodendom in Nederland: verleden, heden, toekomst', *Studia Rosenthaliana* 17 (1983), 43.

¹⁶ Boon, *Hebreeuws reveil*, 72, 76; G.F. Moore, 'Christian writers on Judaism', *Harvard Theological Review* 14 (1921), 201-211; *EJ*, deel 8, 'Hebraïsten, Christian', 10.

¹⁷ Hierover: Moore, 'Christian Writers', 202-203; *EJ*, deel 8, 'Hebraïsten, Christian', deel 13, 'Polemics and Polemical Literature'; R.H. Popkin, 'Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640-1700', in: Van den Berg, Van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations*, 3-5.

¹⁸ Van der Heide, 'Studie', 43; uitvoerig beschreven door: R.J. van Elderen, *Toekomst voor Israël. Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Kampen 1992, 60-68.

¹⁹ Popkin, 'Some Aspects', in: Van den Berg, Van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations*, 3.

studiën golden in het bijzonder voor de protestanten.²⁰ Voor hen was ook de wens de tekst van het Oude Testament grammaticaal correct te verstaan een beweegreden om Hebreeuws te leren. Dit begrip van de tekst was in de nieuwe reformatorische kerken nodig voor de uitleg van de bijbel overeenkomstig Gods wil. Het reformatorische principe was dat de theoloog in staat moest zijn de bijbel zuiver te verklaren zonder afhankelijk te zijn van kerkelijk leergezag. Door hun houding tegenover het kerkelijke leergezag onderscheidten reformatorischen zich van rooms-katholieken. De stimulans die hier van uitging voor de studie van het Hebreeuws wordt wel het polemisch motief genoemd.²¹

Dit polemisch motief werd nog versterkt doordat de gereformeerden nog tegen een ander front dan de rooms-katholieke kerk te strijden hadden. Dat was de radicale reformatie, die zich beroemde op het innerlijk licht van de Heilige Geest. Ook tegenover deze stroming binnen het protestantisme werd de nadruk gelegd op het objectieve gezag van de Schrift dat gesteld werd tegenover het subjectieve gezag van het inwendig licht bij de radicalen. Deze nadruk versterkte het polemische motief om het Hebreeuws en de joodse geschriften te gaan bestuderen.

De joodse bronnen werden echter niet alleen ten behoeve van de uitleg van het Oude Testament bestudeerd, maar ook voor de exegese van het Nieuwe Testament.²² Hier ontmoeten we het vierde motief dat christenen tot de studie van de Hebreeuwse taal en literatuur dreef. Christelijke uitleggers van het Nieuwe Testament wilden zoveel mogelijk te weten komen over Jezus' tijd en de omstandigheden waarin Hij geleefd had. Zij meenden dat de joodse literatuur belangrijk licht wierp op passages van het Nieuwe Testament. Oude joodse geschriften verhelderden volgens hen het Nieuwe Testament. De verwachting dat joodse bronnen de inhoud van het Nieuwe Testament zouden verhelderen, vormde voor de christelijke hebraïstiek een krachtige stimulans. Dit motief wordt wel het illustratieve motief voor de christelijke beoefening van de hebraïstiek genoemd.

Joodse cultuur en tradities waren immers, meenden de christelijke hebraïsten, het intellectuele en culturele milieu waarin de christelijke boodschap ontstaan was. Oude joodse geschriften beschouwden zij daarom als belangrijke bronnen van informatie bij de exegese van het Nieuwe Testament. Het verleden inspireerde de protestanten zo tot een verandering in de omgang met de Schrift.²³ In deze omgang voelden zij zich bij het verleden betrokken en door het verleden gecorrigeerd.

Alle genoemde motieven bij elkaar vormden een sterke impuls voor de opkomst van de christelijke hebraïstiek, ook ten dienste van de uitleg van het Nieuwe Testament.

In de Republiek heeft de bestudering van het Hebreeuws door christenen vooral

²⁰ Moore, 'Christian Writers', 201-207.

²¹ Boon, *Hebreeuws reveil*, 73-74.

²² Moore, 'Christian Writers', 216: 'Rabbinical learning was put to a different use when it was employed to elucidate or illustrate the New Testament. This was often done sporadically in continuous commentaries, e.g. by Grotius, and by Drusus in his *Praeterita*.'

²³ J. Friedman, *Most Ancient Testimony*, 55. Volgens Friedman wilden de christelijke hebraïsten zelfs het verleden herstellen. Hij onderscheidt drie vormen van deze nostalgie: 1. de historische, met als representant Servet die een alternatief theologisch systeem zocht; 2. de mystieke, met als vertegenwoordiger Reuchlin, die een alternatieve methode zocht om geaccepteerde theologie te bewijzen; en 3. de apostolische, waarvan Fagius als voorbeeld genoemd wordt, die de joodse bronnen gebruikte voor de uitleg van het Nieuwe Testament. Fagius onderzocht het intellectuele milieu van het oude verbond om het nieuwe verbond beter te verstaan, 55-58.

plaatsgehad aan de Noord-Nederlandse universiteiten. Na de herkatholisering van de zuidelijke Nederlanden was de studie van het Hebreeuws daar vrijwel verdwenen.²⁴ Jacobus Latomus (ca. 1475-1544), eerst student en later professor te Leuven, bijvoorbeeld, ontkende de noodzaak van talenstudie voor theologen.²⁵ De rooms-katholieke kerk had op het Concilie van Trente tijdens de eerste zittingsperiode uitgesproken dat de *Vulgata* als de neerslag van de goddelijke openbaring beschouwd moest worden. De bestudering van de grondtalen Hebreeuws en Grieks werd daarmee als niet strikt nodig bestempeld. Aan wetenschappelijk onderzoek van het Hebreeuws is relatief veel gedaan in de Republiek. Hier, in Leiden en Franeker, beoefende Johannes Drusius, uit het zuiden afkomstig, de hebraïstiek op uitzonderlijk hoog niveau. Zonen van uitgeweken zuiderlingen waren de uitstekende hebraïsten Louis de Dieu en Constantijn L'Empereur, beiden te Leiden.

5. Letterlijk-historische exegese ten dienste van theologie en kerk

In de vijftiende en zestiende eeuw verschenen voor het eerst edities van het Oude en Nieuwe Testament in de grondtalen: het Oude Testament te Bologna in 1488, het Nieuwe Testament te Bazel in 1516. De editoren en hun opvolgers trachtten een definitieve, geaccepteerde tekst van de Schrift uit te geven. Daarnaast verschenen commentaren die een letterlijke interpretatie beoogden. Door vergelijking met oude handschriften en door het interpreteren van onduidelijke passages met behulp van oude vertalingen, kerkvaders en joodse geschriften wilde men komen tot een definitieve interpretatie van de Schrift. De studie van de oosterse talen maakte het belang van deze talen voor de exegese van de Schrift duidelijk. De letterlijk-historische exegese van de Schrift leidde in de zestiende en zeventiende eeuw ook bij protestanten tot een beter verstaan van de Schrift. Moeilijke gedeelten werden uitgelegd aan de hand van het beginsel van de *analogia scripturae*. De heilige Schrift werd haar eigen uitlegger (*sacra scriptura sui interpres*).²⁶

Tegelijk met het ontstaan van een eigen protestantse exegetische traditie, ontwikkelde zich bij protestanten de systematische leer aangaande de Schrift, de *locus de scriptura sacra*. De opvatting van de Schrift was, onder invloed van het humanisme en door de afbakening tegenover de rooms-katholieke kerk, fundamenteel veranderd. Tussen het midden van de zestiende en het midden van de zeventiende eeuw varieerde de vorm van commentaren van korte filologische annotaties tot de uitgebreide theologische commentaar.

Het verschil tussen de filologische en de theologische commentaren was, dat de eerste hoofdzakelijk, zij het niet uitsluitend, de betekenis van de tekst in zijn ontstaanstijd verhelderden, terwijl de tweede vooral de betekenis van de tekst voor de geestverwanten van de uitlegger in zijn tijd belichtten. Hoewel in de gereformeerde orthodoxie voortdurend de nadruk gelegd werd op de klassieke theologie met de klassieke daarbij behorende

²⁴ Een gunstige uitzondering was het Collegium Trilingue te Leuven, zie: H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540)*, Louvain 1911; H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense*, deel 1-4, Leuven 1951-1955; C. Augustijn, *Erasmus*, Baarn 1986; M.A.M.E. Gielis, *Scholastiek en Humanisme. De kritiek van de Leuvense theoloog Jacobus Latomus op de Erasmusiaanse theologiebervorming*, Tilburg 1994, 75-82.

²⁵ Gielis, *Scholastiek en Humanisme*, 59-72, 84-95; De Greef, *De ware uitleg*, 65.

²⁶ Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, deel 2, 103; vgl. *DLGTT*, 'analogia Scripturae', 'Scripturam ex Scriptura explicandam esse'.

dogmatische standpunten, werd deze niet los van de Schrift beoefend. Ze was juist, naar de gereformeerde overtuiging, door de Schrift omtuind. Daarnaast kwam de historisch-letterlijke exegese van de bijbel op, die het gevolg was van een nieuwe benadering van de Schrift, een benadering die van oorsprong humanistisch was. De theologisch geïnteresseerde exegeten hebben veel taalkundige en historische problemen, die door de filologisch werkende exegeten waren gesignaleerd (bijvoorbeeld dat van de verschillende genealogieën van Jezus in Mattheüs en Lukas), erkend en hebben er antwoorden op gezocht.

In het tijdvak waarin de wetenschappelijke arbeid van Drusus valt, stonden, zo stellen we vast, protestantse geleerden voor de opgave een bijbels, exegetisch gefundeerd geheel van *doctrina* te ontwikkelen, tegenover de rooms-katholieke kerkleer en de radicale reformatie. Zij deden dit in de overtuiging dat in de theologie de Schrift de eerste norm is en als zodanig moet worden gebruikt.

Ten gevolge van deze omgang met de Schrift groeide de behoefte aan de bestudering van de grondtalen en aanverwante oude talen, zoals het Syrisch en het Arabisch, ook ten behoeve van de uitleg van het Nieuwe Testament. De kennis van deze talen nam in de zeventiende eeuw aanzienlijk toe. Er kwam in deze periode veel meer informatie over deze talen beschikbaar dan er ten tijde van de renaissance geweest was. De oude talen en de geschiedenis van de Schrift werden echter bestudeerd in de overtuiging dat God door middel van de Schrift als Zijn openbaring tot de gelovige in zijn of haar tijd en op zijn of haar plaats sprak.

Met deze opvatting verschilden de zestiende- en zeventiende-eeuwse geleerden weinig van sommige middeleeuwse voorgangers. Wel veranderde de leer aangaande de interpretatie van de Schrift. Na de renaissance en de reformatie moest de betekenis van een tekst gevonden worden via de letterlijke interpretatie. Hoewel de late middeleeuwen en de renaissance reeds meer aandacht voor de letterlijk-historische betekenis van de bijbeltekst gehad hadden, ging de interesse van reformatoren en protestanten voor de letterlijke, historische schriftzin verder. Zij moesten een heel protestants theologisch systeem ontwikkelen uitsluitend op grond van de resultaten van de historisch-letterlijke bijbelwetenschap. Zestiende-eeuwse exegese werd op deze manier veelal naast letterlijk-historisch ook kerkelijk en theologisch-opbouwend. De exegese en het kerkelijk dogma werden vaak gezien als gelegen in elkaars verlengde. De Noord-Nederlandse theologische faculteiten stonden, vooral door hun opleiding van de predikanten, ten dienste van de gereformeerde kerk, en hebben door hun zowel letterlijke als theologische exegese de kerk inderdaad gediend.

De reformatoren en hun navolgers in de zestiende en zeventiende eeuw wilden, hoe moeilijk dit ook was, de kloof tussen de tijd van de schrijvers van de bijbelse geschriften en de eigen tijd overbruggen. Dat deden zij door de exegese onder de controle te stellen van een grammaticale, filologische interpretatie van de tekst.

2 Johannes Drusius

Inleiding

Dit hoofdstuk biedt een biografie van Johannes Drusius. Omdat de persoon en de werken van Drusius relatief onbekend zijn, is het goed hier zijn levensloop te beschrijven. Het is niet de opzet van mijn studie een nieuwe biografie van Drusius te geven op grond van uitgebreid nieuw onderzoek. Weliswaar is er in biografisch opzicht nog veel te onderzoeken, speciaal in Drusius' omvangrijke nagelaten correspondentie en talrijke handschriften.¹ Dit onderzoek valt echter buiten het bestek van mijn onderhavige studie. Ik wil vooral de nieuwtestamentische commentaren onderzoeken.

Voor de biografie van Johannes Drusius zijn we grotendeels aangewezen op de *Vita* die onder de naam van zijn schoonzoon Abel Curiander (overleden in 1621) is gepubliceerd. Dit boek werd na de dood van Drusius in 1616 uitgegeven te Franeker door Fredericus Heynsius (Feddrick Heyns), academiedrukker van 1616 tot 1636.² Een vertaling van de *Vita* in het Nederlands verscheen in 1979.³

¹ Een begin hiermee werd gemaakt door M.H.H. Engels, *Excerpta Drusii ex epistolis Erasmi. Drusius' uittreksels uit de brieven van Erasmus*, Leeuwarden 1991; M.H.H. Engels, *Merendeels verloren gegaan. 2000 brieven van Johannes Drusius (1550-1616)*, Leeuwarden 1995.

² De volledige titel luidt: *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius duplex. Prior ordine alphabetico conscriptus est, alter antebac editus fuit Antverpiae apud Plantinum; in utroque autem variae nec leves censurae; item ejusdem Annotationum in Novum Testamentum pars altera nec non Vitae operumque J. Drusii, editorum, et nondum editorum, delineatio et tituli per Abelum Curiandrum*. Franeker 1616.

³ [Abel Curiander,] *Leven en werken van Johannes Drusius*. Vertaald en van aantekeningen voorzien door Herman van den Abeele, Oudenaarde 1979.

Deze *Vita* is een belangrijke bron voor de kennis van de levensloop van Johannes Drusius. Voorzichtigheid is echter geboden bij het gebruik ervan. De auteur is in werkelijkheid niet Curiander, maar Drusius' favoriete leerling en opvolger Sixtinus Amama. Deze kon voor het grootste deel van het werk gebruik maken van een levensbeschrijving van Drusius' eigen hand.⁴ Het werk vertoont de neiging Drusius van blaam te zuiveren na de perikelen die er rondom zijn persoon ontstaan waren aan de Franeker universiteit. Drusius en Amama trachtten van het leven van de eerste een gunstig beeld te tekenen. Daardoor wisten zij niet altijd aan een zekere vertekening van de gebeurtenissen te Franeker in het voordeel van Drusius te ontkomen. Voor Drusius' reputatie minder gunstige feiten zijn in het boek onderbelicht of onbelicht gelaten. Het laatste gedeelte van de *Vita*, waarin het gaat over Drusius' werkzaamheden te Franeker, is opvallend kort. Het is bijna in telegramstijl geschreven, terwijl de jeugd- en studietijd en de eerste werkzaamheden uitgebreid worden vermeld. Derhalve kan deze bron niet kritiekloos gebruikt worden.

Toch is de *Vita* onmisbaar omdat het leven van Drusius hierin voor het eerst beschreven is. Veel biografische gegevens krijgen wij hier uit de eerste hand. De biografieën die na de *Vita* van Drusius en Amama zijn geschreven, zijn hoofdzakelijk gebaseerd op dit werk.⁵

1. Jeugd en opleiding, 1550-1567

Johannes van den Driessche (Latijn: Johannes Drusius) werd op 28 juni 1550 te Oudenaarde in Vlaanderen geboren. Zijn ouders waren Clemens van den Driessche en Elisabeth Decker. Over de vroege kinderjaren van Drusius is niets bekend. Toen Johannes de leeftijd van tien jaar bereikt had, werd hij door zijn ouders naar Gent gezonden, in zijn dagen de belangrijkste stad van de zuidelijke Nederlanden. Drusius heeft daar op de triviale school (of: Latijnse school) zijn eerste onderwijs ontvangen. Op deze school werd onderricht gegeven in de klassieke talen. Kennis van Latijn en Grieks was in die dagen onmisbaar voor wie een wetenschappelijke carrière ambieerde. Hier in Gent is bij Drusius de basis gelegd voor zijn latere talenstudies. Drusius verliet de Latijnse school na drie jaren om aan de faculteit van de *artes* van de universiteit te Leuven te gaan studeren.

Drusius nam zijn intrek in de pedagogie *Castrum* (het Kasteel). In de universiteit van Leuven, gesticht in 1425, werd het onderwijs van de faculteit van de *artes* aanvankelijk wel gegeven in het faculteitsgebouw, maar in de loop van de vijftiende eeuw werd het ondergebracht in de zogeheten pedagogieën. Deze ontstonden doordat professoren bij zich aan huis hun studenten onderdak en onderwijs gaven. In de pedagogieën

⁴ M.H.H. Engels, 'Het vergulde kistje van Drusius', herziene versie gepubliceerd in 2005 op internet <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/JD/Merendeels.htm>

⁵ Te noemen valt: W.R. Poolman 'Joh. Drusius, een man der wetenschap en der godsdienst in veelbewogen dagen', in: *Kerk-Historisch Jaarboekje*, nieuwe reeks, 2 (1865), 165-203; Emo Lucius Vriemoet, *Athenarium Frisiacum libri duo*, Leeuwarden 1708, 49-64; W.B.S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, deel 2a, Leeuwarden 1879, 46-52; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, deel 1, 's-Hertogenbosch 1851, 391-395; *BWPGN*, deel 2, 's-Gravenhage z.j., 625-628; F.S. Knipscheer, in: *NNBW*, deel 1, Leiden 1911, 753-757.

waren wonen en leren op één plaats geconcentreerd. In Leuven waren er vier, waarvan het *Castrum* er één was. De pedagogieën hebben bestaan van de vijftiende eeuw tot aan het einde van het Ancien Régime. De eigenaar-professoren (*professores regentes*) van deze colleges waren in de faculteit van de *artes* zeer gezaghebbend. Zij stelden de andere professoren aan die in hun pedagogie les mochten geven (de *professores legentes*). Verder behoorden zij samen met de decaan tot het dagelijks bestuur van de faculteit.⁶

Toen Drusius in 1563 zijn studie te Leuven begon, was het onderwijs aan de faculteit van de *artes* onderscheiden in drie achtereenvolgens te doorlopen programma's of scholen: de school voor grammatica, die voor logica en die voor fysica. In de eerste van deze 'scholen' kregen de studenten onderwijs in het *trivium* (*grammatica*, *retorica* en *logica*). Wanneer de student dit eerste gedeelte van de opleiding afgerond had, volgde het onderricht in het *quadrivium* (*arithmetica*, *geometria*, *astronomia* en *musica*). Het onderwijs in de filosofie, ten slotte, dat in de fysicaschool werd gedoceerd, omvatte *physica*, *metaphysica* en *ethica*. Het werd gegeven met behulp van Aristoteles, uitgelegd volgens de *via antiqua*, dat wil zeggen in overeenstemming met de opvattingen van Thomas van Aquino.⁷ Doorgaans bracht de student ongeveer tweeëneenhalf jaar in de faculteit van de *artes* door. Het gehele onderwijs in de *artes* vormde de voorbereiding op een verdere studie aan één van de andere faculteiten. Om toegelaten te worden tot deze faculteiten moest de student eerst de studie in de *artes* afsluiten met het licentiaatsexamen, waarna hem de titel *magister artium* verleend werd. Drusius heeft deze titel behaald in 1567.⁸

Tezelfdertijd (1567) ging Drusius' vader, Clemens van den Driessche, over tot de reformatie. Clemens was een welgesteld koopman. Vogelvrij verklaard en beroofd van een aanzienlijk deel van zijn vermogen, stak hij over naar Engeland. Hij werd gekozen tot ouderling van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen.⁹ Drusius' vader had eerder in Oudenaarde gepreekt. Hij wordt namelijk beschreven als een 'dienaar' die in dienst is geweest van het consistorie in die plaats.¹⁰ Drusius' moeder, rooms-katholiek gebleven en achtergebleven in de Zuidelijke Nederlanden, liet vervolgens haar zoon uit Leuven naar Oudenaarde terugkeren. Op advies van familieleden wilde zij hem in Doornik verder laten leren. In deze rooms-katholieke omgeving zou hij dan bewaard blijven voor de moederkerk. Johannes was echter van andere gedachten. Zijn vader in Londen gaf hem, door bemiddeling van een familielid, Olivier van den Driessche, de raad Oudenaarde te verlaten en in Anzegem, een plaats tussen Oudenaarde en Kortrijk, waar Drusius' vader een landhuis had, onderdak te zoeken. Vandaar reisde Johannes via Oostende naar Londen. Hij kwam aan het einde van het jaar 1567 bij zijn vader aan. Dit alles heeft de moeder zoveel verdriet gegeven dat zij er ernstig ziek van geworden is.

⁶ Uitgebreider hierover: Gielis, *Scholastiek en humanisme*, 25-27.

⁷ Gielis, *Scholastiek en humanisme*, 29-30.

⁸ *Vita*, 1.

⁹ *Vita*, 2; J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, deel 1-3, Cambridge 1887-1897, deel 2, 440.

¹⁰ Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, deel 2, 440. Vgl. O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585* z.p. [diss. Kampen] 1994, 64, 77, 212.

2. Engelse periode, 1567-1576

In Londen zorgde Drusius' vader ervoor dat zijn zoon in huis privé-onderwijs kon ontvangen. In dezelfde tijd (1567) was Cevallerius te Londen aangekomen.¹¹ Cevallerius was de eerste hoogleraar Hebreeuws geweest aan de academie van Calvijn te Genève. Drusius volgde zowel zijn openbare voorlezingen als zijn private lessen. Toen Cevallerius in 1567 in Cambridge een hoogleraarspost verwierf, volgde Drusius hem daarheen en werd zijn huisgenoot. Hier kon hij zich toeleveren op de studie van het Grieks en van de oosterse talen. Tevens ontving hij van Thomas Cartwright (1535-1603) lessen in de theologie.¹² Bij het vertrek van Cevallerius naar Frankrijk in 1570, kreeg Drusius van zijn vader gedaan dat hij nog een jaar in Cambridge mocht blijven.¹³ Drusius volgde er onderwijs Grieks van de Regius professor Bartholomew Dodington. Hij voorzag in zijn onderhoud door zelf privé-onderwijs Hebreeuws en rabbinica te geven, onder anderen aan Edward Lively, toen fellow van Trinity College, vanaf 1575 Regius professor Hebreeuws te Cambridge.¹⁴

In 1572 bevond Drusius zich weer in Londen om zich voor te bereiden op een reis naar Frankrijk, waar hij zich verder in de filosofie zou bekwamen. Zonder twijfel waren zijn financiële middelen in het achterliggende jaar verruimd, zodat hij deze reis zou kunnen maken. Op het laatste moment, toen alles reeds voor de reis in gereedheid was gebracht, bereikte hem echter het bericht van de Bartholomeüsnacht (augustus 1572), waarin zovele protestanten zijn omgekomen. Hij bleef toen in Londen bij zijn vader.

¹¹ Antonius Rodolphus Cevallerius (Antoine Rodolphe Chevallier) werd in 1507 geboren in Vire. In 1567 vertrok hij naar Cambridge om daar aan St. John's College Hebreeuws te geven. In september 1570 vertrok hij weer naar Frankrijk, waar hij in 1572 overleed. Volgens W.B.S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, deel 2a, Leeuwarden 1889, 47, en Fuks, 'Hebreeuwse studies', 412, bevindt zich in de nalatenschap van Drusius een exemplaar van Cevallerius' grammatica *Rudimenta hebraicae linguae*. De eerste uitgave, in octavo, dateert uit 1560. Er zijn herdrukken verschenen in 1567, 1590 en 1591. Drusius bezat de editie Genève 1567. Dit exemplaar heeft zeer uitvoerige aantekeningen in het handschrift van Drusius. Boeles veronderstelt dat de annotaties in de *Rudimenta* uit deze tijd van Drusius' leven zijn (vgl. n. 23 hierna). Het boek is niet opgenomen in de auctiecatalogus van Drusius. Zie over Cevallerius: C.M.L. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job*, Tilburg 1998, 24-26, 139, 155, 176; G. Lloyd Jones, *The Discovery of Hebrew in Tudor England: a Third Language*, Manchester 1983, 274; A.J. Baumgartner, *Calvin hébraïsant et interprète de l'Ancien Testament*, Parijs 1889.

¹² Thomas Cartwright was Lady Margaret Professor in Cambridge. Hij voerde als professor in de theologie in zijn colleges over de Handelingen der Apostelen (1570) een pleidooi voor de presbyteriaanse kerkstructuur: voorgangers zijn gelijkwaardig en de plaatselijke gemeente is zelfstandig. Cartwright maakte een duidelijk onderscheid tussen de verantwoordelijkheden van kerk en staat. Dit zou van invloed geweest kunnen zijn op Drusius' latere houding ten aanzien van het ondertekenen van de belijdenisgeschriften toen hij door de Friese Staten als hoogleraar aan de faculteit van de *artes* van de universiteit te Franeker was benoemd. P. Lake, *Anglicans and Puritans? Presbyterianism and English Conformist Thought from Whitgift to Hooker*, London 1988, 1; A.F. Scott Pearson, *Thomas Cartwright and Elizabethan Puritanism*, Cambridge 1925.

¹³ *Vita*, 5: 'Postea cum Cevallerius a suis in Galliam revocatus abitum pararet, impetravit a patre, ut ibi adhuc annum integrum commorari posset.' Bij de biografen is verschil van mening over de uitleg van 'ibi'. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, deel 2a, 47, F.S. Knipscheer, in: *NNBW*, deel 1, Leiden 1911, 754 en *BWPGN*, deel 2, 's-Gravenhage z.j., 621 veronderstellen dat er Frankrijk mee bedoeld is; Poolman, *Drusius*, gaat er van uit dat er Cambridge mee bedoeld wordt. Ten gunste van de eerste interpretatie beslist Drusius' biografie in Johannes Meursius, *Athenae Batavae*, Leiden 1625, 253-254. Maar ten onrechte, want Dodington en Lively waren in 1570 in Cambridge. Ook Meursius heeft de *Vita* op dit punt onjuist begrepen. De voorloper van Meursius' *Athenae Batavae*, getiteld *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae ordinum alma academia Leidensis*, Leiden 1614, 9-11, bevat slechts een zeer korte biografie van Drusius, waarin van zijn verblijf in Engeland geheel geen melding wordt gemaakt. In 1625 heeft Meursius de *Vita* van Drusius-Amama gevolgd, maar fout begrepen.

¹⁴ Voor Dodington en Lively te Cambridge, zie C.H. Cooper, T. Cooper, *Athenae Cantabrigienses*, deel 2, Cambridge 1861, 183-184, 407-410, 554.

Kort na het moment dat Drusius van zijn tocht naar Frankrijk had moeten afzien, kreeg hij twee aanbiedingen om docent te worden. De ene kwam uit Cambridge, de andere uit Oxford. Drusius accepteerde de laatste. Op zijn tweeëntwintigste jaar werd hij professor in het Hebreeuws, Aramees en Syrisch in Oxford. Drusius woonde toen in Merton College, waar hij Thomas Bodley (1544-1613) heeft leren kennen, die bij Drusius college liep.¹⁵ Zij werden vrienden voor het leven. Vier jaar lang (1572-1576) heeft Drusius in Oxford gewerkt.

In 1576 zegde Drusius zijn betrekking in Oxford op om een vervolgstudie in de rechten aan de Leuvense universiteit te beginnen. Hij kon terugkeren naar de Nederlanden aangezien in datzelfde jaar de Pacificatie van Gent gesloten was, waarbij de zuidelijke gewesten zich met de noordelijke verbonden tegen Spanje. Vader Clemens van den Driessche legde zijn ambt van ouderling bij de Londense vluchtelingengemeente neer, dat hij gedurende zijn achtjarige ballingschap had bekleed. Teruggekomen in Oudenaarde werd hij onmiddellijk in de vroedschap gekozen. Beiden keerden zo naar hun vaderland terug. Johannes Drusius is echter nimmer met de rechtenstudie begonnen.

3. Leidse periode, 1577-1585

Op 20 juni 1577 werd Drusius door de Gedeputeerde Staten van Holland tot professor in de oosterse talen benoemd aan de pas opgerichte Leidse universiteit. Hij werd de opvolger van Hermannus Rennecherus (Herman Reneker, 1550-1605).¹⁶ Drusius ontving deze benoeming op voorspraak van Marnix van St. Aldegonde (1538-1598)¹⁷ en Pierre Loiseleur de Villiers (ca. 1530-1590).¹⁸ Vooral de laatstgenoemde heeft zich sterk beijverd voor de benoeming van Drusius te Leiden. De Villiers was na de Bartholomeüsnacht in 1572 naar Engeland gegaan en had daar, gedurende de periode waarin Drusius in Oxford oosterse talen doceerde, theologische en juridische colleges gegeven. Tussen 1574 en 1577 was hij verbonden aan de Franstalige gemeente te Londen. Hij ontving de doctorsgraad in 1576 te Oxford. Waarschijnlijk hebben de twee mannen elkaar in Engeland ontmoet.¹⁹ Marnix en De Villiers bevalen Drusius via de afgevaardigden van de Staten aan bij de burgemeesters van de stad Leiden.

Dat de contacten van Drusius met Marnix en De Villiers goed waren, blijkt ook daaruit dat Drusius zijn *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti* (1582) aan Marnix en zijn *Quaestionum ac responsionum liber* (1583) aan De Villiers heeft opgedragen. De toon jegens Marnix is

¹⁵ Thomas Bodley werd geboren in Exeter. Zijn eerste opleiding in het Hebreeuws ontving hij in Genève van Cevallerius, later van Drusius te Oxford. Van 1589 tot 1596 was hij ambassadeur in 's-Gravenhage. Hij gaf een belangrijke impuls aan de universiteitsbibliotheek van Oxford, naar hem de Bodleian Library geheten. Zij bevat een beroemde collectie judaica, teruggaande op de verzameling van Thomas Bodley zelf. A.G.H. Bachrach, 'The Foundation of the Bodleian Library and 17th Century Holland', *Neophilologus*, 37 (1952), 101-114; *EJ*, deel 4, 'Bodleian Library'; *EJ*, deel 4, 'Bodley, sir Thomas'; L. Fuks, 'Hebreeuws en hebraïsten', 55.

¹⁶ A.A. van Schelven, in: *NNBW*, deel 4, Leiden 1918, 1138-1139, W. Otterspeer, *Groepsportret met dame*, deel 1: *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1572-1672*, Amsterdam 2000, 106-107.

¹⁷ Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften, voor het eerst of in herdruk uitgegeven met historische inleiding en taalkundige opbeeldingen*, J.J. van Toorenenbergen (red.), deel 1, 's-Gravenhage 1871, I-LXXVIII.

¹⁸ Voor De Villiers zie: P.J. Blok, in: *NNBW*, deel 5, Leiden 1921, 412; C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952.

¹⁹ J.C.H. Lebram, 'Hebräische Studien', 331.

vriendelijk en vol hoogachting. Drusius bedankt Marnix hartelijk voor de bescherming die hij heeft ontvangen. Toch is de toonzetting hoffelijker en gereserveerder vergeleken bij die van de voorrede gericht aan De Villiers. Tegenover De Villiers is Drusius amicaler. Deze dedicatie is een teken van Drusius' dankbaarheid voor de aanbeveling bij de Leidse universiteit. Maar zij is meer. Drusius getuigt ook van de hartelijke vriendschap die er tussen hem en De Villiers gegroeid is.²⁰

De Leidse academie telde toen vier faculteiten: de theologische, de juridische, de medische faculteit en de faculteit van de *artes*. Die laatste verzorgde de propedeuse voor de drie andere. Hier werd het onderwijs in de talen en de filosofie gegeven. Het Grieks kon door de hoogleraar onderwezen worden aan de hand van de vele klassieke Griekse schrijvers, zodat in het vervolgtraject de theologen vanuit de grondtaal over het Nieuwe Testament konden doceren. Voor het Hebreeuws lag dat moeilijker, aangezien de hoogleraar Hebreeuws dezelfde bron moest gebruiken als de theoloog, namelijk het Oude Testament. Drusius vond niettemin dat er twee professoren dienden te zijn om het Hebreeuws te onderwijzen: de ene zou zich bezig moeten houden met de taalkundige kant, oftewel het onderwijs in de grammatica; de tweede moest de tekst van het Oude Testament en de geschiedenis van Israël met de studenten behandelen. Deze tweede noemde Drusius een theoloog. In de praktijk hield de professor Hebreeuws zich alleen met het eerste, de taal, bezig.²¹

Drusius gaf in zijn Leidse tijd een aantal werken uit die voor het grootste deel bestaan uit de behandeling van losse plaatsen uit de bijbel en van bijbelse uitdrukkingen. Na een grammaticale inleiding ontleedde Drusius afzonderlijke woorden. Speciaal legde Drusius zich erop toe in de Griekse tekst van het Oude en het Nieuwe Testament die wendingen toe te lichten waarin idioom uit Semitische talen doorschemerde. In Drusius' eigen woorden wilde hij de *dictio hebraica* van de Griekse delen van de bijbel signaleren en toelichten. *Dictio hebraica* kon zich voordoen op het niveau van betekenissen, maar ook op het niveau van woordkeus en syntaxis.²²

In deze Leidse periode heeft Drusius de Hebreeuwse grammatica van Petrus Martinus (ca. 1530-1594) uitgegeven. Waarschijnlijk heeft De Villiers Drusius op deze grammatica attent gemaakt.²³

Drusius' eerste uitgave verscheen in 1585,²⁴ zijn tweede uitgave in 1590.²⁵ Het is niet onwaarschijnlijk dat Drusius voor zijn onderwijs in Leiden gebruik heeft gemaakt van Martinus' grammatica.

²⁰ Lebram, 'Hebräische Studien', 333-334.

²¹ PT. van Rooden, *Constantijn L'Empereur (1591-1648), professor Hebreeuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw*, z.p. [diss. Leiden] 1985, 60. In de Engelse uitgave, 51-52.

²² Lebram, 'Hebräische Studien', 333. In de voorrede van Drusius aan Janus Dousa en Paulus Buys in *Ebraicarum quaestionum libri duo* (1583), het afzonderlijk verschenen tweede deel van het aan De Villiers opgedragen *Quaestionum ac responsionum liber*, zet hij deze zienswijze uiteen.

²³ Lebram, 'Hebräische Studien', 337-340 geeft een overzicht van de verschillende grammatica's en hun filosofische vooronderstellingen. Zijn observatie is, dat Martinus ramistisch georiënteerd is. Cevallerius heeft zijn grammatica opgedragen aan Beza, de grote tegenstander van Ramus. Drusius heeft de grammatica van Martinus uitgegeven, maar in zijn nalatenschap bevindt zich een exemplaar van Cevallerius' *Rudimenta* (editie 1567) met handgeschreven aantekeningen. Het is onduidelijk of Drusius dit exemplaar gebruikt heeft tijdens zijn onderwijs te Franeker, dat hij het geannoteerd heeft omdat hij de *Rudimenta* in verbeterde vorm wilde uitgeven of dat de aantekeningen geschreven zijn in de periode dat Drusius lessen bij Cevallerius volgde (vgl. n. 11 hiervoor).

²⁴ *Petri Martini Navarri grammaticae hebraeae libri duo. Ad Ottonem Colignium cardinalem Castilioneum. Iob. Drusius recensuit*. Uitgegeven te Leiden bij Plantijn.

²⁵ Uitgegeven te Leiden door Raphelengius bij Plantijn. Vgl. Lebram, 'Hebräische Studien', 346.

Drusius trad op 18 oktober 1580 in het huwelijk met Maria van der Varent, afkomstig uit Gent. Hoewel zij bij het sluiten van het huwelijk nog wel officieel lid was van de rooms-katholieke kerk, was zij hervormingsgezind. Kort na haar huwelijk werd zij als lidmaat van de gereformeerde kerk bevestigd. Uit dit huwelijk zijn drie kinderen geboren. Op 22 maart 1582 zag een dochter, Agneta, het levenslicht. Zij zou in 1604 met Abel Curiander in het huwelijk treden, onder wiens naam Sixtinus Amama later, in 1616, Drusius' biografie uitgaf. Op 1 april 1587 werd Drusius' tweede dochter, Johanna, geboren. Zij trad op 29 mei 1608 in het huwelijk met Abraham Valk. Johanna overleed op 12 november 1612 in Gent. Op 26 juni 1588, werd in Drusius' gezin een zoon geboren. Hij kreeg dezelfde voornaam als zijn vader, Johannes.²⁶ Drusius' echtgenote overleed in 1599 ten gevolge van een beroerte.

In het jaar 1581 ondernam Drusius een reis naar zijn vaderstad Oudenaarde, waarschijnlijk in verband met het overlijden van zijn ouders, kort na elkaar in 1581. Drusius moest daardoor allerlei zaken regelen in verband met de erfenis.²⁷ De hertog van Parma had echter, juist toen Drusius in Oudenaarde verbleef, de stad belegerd. Dit beleg duurde ongeveer twaalf weken. Gedurende deze periode was Drusius opgesloten in zijn geboorteplaats. Toen de stad capituleerde, ontsnapte Drusius zonder herkend te worden tussen de soldaten, die een vrije aftocht bedongen hadden. Dat hij ontkwam was een wonder, aldus zijn biograaf.²⁸

Deze tocht naar Oudenaarde had zeker ook een financieel doel. Drusius ontving in Leiden geen hoog tractement. Hij genoot hier het betrekkelijk lage inkomen van 300 gulden per jaar.²⁹ De conclusie lijkt daarom gerechtvaardigd dat Drusius en zijn gezin te Leiden geen grote rijkdom genoten hebben. Hij moest daarom via andere wegen in zijn onderhoud voorzien, mede omdat hij gewoon was allerlei dure boekwerken aan te schaffen. Dat bracht hem soms in netelige omstandigheden. De erfenis van zijn ouders zou hem meer financiële onafhankelijkheid kunnen bieden.

Het bleek echter dat hij geen recht kon laten gelden op de nagelaten bezittingen van zijn overleden ouders. Dit alles bracht de curatoren van de Leidse universiteit ertoe Drusius begin 1584 een eenmalige gratificatie van 100 gulden, later opgevat als een vaste salarisverhoging van eveneens 100 gulden, toe te kennen.³⁰

Drusius verlangde echter naar een betrekking waarmee hij meer zou kunnen verdienen. In het voorjaar van 1584 diende hij een ontslaagaanvraag in. Prins Willem van Oranje heeft zich toen ingespannen Drusius voor de Leidse universiteit te behouden. De prins vroeg in een schrijven van 7 april aan het stadsbestuur van Leiden het inkomen van Drusius te verhogen, daar deze anders de universiteit zou verlaten. Hij onderkende de grote wetenschappelijke kwaliteiten van Drusius. Het stadsbestuur ging echter niet op het verzoek van de prins in.³¹ Er is een brief van 21 november 1584 bewaard van Justus Lipsius uit Leiden

²⁶ Zie uitgebreid over Drusius jr.: Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek', 1-10.

²⁷ *Vita*, 8: 'Circa hoc tempus cum Drusium hunc nostrum negotiorum causa Aldenardae in patria esse oportuit (uterque enim parens jam diem suum obierat) ...'

²⁸ *Vita*, 8: 'Drusius evadit non sine miraculo.'

²⁹ Ter vergelijking: Justus Lipsius (1547-1606) kreeg in 1578 500 gulden, terwijl hem in dat jaar een verhoging tot 600 gulden beloofd werd. Lebram, 'Hebräische Studien', 330.

³⁰ *Vita*, 8; H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16^{de} eeuw*, deel 3, Leiden 1981, 230-231, 234.

³¹ P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1, 's-Gravenhage 1913, 39-40; Lebram, 'Hebräische Studien', 335.

(1547-1606) aan Drusius, waaruit blijkt dat die laatste toen in Londen was. Waarschijnlijk onderzocht Drusius toen in Engeland de mogelijkheid van een nieuwe, beter betaalde betrekking.³²

4. Franeker periode, 1585-1616

Op 19 april 1585 schreven de gedeputeerden van de Staten van Friesland een brief aan Drusius, waarin hij uitgenodigd werd om de leerstoel voor oosterse talen aan de juist opgerichte Franeker universiteit te bezetten. Drusius ontving kort daarna een brief van de theoloog Martinus Lydius (ca. 1539-1601), geschreven te Amsterdam op 4 mei.³³ Lydius had begrepen dat Drusius een aanbod had gekregen om aan de nieuwe Franeker universiteit te komen doceren. Zelf had hij inmiddels zijn eigen benoeming ontvangen. Lydius sprak de hoop uit dat Drusius de zijne zou aannemen. Drusius moest beseffen dat dit de zorg van God was waardoor zijn financiële positie zou verbeteren. Naar de mening van Lydius mocht Drusius dan ook niet weigeren. Aan de universiteit van Franeker zou een gunstig wetenschappelijk klimaat voor Drusius ontstaan. Lydius attendeerde Drusius op het feit dat hij, na zijn benoeming, zou verkeren met andere geleerden zoals Henricus Antonides van der Linden (Nerdenus, 1546-1614).³⁴ De toon van Lydius' brief was vriendelijk. Lydius hoopte van harte dat Drusius naar Franeker zou gaan. Deze aansporing heeft echter Drusius' reactie op de uitnodiging uit Franeker niet kunnen beïnvloeden, want reeds eind april kwam hij met zijn familie in Friesland aan, met een goed getuigenschrift van de Leidse universiteit op zak. Drusius had zijn benoeming te Franeker aanvaard.

De nieuwe universiteit van Franeker werd op 29 juli 1585 tijdens een bijeenkomst in de Martinikerk ter plaatse geopend. De reformatie had vanaf 1580 in Friesland voet aan de grond gekregen. Sindsdien streefden de aanhangers daarvan naar een eigen gereformeerde opleiding. Voor de vorming van jonge mensen in het algemeen en voor de opleiding van gereformeerde predikanten in het bijzonder was een universitair instituut gewenst. De universiteit werd gehuisvest in het voormalig kruisherenklooster, dat sinds de hervorming niet meer bewoond was. De stichting van de universiteit te Franeker door de Staten van Friesland was een uitvloeisel van de opstand tegen Spanje en het verkrijgen van de eigen zelfstandigheid. De universiteit werd niet alleen het boegbeeld van de gereformeerde religie in Friesland, maar kreeg tevens internationale allure.³⁵

³² S.A. Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores superiore et hoc seculo scriptae, distributae in centurias tres, in quibus multa theologica, politica, ecclesiastica, historica, philologica etc. quas passim ex autographis collegit ac edidit*, Harlingen 1669, 273-274. De brief (Leiden, U.B., Lipsius 3/7), gedateerd Leiden, 21 november 1584, is uitgegeven in M.A. Nauwelaerts, S. Sué (red.), *Iusti Lipsi epistolae, pars II: 1584-1587*, Brussel 1983, 173-174.

³³ Deze brief in *Vita*, 9-10. Martinus Lydius, geboren te Lübeck, was als professor in de theologie vanaf de oprichting aan de Franeker universiteit verbonden. In 1586 werd hij de eerste rector. C. van der Woude, in: *BLGNP*, deel 1, Kampen 1978, 146-148.

³⁴ *Vita*, 9: 'Si me dimittere recusabunt nostri, non minus suavis erit tibi convictus Henrici Antonidae, et aliorum quorundam, praeterquam quod valde delectentur literis Frisii.' Henricus Antonides van der Linden (Nerdenus, naar zijn geboorteplaats Naarden) werd in 1585 benoemd tot professor in de theologie te Franeker. C. van der Woude, in: *BLGNP*, deel 1, Kampen 1978, 206-207.

³⁵ Zie voor de geschiedenis van de Franeker universiteit: Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*; Boeles, *Frieslands hoogeschool*; H.H. Kuyper, *De opleiding tot de dienst des Woords bij de gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891; Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker*.

De universiteit begon in 1585 met zeven hoogleraren: Lydius (theologie), Sibrandus Lubbertus (ca. 1556-1625, theologie), Nerdenus (theologie), Henricus Schotanus (1548-1605, rechten), Petrejus Tiara (1514-1586, Grieks), Lollius Adama (ca. 1544-1609, filosofie) en Drusius (oosterse talen). De medische faculteit werd pas in 1589 bezet met de komst van Alardus Auletius (ca. 1544-1606).³⁶

De eerste jaren van Drusius' arbeid aan de Franeker universiteit schijnen betrekkelijk rustig te zijn verlopen. Gelet op het aantal studenten dat op Drusius afkwam, kan met recht beweerd worden dat de Gedeputeerde Staten van Friesland met de benoeming van Drusius een goede keuze gemaakt hebben. Drusius heeft door zijn onderwijs mede het fundament gelegd voor de faam die de Franeker universiteit verwierf. Zijn leerlingen, onder wie Johannes Bogerman (1576-1637), hebben hem meermalen lof toegezwaaid voor zijn onderricht.³⁷ Theodorus Beza (1519-1605) vroeg in een brief van 20 maart 1593 aan Lubbertus zijn groeten aan Drusius over te brengen.³⁸ In deze brief is nog geen enkel spoor te vinden van spanning tussen Drusius en Lubbertus.

In Franeker heeft Drusius op het gebied van de Hebreeuwse studiën een traditie van internationaal belang ingezet.³⁹ De *eruditio hebraica* kreeg in Franeker duidelijk gestalte. Het belangrijkste accent in Drusius' onderwijs en geschriften lag op het verzamelen en doorgeven van gegevens uit buitenbijbelse joodse geschriften, die licht werpen op passages in de bijbel. Het onderricht in de rabbijnse teksten maakte zo'n hoge opgang, dat er uit landen als Engeland, Schotland, Denemarken, Duitsland, Zwitserland, Frankrijk, Polen, Hongarije en Zevenburgen studenten naar Friesland kwamen om Drusius' colleges te volgen.⁴⁰ Ook vertrokken sommige studenten uit Leiden om in Franeker hun kennis van het Hebreeuws bij Drusius zo goed mogelijk aan te vullen.⁴¹ Zo studeerde Wilhelmus Baudartius (1565-1640) eerst in Leiden. Juist voor zijn komst naar deze stad was Drusius naar de universiteit van Franeker gegaan. In februari 1587 vertrok ook Baudartius naar deze universiteitsstad. Naast de studie van de theologie onder Lubbertus, Lydius en Nerdenus, heeft Baudartius in Franeker intensief de talenstudie beoefend onder leiding van Drusius. Gedurende zijn verblijf in deze stad vond Baudartius onderdak bij Drusius.⁴² Door deze inwoning is de invloed van Drusius op Baudartius zeer groot geweest. Zo verscheen in 1605 van de hand van Baudartius de *Apophthegmata Christiana*, een spreukenverzameling naar het voorbeeld van Drusius' Hebreeuwse spreukenverzameling.⁴³ Ook Jacobus Revius (1586-1658) zag na drie jaar studie

³⁶ R.E.O. Ekkart, *Franeker professorenportretten. Iconografie van de professoren aan de academie en het rijksatheneum te Franeker 1585-1843*, Franeker 1977.

³⁷ H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, Groningen 1868, 15.

³⁸ Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 306-307.

³⁹ Fuks, 'Hebreeuwse studies', 409-414, voor een goede en beknopte beschrijving van Drusius' Franeker periode.

⁴⁰ Vita, 11; Lebram, 'Hebräische Studien', 336; Fuks, 'Hebreeuwse studies', 411. Fuks wijst hier op het bestaan van diverse door leerlingen van Drusius in het Hebreeuws geschreven gedichten.

⁴¹ A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, deel 1, Leiden 1897, 78.

⁴² De financiële omstandigheden van zowel docent als student maakten dat noodzakelijk. Hoewel Drusius' tractement in Franeker hoger was dan in Leiden, ontving hij in 1587 een tractementsverhoging van 100 gulden. In 1595 heeft hij opnieuw een verhoging van 100 gulden ontvangen.

⁴³ O.C. Broek Roelofs, *Wilhelmus Baudartius*, Kampen 1947, 23-24, 96; D. Nauta, in: *BLGNP*, deel 1, Kampen 1978, 40-42, en de daar genoemde literatuur; *SGT*, B 71. Drusius' verzameling verscheen in 1591 onder de titel *Apophthegmata Hebraeorum ac Arabum*.

theologie te Leiden (1603-1607) in de opkomende twist tussen Gomarus en Arminius aanleiding Leiden te verlaten en naar Franeker te gaan (1607), 'waar hij onder leiding van zijn leermeesters Drusius, vader en zoon, met volle teugen de Hebreeuwse literatuur indronk'.⁴⁴

Drusius heeft in Franeker zijn werk in alle rust kunnen voortzetten. Voor dit werk was het noodzakelijk dat hij toegang tot joodse geschriften had. Met de verwerving van joodse boeken staat de correspondentie in verband die Drusius in de jaren 1592-1594 voerde met de joodse boekhandelaar Mozes ben Halevi te Emden.⁴⁵

Toen Arminius in 1603 te Leiden tot hoogleraar benoemd werd, trachtte deze Drusius naar de Leidse universiteit terug te halen.⁴⁶ Drusius diende op 25 maart een ontslagaanvraag in bij de Staten van Friesland. Deze weigerden echter hem te laten gaan. De motivatie was dat Drusius' roem zo veel buitenlandse studenten naar Franeker lokte, dat hij daar niet gemist kon worden. Drusius kreeg geen ontslag.

Drusius ging in 1605 een tweede huwelijk aan. Boze stemmen suggereerden dat hij zijn tweede vrouw huwde om haar geld.⁴⁷

In 1611 verscheen van Drusius' collega Lubbertus het geschrift *De Jesu Christo Servatore*, een bestrijding van de leerstellingen van Faustus Socinus (1539-1604), handelend over de vraag 'waarom en op welke manier Christus onze Verlosser is'.⁴⁸ Reeds snel na de publicatie kwamen er uit geheel Europa reacties. Velen, vooral in Polen, Litouwen en Rusland, zagen in het socinianisme een ernstig gevaar. Lubbertus werd geprezen vanwege zijn weerlegging van deze, in hun ogen, besmettelijke dwaling. Ook door predikanten in de Republiek werd het boek van Lubbertus gewaardeerd.⁴⁹ Wel klonk regelmatig kritiek op de vorm en de methode van het boek. Lubbertus had accurater kunnen werken waardoor zijn boek korter geworden zou zijn.

Ook Drusius gaf zijn mening over Lubbertus' werk. Hij deed dat in zijn *Epistola ad fratres Belgas*, een strijdschrift uit 1615 dat verscheen toen het conflict met Lubbertus (zie onder) was geëscaleerd.⁵⁰

⁴⁴ 'Gliscere circa id tempus incipiebant inter Arminium (qui et ipse theologiam ibidem publice profitebatur) et collegas eius super praedestinatione et capitibus annexis controversiae, qua occasione usus inde discessit Revius Franekeram Frisorum, ubi magistris usus Drusiis patre et filio, hebraicae literaturae gustum hausit', Jac. Revius, *Daventriae illustratae, sive historiae urbis Daventriensis libri sex*, Leiden 1651, 726; met dank aan dr. A. Goudriaan die mij op deze passage attendeerde. Zie verder voor Revius: B.A. Venemans, in: *BLGNP*, deel 3, Kampen 1988, 300-304.

⁴⁵ Fuks, 'Hebreeuws en hebraïsten', 57; Fuks, 'Hebreeuwse brievenboek', 9-11.

⁴⁶ Poolman, *Drusius*, 192.

⁴⁷ Over dit tweede huwelijk schrijft Drusius jr. in een brief aan Johannes Fungerus (ca. 1560-1612); Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek', 30-33. Van Vulcanius zijn de volgende dichtregels bekend, met daarin een toespeling op Drusius' tweede huwelijk:

'Ego Drusium non conjuge, ast auctum dono, Inaudio, haec ad nuptias prima est via.'

'Ik verneem dat Drusius niet met een echtgenote, maar wel met een geschenk verrijkt is, dit is de eerste weg tot een bruiloft.' C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus, leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen 1963, 548, vgl. 320.

⁴⁸ De volledige titel luidt: *De Jesu Christo Servatore, hoc est: cur et qua ratione Jesus Christus noster Servator sit, libri quattuor contra Faustum Socinum*. Apud Aegidium Radaeum, Franeker 1611. Van der Woude, *Lubbertus*, 138-142.

⁴⁹ Van der Woude, *Lubbertus*, 142-146 beschrijft de correspondentie hierover uitvoerig.

⁵⁰ De volledige titel luidt: *Epistola ad fratres Belgas, in qua calumnia diluitur recens sparsa de Logo creato*, Leeuwarden 1615. Er verscheen eveneens een Nederlandse vertaling: *Brief van Janus Drusius, professor van de Hebr. tale in de hoogbe-schole tot Franeker, aen de Nederl. broeders. Waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van 't geschapen woordt onlanx tegen den aubheur gestroyt by Sibrandus Lubbertus, prof. in de godbeyt aldaer*. Wt den Latyne ghetrouwelyck verduytscht, z.p. 1615 (Knuttel 2208).

Drusius was ervan overtuigd dat door Lubbertus' bestrijding van Socinus velen in de Republiek voor het socinianisme gewonnen waren, terwijl deze dwaling daarvoor nagenoeg onbekend was. Ofschoon Drusius zelf Socinus als een ketter beschouwde, was naar zijn mening Lubbertus' publicatie in deze vorm niet nodig geweest.⁵¹

Aanvankelijk was de verhouding tussen Lubbertus en Drusius goed. In een brief van 12 mei 1594 bijvoorbeeld, gezonden aan Bonaventura Vulcanius (1538-1614) te Leiden, spoorde Lubbertus Vulcanius aan zijn invloed bij Marnix van St. Aldegonde en Franciscus Junius te gebruiken voor een gratificatie aan Drusius.⁵² Ook verzocht hij hem bij Marnix ervoor te pleiten dat Drusius zou participeren in de voorbereidingen van een nieuwe bijbelvertaling. Lubbertus wilde ten gunste van Drusius gebruik maken van de goede relatie tussen Vulcanius en Marnix. De contacten tussen Marnix en Vulcanius waren inderdaad zeer intensief. Tijdens zijn Antwerpse jaren heeft Vulcanius veel pamfletten van Marnix voor de druk gereed gemaakt. Verder had Marnix het octrooi van de eerste uitgave van zijn psalmberijming aan Vulcanius verkocht. Vulcanius is derhalve nauw betrokken geweest bij de uitgave daarvan in 1580 door Ægidius Radaeus, die, toen hij later academiedrukker te Franeker was, ook vele geschriften van Drusius heeft gedrukt.

Lubbertus zag eerst ook in de nauwe contacten tussen Drusius en Arminius geen reden om Drusius onwelwillend te bejegenen. Ook Lubbertus' eigen verhouding tot Arminius was eerst zelfs voorkomend.

De eerste tekenen van spanning tussen Lubbertus en Drusius deden zich voor in 1598. Het ging daarbij om de vervulling van een vacature in de juridische faculteit in Franeker. Lubbertus had zich ingezet voor de benoeming van Johannes van de Sande (1568-1638), advocaat te Utrecht. Ten grondslag aan deze ijver ten gunste van Van de Sande lag, naast de juridische kwaliteiten van Van de Sande, de hoop dat er aan de universiteit een strengere tucht jegens de studenten zou worden ingevoerd. Van de Sande zou naar Lubbertus' verwachting daaraan meewerken. Lubbertus kreeg de steun van Lydius. Maar een viertal hoogleraren verzetten zich: Auletius, Johannes Arcerius Theodoretus (1538-1604),⁵³ Adama en Drusius. Bij de drie eerstgenoemden kwam dit verzet voort uit een Fries-nationaal gevoel; alle drie waren zij Fries van afkomst.⁵⁴ Van de Sande werd toch benoemd en doceerde tot 1604 rechten aan de universiteit van Franeker. De Friese Synode van 3 oktober 1599 droeg de kerkenraad van Franeker op er bij de universiteit op aan te dringen aan de twisten een

⁵¹ Volgens Van der Woude, *Lubbertus*, 146-147, zou Drusius' kritiek exemplarisch zijn voor de felle partijschappen in die tijd. Bovendien kwam zij voort uit een bitter gemoed en kan zij voor de huidige beschouwer niet als een onpartijdig oordeel gelden. Van der Woude erkent wel dat Lubbertus 'deze dwaling heeft gezien en bestreden op een punt, dat in de Nederlandse kerken nog niet in discussie was geweest: de satisfactie door het bloed van Christus', 147.

⁵² Zie voor Bonaventura de Smedt (Latijn: Vulcanius): D.J.H. ter Horst, in: *NNBW*, deel 10, Leiden 1937, 1143-1145; Van der Woude, *Lubbertus*, 315-316, 540-542, 548; J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, 114-115; Otterspeer, *Groepsportret*, 108.

⁵³ Hoogleraar Grieks van 1589 tot 1604.

⁵⁴ Van der Woude, *Lubbertus*, 313-314, veronderstelt dat Drusius' 'libertijnse levensopvatting, waarbij zijn luchtige aard ook een rol kan hebben gespeeld', voor Drusius het motief tot verzet is geweest. Deze veronderstelling mist elke grond.

einde te maken.⁵⁵ De keuze van Drusius in deze ruzie tegen Van de Sande kan de verhouding tussen hem en Lubbertus niet ten goede zijn gekomen.

Een oorzaak van verdere verslechtering in de relatie tussen Lubbertus en Drusius kan iets geweest zijn dat zich voordeed in 1604. Lubbertus trachtte toen – via Johannes Wtenbogaert – van de Staten-Generaal een subsidie voor de aanschaf van boeken te krijgen. Wtenbogaert weigerde deze poging te steunen, zodat Lubbertus het gewenste geld niet kreeg. Drusius echter had zo'n toelage van de Staten wel ooit gekregen.⁵⁶ Dat Drusius had ontvangen wat Lubbertus niet kreeg, zal Lubbertus mogelijk tegen Drusius hebben ingenomen.

Vanaf deze zelfde tijd hield Lubbertus de ontlukende twist tussen Arminius en Gomarus nauwlettend in het oog. Gomarus deelde aan het einde van 1605 Lubbertus per brief mee dat hij zijn twijfels koesterde ten aanzien van de rechtzinnigheid van Arminius. Gaandeweg begon de kwestie om zich heen te grijpen. Ook het noorden van de Republiek werd erbij betrokken. Lubbertus nam in 1606 zitting in de *conventus praeparatorius* die een nationale synode – van de gereformeerde kerken in alle Noord-Nederlandse provincies – zou voorbereiden.⁵⁷ Het anti-arminiaanse standpunt van deze *conventus* werd in Friesland en Groningen welwillend ontvangen. Eén van de kwesties die men besprak, was die van de binding aan de belijdenisgeschriften. Arminius wilde ontslagen worden van de plicht ter synode de belijdenisgeschriften te ondertekenen. Hoewel de *conventus* een middenweg koos door te besluiten dat alle geschillen louter op grond van Gods Woord opgelost dienden te worden, gaven diverse buitenlandse theologen, aan wie Lubbertus op persoonlijke titel brieven verzonden had, in hun adviezen te kennen dat de belijdenisgeschriften zeker ondertekend dienden te worden, aangezien zij de waarheid van de Schrift helder uitdrukten.⁵⁸ Arminius en zijn geestverwant Wtenbogaert waren teleurgesteld in Lubbertus. Zij vonden het jammer dat hij eigener beweging de buitenlandse kerken in het rijzende conflict betrokken had. Arminius schreef in 1608 aan Drusius dat de belijdenisgeschriften door de orthodoxen beschouwd werden als tradities die de norm vormden voor de uitlegging van de bijbel.⁵⁹ Arminius was bevreesd dat de vrijheid van de bijbelse exegese zou worden aangetast. Later zou Lubbertus Drusius ervan beschuldigen dat ook hij de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis liever niet wilde ondertekenen.

De beschuldiging dat Drusius de Catechismus en de Confessie niet zou hebben ondertekend, is bekend uit de *Secunda Scaligerana*.⁶⁰ In vrijwel alle moderne secundaire

⁵⁵ J. Reitsma, S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel 4, Groningen 1895, 103.

⁵⁶ H.C. Rogge, *Brieven en onuitgegeven geschriften van Job. Uytenbogaert*, deel 1, Utrecht 1868, 69-74. De brief is gedateerd 27 juni 1604.

⁵⁷ Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 74-89.

⁵⁸ Uitgebreid over deze kwestie: Van der Woude, *Lubbertus*, 148-167.

⁵⁹ Van der Woude, *Lubbertus*, 148-167.

⁶⁰ P. des Maizeaux (red.), *Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pitheoeana et Colomesiana*, deel 2, Amsterdam 1740, 'Secunda Scaligerana', 301: 'Drusius noluit unquam subscribere confessioni nostrae, et propterea illi male volunt sui collegae. (...) Serarius avoit ouy dire quelque chose de ce qu'il n'avoit pas voulu signer nostre confession.' De *Secunda Scaligerana* zijn uitlatingen van Scaliger te Leiden gedaan in de jaren 1603-1606 tegenover twee studenten, de gebroeders Vassan. De juistheid van sommige uitlatingen is betwistbaar of betwistbaar. Het is allerm minst zeker dat de hier over Drusius geciteerde passage correct is. Mogelijk praat Scaliger hier na wat hij zelf slechts van horen zeggan had.

literatuur over Drusius komen we deze informatie tegen.⁶¹ Toch is het de vraag of Scaligers informatie juist is. We weten uit de geschiedenis van de Franeker universiteit dat de hoogleraren verplicht waren de belijdenisgeschriften te ondertekenen.⁶² Indien Drusius dat niet gedaan zou hebben, zou Lubbertus een sterk argument tegen Drusius gehad hebben. Lubbertus heeft dit argument echter nooit gebruikt.

Het diepe conflict tussen Drusius en Lubbertus ontstond in 1615. Onder Drusius werd een aantal stellingen verdedigd waarvan één handelde over Spreuken 8:22 in de Septuaginta: ‘De Heere heeft mij [de Wijsheid] geschapen (ἐκτίσεν) als begin van zijn wegen.’ De these luidde dat het woord ‘scheppen’ soms ook ‘genereren’ kan betekenen. Deze these was van filologische strekking. Drusius wilde op filologische grond laten zien, dat Spreuken 8:22 te interpreteren is als in overeenstemming met de christologie van Athanasius.⁶³ Indien κτίζειν in Spreuken 8:22 de betekenis ‘genereren’, ‘voortbrengen’ heeft, kon, aldus Drusius, van de Logos gezegd worden dat hij geschapen was. Volgens Drusius stond Spreuken 8:22 niet op gespannen voet met de christologie van Athanasius. Lubbertus zag Drusius’ these echter als theologisch bedoeld. Volgens Lubbertus zou de stelling het tegendeel beogen van wat Drusius claimde en zeggen dat Jezus Christus de geschapen Zoon van God is. Die positie tendeerde in zijn ogen naar de ketterij van Arius. Lubbertus vergiste zich hier in Drusius’ bedoeling. Waarschijnlijk maakte Drusius’ goede verhouding met verscheidene remonstranten Lubbertus argwanend. Lubbertus zond vervolgens brieven aan de predikanten te Leeuwarden en Amsterdam om zijn mening over Drusius’ stelling uit te dragen. Zo ontving de toenmalige Leeuwarder predikant en voormalige leerling van Drusius, Johannes Bogerman, van Lubbertus een brief over deze zaak. Uit het antwoord van Bogerman aan Lubbertus blijkt dat Bogerman het niet eens was met de stelling van Drusius zoals Lubbertus die had verwoord. Bogerman was van mening dat de Logos eeuwig is en dat aan Spreuken 8:22 een plaats toegekend moet worden bij de onderbouwing van deze visie. Maar Bogerman nam Lubbertus kwalijk dat die laatste niet openlijk en direct met Drusius streed, maar buiten hem om te werk ging en bij anderen stemming tegen hem maakte. Bogerman schreef Lubbertus: ‘Maar jullie theologen, wat hebben jullie toch met deze dingen te maken? Als jullie hem [Drusius] terechtgewezen hebben, wat antwoordt hij? Als jullie zwijgen, wat zal hij anders zeggen, dan dat jullie de plicht van de christelijke liefde verzuimd hebben, omdat jullie hem over zijn dwaling of onbezonnen daad niet vermaand hebben?’⁶⁴ Bogerman bleef altijd met hoogachting over zijn leermeester spreken. Intussen werd Drusius’ opvatting, buiten zijn wil om, toch in een kwaad daglicht gesteld.⁶⁵

⁶¹ Uitzondering is Van Rooden, *L'Empereur*, 85 n. 84.

⁶² Boeles, *Friesland's boogeschool*, deel 1, 436.

⁶³ Volgens de geloofsbelijdenis genoemd naar Athanasius is ‘De Zoon door de Vader alleen, niet gemaakt of geschapen, maar voortgebracht.’

⁶⁴ Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 125, 336, ‘Sed vos theologi quid ad ista? Si illum compellastis, quid respondet? Si tacetis, quid dicet aliud quam vos neglexisse officium charitatis, qui de errore aut facto temerario eum non admonueritis?’ Van der Woude, *Lubbertus*, 317-321 beschrijft tevens Lubbertus’ correspondentie met M. Sladus, Balth. Lydius en G. Sopingius over de these van Drusius.

⁶⁵ Van der Woude, *Lubbertus*, 317-329; Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 124-125.

In 1615 publiceerde Drusius zijn *Epistola ad fratres Belgas*. De ondertitel van de Nederlandse vertaling geeft duidelijk het oogmerk aan dat Drusius met dit geschrift had: ‘waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van ’t geschapen woordt onlanx tegen den auteur gestroyt by Sibrandus Lubbertus, prof. in de godheyt aldaer’. Drusius had moeite met het feit dat Lubbertus niet eerst met hem gesproken had overeenkomstig de opdracht uit Mattheüs 18:15. In dit verband uitte Drusius scherpe woorden aan het adres van Lubbertus: ‘Ik noem hem geen christen, omdat hij niet christelijk met mij is omgegaan.’⁶⁶ Verder nam Drusius het Lubbertus kwalijk dat deze de thesen, die nog niet waren verspreid en waarover nog geen disputatie gehouden was, had gestuurd aan oud-leerlingen van Drusius, zoals Johannes Bogerman. Dezen zouden moeten weten hoezeer Drusius zelf altijd de taal van de Schrift hooggeacht had. Drusius noemde ook het inhoudelijke argument dat hij, door aan te tonen dat ‘scheppen’ soms ook ‘genereren’ kan betekenen, juist de ketterij van Arius met filologische argumenten had willen ontkrachten. Het was zijn bedoeling Spreuken 8:22 juist te verklaren overeenkomstig de rechtzinnige leer.⁶⁷ Drusius heeft door middel van de filologie het orthodoxe standpunt willen verdedigen. De opinies van de twee hoogleraren waren op den duur echter te zeer gepolariseerd om nog bijeen te kunnen komen.⁶⁸ In deze twist was Lubbertus teveel gefixeerd op het dogma van de eeuwige generatie van de Zoon, waardoor hij voorbij is gegaan aan Drusius’ taalkundige uitgangspunten.

Het geschil tussen Lubbertus en Drusius over de vraag of Drusius een rechtzinnige opvatting huldigde over de eeuwigheid van de Zoon, raakte weldra ook bekend bij de Staten van Friesland. Stadhouder Willem Lodewijk wenste dat de strijdbijl zou worden begraven. Op 7 februari 1616 namen de zeven gedeputeerden, samen met de curatoren van de universiteit, onder leiding van Willem Lodewijk, het besluit dat Lubbertus openlijk door de Friese stadhouder, de Staten en de curatoren in het gelijk gesteld zou worden. De Gedeputeerde Staten en de curatoren wilden tevens zulke conflicten in de toekomst voorkomen. De twee professoren mochten daarom geen geschriften meer tegen elkaar uitgeven. Welk effect de bemiddeling van Willem Lodewijk zou hebben, bleef onduidelijk, want Drusius is kort daarop gestorven.

Drusius is op 12 februari 1616 te Franeker overleden. Hij werd begraven in de Grote Kerk van Franeker. Johannes Maccovius (1588-1644) hield de lijkrede, die echter door toedoen van Lubbertus nooit is uitgegeven.⁶⁹ Lubbertus bleef Drusius zijn standpunt in hun christologisch geschil kwalijk nemen. Volgens Amama was Drusius’ sterven noch pijnlijk noch langdurig. Ofschoon zijn stem op het laatst zeer zwak was, heeft hij nog van zijn dochter en schoonzoon afscheid kunnen nemen.⁷⁰ Op zijn sterfbed kon Drusius alle vijandschappen van zich afleggen. Hij stierf in de hoop dat hij de eerkroon zou ontvangen die in de hemel voor hem was weggelegd.

⁶⁶ *Epistola*, 3, ‘Voco non christianum, quia non christiane mecum egit.’

⁶⁷ *Epistola*, 4; Van der Woude, *Lubbertus*, 322-327.

⁶⁸ Drusius’ opvolger, Sixtinus Amama, heeft in 1628 een klein commentaar op Spreuken 8:22 geschreven, waarin hij Drusius’ mening verdedigde: *Anti-Barbarus Biblicus*, Liber III, 570-597. Van der Woude, *Lubbertus*, 329, 336-337.

⁶⁹ Over Maccovius: A. Kuyper jr., *Johannes Maccovius*, Leiden 1899; F. Postma, J. Veenhof, ‘Disputen omtrent de predestinatie. Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan’ in: Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker*, 249-263; G.P. van Itterzon, in: *BLGNP*, deel 2, Kampen 1983, 311-313; W.J. van Asselt, ‘Johannes Maccovius (1588-1644). Zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de gereformeerde theologie van de zeventiende eeuw’, *Kerk en theologie* 57 (2006), 121-140. Voor de kwestie van de lijkrede: Kuyper jr., *Maccovius*, 36. Voor zover ik heb kunnen nagaan is deze lijkrede niet bewaard.

⁷⁰ *Vita*, 35.

3 Annotaties

1. Het genre *annotationes*

In de middeleeuwse kloosters werd de theologie in de context van de dagelijkse liturgie en studie beoefend. Zij nam daarvoor de Schrift als uitgangspunt. De Schrift was de *sacra pagina*, en de *sacra pagina* werd gezien als direct van God afkomstig. De theologie diende de *sacra pagina*. Vanaf de twaalfde eeuw werd de theologie ook beoefend in de scholen (universiteiten). De theologische problemen die de universitaire theologen of scholastici behandelden betroffen de *doctrina* van de kerk. Het doel van de theologiebeoefening was het begrijpen van de *sacra doctrina*. Ofschoon theologie in de zin van *sacra doctrina* zich baseerde op de Schrift, was zij geen exegetische theologie. Met de opkomst van het humanisme veranderde de theologie in *sacra littera*. Het besef ontstond dat de Schrift ook oude literatuur is. Het doel van de *sacra littera* was het begrijpen van de letter van de tekst.

Het maakte dus verschil of de commentator de Schrift zag als *littera* of als *pagina*. Dit verschil bepaalde het genre van de commentaar. De schrijver van een commentaar in de traditie van de *sacra pagina* had een meditatief doel. Hij wilde de lezer tot God leiden. Wanneer de commentaar stond in de traditie van de *sacra doctrina*, dan was het doel mee te delen wat de Schrift over een artikel van het christelijk geloof leerde. Brede uiteenzettingen en excursen waren dan noodzakelijk. De concentratie op de Schrift als *sacra littera* was daarentegen een gerichtheid op de woorden, hun precieze betekenis, hun equivalenten in het Grieks, Hebreeuws, Latijn en andere talen. De traditie van de *sacra littera* zette zich vanaf de vijftiende eeuw voort bij hen die annotaties en dergelijke schreven.¹ Het genre van

¹ K. Hagen, 'What did the Term *Commentarius* mean to Sixteenth-Century Theologians?', in: I. Backus, F. Higman (red.), *Théorie et pratique de l'exégèse. Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVI^e siècle* (Genève, 31 août-2 septembre 1988), Genève 1990, 28.

de commentaar respecteerde het gezag van de Schrift. Dit was het geval in de middeleeuwen, maar ook zo in de renaissance en het humanisme.²

Vanaf de twaalfde eeuw, de tijd van het ontstaan van de eerste universiteiten, heeft de commentaar in alle wetenschappen ingang gevonden. De overeenkomst tussen de middeleeuwse commentaar en de commentaar in de renaissance is beider ontstaan in het onderwijs. De oorsprong van de commentaar lag in de voorlezing (de *lectio*) aan de middeleeuwse scholen.³ In de middeleeuwen was de *lectio* de taak van de docent. De *lectio* was het ‘geven van college’. In de *lectio* werd een autoritatieve tekst geïntroduceerd en uitgelegd. Dat kon op twee manieren: *cursorie*, dat is met korte verklarende opmerkingen van grammaticale aard, en *ordinarie*, dat is met uitgebreide verklaringen. In de vroege middeleeuwen las men de tekst doorgaans cursorisch. Dat leidde tot de productie van korte *glossae*. Uit het genre *glossae* ontwikkelden zich later breedvoeriger commentaren, die door middel van *lemmata* (verbindingstekens) met woorden in de verklaarde tekst verbonden waren. Deze langere verklaringen werden *expositiones* of *commenta* genoemd. De *lectio* bestond uit de *littera*, een grammaticale toelichting, de *sensus*, de uiteenzetting van de letterlijke zin, en de *sententia*, de behandeling van de diepere betekenis van de tekst, die door interpretatie ontdekt werd.⁴

Daarna werd de uitgelegde tekst door de student persoonlijk overdacht in de *meditatio*. Deze kon leiden tot de *quaestio*, de vraagstelling.⁵ Gewoonlijk is de *quaestio* een inhoudelijke probleemstelling. Deze werd verwoord in een vraag gearticuleerd door de voegwoorden *utrum ... an* (of ... of). Later kreeg de *quaestio* een plaats in de *disputatio* over een bepaald onderwerp, los van een autoritatieve tekst. In de *disputatio* werd een these geponeerd die door een *respondens* verdedigd werd. Daartegen konden tegenwerpingen worden ingebracht. De *respondens* moest die weerleggen. Doorgaans op de volgende collegedag beantwoordde de docent de stelling door zijn eigen standpunt én alle tegenwerpingen te verwoorden. Daarna kwam hij tot een definitieve standpuntbepaling (de *determinatio magistralis*). De schriftelijke verslaglegging van deze *determinatio* wordt *quaestio disputata* genoemd.⁶

Bij het oplossen van de *quaestio* had men rekening te houden met de *auctoritas*, het gezag van de besproken tekst. De uitkomst van het debat kon immers in tegenspraak zijn met de behandelde tekst. Deze tekst had echter een intrinsiek gezag, vooral wanneer het een bijbeltekst was. Tegelijkertijd was de *auctoritas* onderscheiden van de bewijsvoering. Alleen de laatste leidde tot *intellectus*, het persoonlijke verstaan van de waarheid. In de *disputatio* ging het om het verkrijgen van inzicht in de problematiek. De eventuele strijdigheid tussen de *auctoritas* en de uitkomst van de bewijsvoering, bracht de uitleggers ertoe een *expositio* te ontwikkelen. Hierin werd de uitkomst van de bewijsvoering in overeenstemming gebracht met de *auctoritas*.

² Hagen, ‘What did the term *Commentarius* mean’, 37.

³ Vgl. Van Asselt, *Inleiding*, 54.

⁴ De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte*, 129.

⁵ Vgl. Van Asselt, *Inleiding*, 56.

⁶ De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte*, 130-131.

Deze didactiek van de middeleeuwen wijzigde in de renaissance. Het begrip *disputatio* veranderde namelijk van betekenis. Op de universiteiten van na de hervorming had men, wanneer een disputatie zou plaats hebben, vooraf de beschikking over stellingen die door de *respondens* verdedigd moesten worden. Ook deze stellingen werden toen *disputatio* genoemd. Zij werden geschreven door de hoogleraar of door de *respondens*, waarna ze in een kleine oplage gedrukt en verspreid werden. Vaak werden disputaties gebundeld en als afzonderlijk boekwerk uitgegeven.⁷

Wat speciaal het becommentariëren van de gezaghebbende bijbeltekst betreft, deze kwam nu in dienst van het humanistische onderwijsprogramma. De aandacht van uitleggers ging uit naar de Hebreeuwse, Aramese en Griekse tekst van de bijbel. Toen tekstedities van het Oude en Nieuwe Testament in de grondtalen beschikbaar waren, raakte deze aandacht voor de tekstvorm weer wat op de achtergrond. De geleerden beperkten zich in hun filologische commentaren nu tot het verklaren van moeilijke passages en het incidenteel voorstellen van conjecturen. Hiertoe vergeleken zij de bijbeltekst met de oude vertalingen, de joodse literatuur en de commentaren en bijbelcitaten van kerkvaders. Overeenkomsten en verschillen noteerden zij in ‘opmerkingen’ of ‘aantekeningen’.

De terminologie die in de zestiende en vroege zeventiende eeuw gebruikt werd om een commentaar (*commentarius*) aan te duiden, was verwarrend. De term *commentarius* blijkt niet geschikt om de grote variëteit aan commentaren in de zestiende eeuw goed te ordenen en te begrijpen. De term slaat op verschillende commentaartypen.⁸ Opvallend is dat in de zestiende eeuw de meervoudsvormen *commentarii*, *commentaria* en *commentariola* meer gebruikt werden dan de enkelvoudsvorm *commentarius*. In de zestiende eeuw was een *commentarius* elke verzameling aantekeningen.⁹ Zowel voor uitlegkundige werken bij klassieke schrijvers als voor commentaren op de bijbel werden ook vele andere termen gebruikt, zoals *adnotatio*, *animadversio*, *annotatiuncula*, *dispositio*, *elucidatio*, *enarratio*, *exegema*, *explanatio*, *explicatio*, *expositio*, *glossa*, *observatio*, *praelectio*, en *scholium*. Soms staan deze termen in het enkelvoud, soms in het meervoud. De overeenkomst tussen de met deze termen aangeduide vormen van uitlegging was de korthed van de opmerkingen.

Elke commentaar op de bijbel werd in de zestiende en zeventiende eeuw beschouwd als strikt ondergeschikt aan de becommentarieerde tekst. Voor de protestanten hield dit in dat een commentaar op een bijbelboek nooit dezelfde autoriteit had als de bijbeltekst. Alleen de Schrift had goddelijk gezag. De commentator kon bij gevolg weinig of geen aanspraak maken op een literaire status voor zijn werk. De theologische commentaar had dan ook niet de esthetische kwaliteiten die van een literair werk verlangd konden worden.¹⁰

⁷ W.J. van Asselt, E. Dekker (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de band van Voetius' Disputationes selectae*, Zoetermeer 1995, 14-16. Voor theologische disputaties in de zeventiende eeuw, ook H.J. de Jonge, 'Willem Godschalck à Focquenbourg (Foquenbroch). Student theologie te Leiden (ca. 1658-1661)', *Fumus* 1 (2003), 2-15, speciaal 6-8; ook op <http://www.focquenbroch.nl/fumus/>.

⁸ Hagen, 'What did the Term *Commentarius* mean', 13-38.

⁹ Hagen, 'What did the Term *Commentarius* mean', 24.

¹⁰ Vgl. A. Buck, O. Herding (red.), *Der Kommentar in der Renaissance*, Bonn, Bad Godesberg 1975, 9-10. De humanistische commentaar op klassieke teksten had wel een esthetische component, namelijk de retorische. Deze teksten waren modellen voor het grammaticaal-retorisch onderwijs, maar werden mede gelezen voor de eigen stijlverfijning.

Het renaissancistische genre van de *annotationes* is beschreven door De Jonge in zijn artikel 'The Study of the New Testament'.¹¹ Er zijn drie belangrijke kenmerken van deze commentaarstijl wanneer hij wordt toegepast op de boeken van het Nieuwe Testament. Het eerste kenmerk is dat de commentator weliswaar de bijbeltekst van het begin tot het einde volgde, maar daarbij de vrijheid nam om zelf te bepalen welke tekstgedeelten hij wilde toelichten en welke hij wilde overslaan. Een ander kenmerk is dat het Grieks vergeleken werd met oude en recente vertalingen. Dat gebeurde zonder onderscheid te maken naar de ouderdom van deze vertalingen, alsof zestiende-eeuwse vertalers dezelfde soort informatie boden als oude vertalingen en hetzelfde licht wierpen op de Griekse tekst. Het derde kenmerk is dat de zeer diverse resultaten van de vergelijking met de vertalingen en andere geschriften door elkaar werden genoteerd. De annotator somde de gevonden tekstvarianten, vertalingen en interpretaties in een bonte mengeling op. Sommige annotatoren voegden ook overeenkomstige, of overeenkomstig geachte, passages uit de joodse literatuur toe.¹² De visie van de uitlegger was impliciet aanwezig in de selectie van het materiaal dat hij uit allerlei bronnen aanvoerde.

Van Rooden zet uiteen dat er in de late zestiende en de zeventiende eeuw twee genres commentaren waren, namelijk de theologische en de filologische.¹³ De dogmatische commentaar ontstond tijdens de onderwijspraktijk aan de universiteiten. De schrijver ervan had de overtuiging dat de boodschap van de bijbel ook gericht is tot de lezer in zijn eigen tijd en niet alleen van betekenis was in de ontstaanstijd van het betrokken boek van de bijbel. Verder werd de bijbel gezien als een voorraad *dicta probantia*, bewijsplaatsen om het ingenomen theologisch standpunt te onderbouwen. Dogmatische exegese is dus geen beschrijvende maar normerende exegese, aldus Van Rooden.¹⁴

Het filologische genre van de annotaties onderscheidde zich van deze dogmatische commentaren, onder meer doordat de uitlegger niet primair geïnteresseerd was in de theologische strekking van een geschrift als geheel of de actuele betekenis ervan. Hij wilde een bijbelboek of tekstgedeelte in zijn historische context begrijpen. Dat is de reden waarom de annotator bij menige passage geen aantekeningen geeft. De annotator zag de bijbel als een document van het verleden, dat net als andere antieke literatuur becommentarieerd kon worden. Van Rooden tekent hierbij aan dat de schrijvers van annotatie-commentaren wel het bijzondere karakter van de Schrift erkenden.¹⁵ Daardoor had ook de annotatie-commentaar dikwijls dogmatische implicaties. Van Rooden noemt de annotaties van Beza als voorbeeld hiervan.¹⁶ Maar hetzelfde kan bijvoorbeeld gezegd worden van de *Annotationes* op het Nieuwe Testament van Hugo Grotius: de historische schriftzin wordt door de annotatoren in het algemeen opgevat als direct normatieve schriftzin.

Deze karakteristieken bergen meteen ook de gebreken van de annotatie-commentaar in zich. Het grote nadeel is, dat er geen volledig commentaar op een boek uit de bijbel wordt

¹¹ H.J. de Jonge, 'The Study of the New Testament', in: *Leiden University*, 65-109.

¹² De Jonge, 'The Study of the New Testament', in: *Leiden University*, 73-74.

¹³ Van Rooden, *L'Empereur*, 146-149.

¹⁴ Van Rooden, *L'Empereur*, 146-147.

¹⁵ Van Rooden, *L'Empereur*, 147-148. Hij expliciteert niet welke opvatting de annotatie-schrijvers koesterden ten aanzien van de bijbel.

¹⁶ Van Rooden, *L'Empereur*, 148.

gegeven. Telkens worden slechts zinnen of enkele woorden van commentaar voorzien. De context van het tekstgedeelte wordt niet bij de uitleg betrokken. De keuze van de passages die worden toegelicht, schijnt daarom willekeurig, maar wordt feitelijk gedomineerd door de beschikbaarheid en toegankelijkheid van vergelijkbaar illustratief materiaal. De annotator problematiseerde niet zijn visie op een gegeven bijbelboek als geheel, de indeling van het bijbelboek, het oogmerk en adres van de schrijver ervan, noch de theologische implicaties van de tekst.¹⁷

De annotatie-commentaar bestaat uit korte, losse opmerkingen en citaten van hoofdzakelijk filologische aard. Het doel hiervan is het behandelde tekstgedeelte te vergelijken met vertalingen, analoge passages in andere geschriften en interpretaties van vroegere uitleggers. Het Grieks van het Nieuwe Testament wordt ook vergeleken met het Hebreeuwse taaleigen, waardoor de *dictio hebraica* van nieuwtestamentische geschriften wordt verhelderd en aangetoond. De eenheid van de annotaties is gelegen in de tekst die becommentarieerd wordt.¹⁸

Filologische principes werden bij het onderzoek van de bijbel in de nieuwere tijd voor het eerst toegepast aan het begin van de zestiende eeuw. In Italië schreef Lorenzo Valla (ca. 1406-1457) een annotatie-commentaar op het Nieuwe Testament.¹⁹ Hij zocht naar een correcte tekstvorm en interpretatie van de *Vulgata*, gebaseerd op filologische gronden. Valla stelde in zijn annotaties alternatieven voor voor allerlei zijns inziens onjuiste vertalingen in de *Vulgata*. In 1505 verscheen de eerste gedrukte editie van de *Annotationes* van Valla, uitgegeven door Erasmus. Hij voorzag deze publicatie van een voorrede, waarin hij de filologische benadering van de Schrift aanbeval. Valla wordt beschouwd als de inspirator van Erasmus' eigen annotaties op het Nieuwe Testament en als zijn onmiddellijke voorloper.²⁰

Erasmus publiceerde zijn eigen Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament in 1516. In 1519 bleek een tweede uitgave nodig. De derde editie verscheen in 1522, de vierde in 1527 en de vijfde in 1535.²¹ Erasmus' uitgave bestond uit drie werken in één: de Griekse tekst van het Nieuwe Testament, een Latijnse vertaling daarvan en de verklarende annotaties. In deze aantekeningen bood Erasmus een verklaring wanneer zijn vertaling

¹⁷ De Jonge, *De bestudering*, 40. De Jonge schrijft in dit verband over de annotator: 'Deze beschouwt het bijbelboek, heel sober, als een geschrift uit een ver verleden waarin een antieke auteur zich met een historisch bepaalde bedoeling tot een bepaald publiek van zijn tijd heeft gericht.' Van Rooden, *L'Empereur*, 148, vermeldt dat de aantekeningen van Beza niettemin uitgesproken dogmatische implicaties hadden, omdat deze de annotaties van Erasmus wilde vervangen door die met een gereformeerd karakter. De gemeenschappelijke kern in deze visies is, dat de annotatores weliswaar zochten naar de historische schriftzin, maar deze historische schriftzin direct meenden te kunnen doen gelden als actueel-normatieve schriftzin.

¹⁸ De Jonge, *De bestudering*, 39-40; Van Rooden, *L'Empereur*, 146-149.

¹⁹ Over Valla zie: J.H. Bentley, *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*, Princeton, New Jersey 1983, 32-69; J. IJzerman, 'Lorenzo Valla's sprachliche Kommentare' in: Buck, *Der Kommentar*, 89-97; E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament*; en de in deze studies genoemde literatuur.

²⁰ E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament*, 12. Zie verder: De Greef, *De ware uitleg*, 43-44; *Erasmus' Annotations on the New Testament: the Gospels. Facsimile of the final Latin text with all earlier variants*, A. Reeve, M.A. Screech (red.), deel 1, London 1986; deel 2-3, Leiden 1990-1993; Erasmus, *Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, VI, 2: *Novum Testamentum ab Erasmo recognitum*, A.J. Brown (red.), Amsterdam 2001.

²¹ B.M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford 1968, 98-103.

van de *Vulgata* afweek. Op deze manier ging hij de dialoog aan met de aan de tekst van de *Vulgata* gehechte lezer. In de annotaties rechtvaardigde hij zijn afwijkende keuzen in de vertaling en legde die uit.²²

De Jonge heeft aangetoond dat Erasmus' publicatie gezien moet worden als een nieuwe presentatie van het Nieuwe Testament in het Latijn. Het was niet primair een editie van de Griekse tekst van het Nieuwe Testament.²³ De norm voor Erasmus' Latijnse herziening waren Griekse en Latijnse manuscripten van het Nieuwe Testament. De toegevoegde annotaties moesten de lezer duidelijk maken wat er ten opzichte van de *Vulgata* gewijzigd werd en wat de reden van de wijziging was. De vergelijking van de manuscripten leidde tot de annotaties.²⁴ Het doel van het werk was om in een nieuwe Latijnse vertaling zoveel als mogelijk was de betekenis van het nieuwtestamentisch Grieks weer te geven. Het oogmerk was uiteindelijk Europa voor de *philosophia Christi* te winnen. De functie van de Griekse tekst was in de uitgave secundair. Het Grieks was weliswaar filologisch de norm, maar het was niet primair object van wetenschappelijke bestudering. Uit de Griekse tekst moest slechts blijken dat Erasmus' nieuwe Latijnse vertaling een goede basis had.²⁵

Theodorus Beza publiceerde vier grote edities van het Nieuwe Testament in het Grieks: in 1565, 1582, 1588 en 1598. In deze uitgaven stonden tevens Beza's eigen Latijnse vertaling van de tekst en zijn annotaties. Uit de annotaties blijkt dat Beza de beschikking heeft gehad over een grote variëteit aan tekstgetuigen.²⁶ Hieronder was een aantal Griekse handschriften die Beza zelf had verzameld, zoals de (later zo genoemde) *codex Bezae* en de *codex Claromontanus*, en andere die hij had verkregen via de drukker Henri Estienne. Beza gebruikte ook het Syrische Nieuwe Testament bij zijn tekstvergelijking. Dit Syrische Nieuwe Testament was in 1569 uitgegeven door Tremellius. Al deze teksten heeft hij gebruikt om zich te informeren voor de vervaardiging van zijn eigen vertaling van het Nieuwe Testament in het Latijn. De annotaties van Beza moeten we, net als die van Erasmus, zien in het licht van zijn vertaalwerk.²⁷

Opvallend is dat Valla, Erasmus en Beza hun annotaties op het Nieuwe Testament hebben uitgegeven met het oog op de verbetering van de (Latijnse) vertaling van de bijbel. Tegelijkertijd kreeg het Grieks als grondtaal bij de bestudering van het Nieuwe Testament meer en meer een zelfstandige plaats.

Het genre van de commentaar was niet bepalend voor de theologische stellingname van de commentator, noch de theologische standpunten voor het soort commentaar dat de uitlegger schreef. Veel annotatie-commentaren werden geschreven door geleerden buiten de theologische faculteiten. Desondanks was de annotatie-commentaar van de zestiende en vroege zeventiende eeuw geen puur historisch en filologisch genre. Ook deze commentaarvorm had in zekere zin een theologische intentie: ze kon met filologische middelen theologische opvattingen steunen en diende als hulpmiddel bij de vertaling van de bijbel.

²² Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament*, 26.

²³ De Jonge, 'Novum Testamentum', 394-413.

²⁴ De Jonge, 'Novum Testamentum', 403.

²⁵ De Jonge, 'Novum Testamentum', 398-400.

²⁶ Metzger, *The Text of the New Testament*, 105.

²⁷ De Jonge, 'Novum Testamentum', 413.

2. Drusius en de bijbelvertaling

Drusius is nauw betrokken geweest bij plannen voor een nieuwe bijbelvertaling in het Nederlands. In oktober 1594 namen de Staten-Generaal het besluit om Marnix van St. Aldegonde als vertaler van een nieuwe bijbelvertaling aan te stellen. Namens Friesland werd Drusius tot revisor aangewezen. Twee jaar later, in 1596, benoemden de Staten-Generaal een commissie om een nieuwe bijbelvertaling voor te bereiden. Op voorspraak van Marnix werd hierin door de Staten van Friesland Drusius als lid benoemd. Marnix had in een brief van 11 juni 1594 aan Drusius uiteengezet dat hij de bestaande bijbelvertalingen zeer gebrekkig en ver van de teksten in de grondtalen verwijderd achtte.²⁸ Toen Marnix op 15 december 1598 overleed, was van zijn vertaling echter alleen het bijbelboek Genesis gereed.

Marnix had gehoopt dat Drusius hem als vertaler zou opvolgen. Ook de Staten van Friesland koesterden deze wens. Toch zou Drusius deze functie niet verkrijgen. Het obstakel heeft vermoedelijk gelegen in het feit dat Arminius en Wtenbogaert een positief advies over hem uitbrachten bij de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Hierdoor ontstond de verdenking dat Drusius niet orthodox zou zijn. Hij had al eerder de steun ingeroepen van Arminius en Wtenbogaert. Hij had namelijk in 1598 in Engeland een aantal boekwerken aangeschaft met het oog op de voorbereiding van de nieuwe bijbelvertaling. De rekening van deze boeken kon Drusius echter niet voldoen. Daarom vroeg hij Arminius om Wtenbogaert te bewegen de kosten op zich te nemen.²⁹ De Staten-Generaal achtten Drusius wel degelijk gekwalificeerd, maar nu hij zo nauw verbonden bleek met de theologische en politieke geestverwanten van Oldenbarnevelt, passeerden zij hem bij de opvolging van Marnix als vertaler.

De Staten van Friesland konden de gang van zaken rondom de benoeming van Drusius echter niet waarderen en kenden hem in 1600 als compensatie een jaargeld van 400 gulden toe naast zijn hoogleraarssalaris. Voor dit extra jaargeld werd van hem verwacht dat hij zich zou wijden aan het schrijven van commentaren op de moeilijke passages van het Oude Testament ten behoeve van de nieuwe bijbelvertaling.

In 1606 publiceerde Wilhelmus Baudartius zijn *Wechbereyder op de Verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*.³⁰ De aanleiding voor het schrijven van dit werkje was de traagheid waarmee een nieuwe bijbelvertaling tot stand kwam. Baudartius was onder Drusius tot hebraïcus opgeleid. Hij bleef zijn leermeester altijd hoogachten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de instemming die de Synode van Gelderland in 1602 betuigde met de opdracht die Drusius in 1600 van de Staten ontvangen had. Deze adhesie was hoofdzakelijk te danken aan Baudartius. Hij was voorzitter van deze Synode geweest.³¹ Baudartius was van mening dat Drusius de aangewezen persoon was om het vertaalwerk na de dood van Marnix voort te zetten, hoewel er bezwaren gerezen waren tegen de leer van Drusius en zijn relatie tot Arminius en Wtenbogaert.

²⁸ *Vita*, 13; Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* (ed. J.J. van Toorenenbergen), deel 2, XLIV-XLV.

²⁹ In verband hiermee heeft Drusius zijn *De Hasidaeis* (1603) aan Wtenbogaert opgedragen. Vgl. Van der Woude, *Lubbertus*, 550.

³⁰ Wilhelmus Baudartius, *Wechbereyder Op de Verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel/ die/ door de ghenade des Heeren/ corts aen den dagh sal ghegeven worden/ Daer in verbaelt ende aengbewesen worden vele oorsaken van de verscheydenbeyt der ouder Translatien*, Arnhem 1606; Van der Haar, *SGT*, B 85.

³¹ De Bruin/Broejer, *Statenbijbel*, 221.

In het jaar 1601 richtten de Staten-Generaal zich tot de Gedeputeerde Staten van Friesland. Zij deden het verzoek Drusius te ontslaan van alle arbeid die niet in direct verband stond met de vervulling van zijn ambt; dit vanwege zijn opdracht uit 1600. De Staten van Friesland gaven hiervoor toestemming. Drusius werd ontslagen van zijn onderwijstaak aan de universiteit. De lessen werden vanaf nu gegeven door een student. Bovendien werd hem door de Gedeputeerde Staten toegestaan zich van een secretaris te voorzien.³² Deze maatregelen hebben zijn wetenschappelijke productiviteit aanzienlijk vergroot. In 1607 zond Drusius een deel van zijn werk aan de Staten-Generaal ter beoordeling toe. Deze commentaar op de Pentateuch werd in 1617 door Drusius' opvolger Sixtinus Amama uitgegeven.³³

3. Drusius' annotaties op het Nieuwe Testament

In het volgende onderzoek richt ik mij op de vier nieuwtestamentische commentaren van Drusius: 1. *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius* (1582 en 1616); 2. *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius prior ordine alphabetico* (1616); 3. *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem* (1612 en 1632²) en 4. *Annotationum in Novum Testamentum pars altera* (1616). Dit zijn al Drusius' grote commentaren op het Nieuwe Testament. Zij weerspiegelen zijn exegese van het Nieuwe Testament gedurende vrijwel geheel de periode waarin hij wetenschappelijk werk publiceerde, van 1582 tot 1616.³⁴

1. *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*

Drusius publiceerde zijn *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius* in 1582.³⁵ Dit boek werd uitgegeven door Christoffel Plantijn te Antwerpen. Het was niet de eerste publicatie van Drusius bij Plantijn. Een jaar daarvoor (1581) had Plantijn een ander werk van Drusius gedrukt.³⁶ In de jaren 1581-1582 ging Plantijn boeken uitgeven van hervormingsgezinde auteurs. Hoewel Plantijn enige reformatorische werken heeft gedrukt, is hij altijd officieel lid gebleven van de rooms-katholieke kerk. Bovendien heeft hij nauwe connecties gehad met het genootschap 'Huis der Liefde'.³⁷

De reden waarom Drusius zijn *Ad voces* bij Plantijn in Antwerpen liet drukken was dat te Leiden toen sinds enige tijd geen behoorlijke faciliteiten voor de druk van boeken van dit type voor handen waren. De academiedrukker Willem Silvius was in 1580 overleden. Veel geleerden zonden daarom hun manuscripten naar de Antwerpse drukkerij van Plantijn.³⁸ Ook Drusius deed dat. De eerste druk van zijn *Ad voces* verscheen in 1582 bij Christoffel Plantijn te Antwerpen.

³² *Vita*, 14.

³³ Johannes Drusius, *Ad loca difficiliora Pentateuchi, id est quinque librorum Mosis commentarius. Conscriptus et editus auspiciis illustrissimorum ordinum provinciarum foederatarum. Opus posthumum*. Franeker 1617.

³⁴ Zijn oudste gepubliceerde werk is van 1581. Het betreft *In Psalmos Davidis veterum interpretum quae extant fragmenta*, genoemd in noot 36 hieronder. Zie ook appendix 3, Lijst van Drusius' werken.

³⁵ Joh. Drusius, *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius in quo, praeter explicationem vocum, variae nec leves censurae*, Antwerpen 1582.

³⁶ Joh. Driesschus, *In Psalmos Davidis veterum interpretum quae extant fragmenta*, Antwerpen 1581.

³⁷ Zie A. Hamilton, *The Family of Love*, Cambridge 1981.

³⁸ E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in: Lunsingh Scheurleer, Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University*, 368.

2. *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius*

In 1616 verscheen bij Feddrick Heyns te Franeker postuum een nieuw werk van Drusius over de Hebreeuwse en Aramese woorden in het Nieuwe Testament. Drusius had dit voltooid in 1602,³⁹ maar het was tot dusver ongepubliceerd gebleven. Dit nieuwe werk over de semitische woorden in het Nieuwe Testament is veel uitgebreider dan dat uit 1582, dat nu tezamen met het nieuwe werk herdrukt werd. Omdat het nieuwe werk veel uitgebreider is dan het eerdere, gaat het nieuwe werk in de editie aan het oudere vooraf. Bij gevolg kreeg het nieuwe werk de titel *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius prior* en het oudere werk de titel *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius posterior*. De publicatie van 1616 omvat dus het omvangrijke *Ad voces ... prior*, hier voor het eerst gedrukt, en een herdruk van het kortere *Ad voces* uit 1582, in deze volgorde. De titel van het geheel luidt *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius duplex*.⁴⁰

3. *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem*

In het jaar 1612 publiceerde Drusius zijn *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem*.⁴¹ Dit boek verscheen te Franeker bij de uitgever Aegidius Radaeus (als drukker te Franeker actief van 1586 tot 1613, overleden in 1615).⁴² Na de voorrede volgen de aantekeningen op het Nieuwe Testament, gevolgd door de registers van de Hebreeuwse en Griekse woorden en die van de behandelde zaken.

De voorrede van de *Annotationes* van 1612 is gericht tot de Provinciale Staten van Friesland. Zij bevat voor het grootste gedeelte een beschrijving van Drusius' privé-aangelegenheden. Het is een lofrede op Drusius' enige zoon en naamgenoot Johannes, die in het jaar 1609 overleden was. Drusius prijst zijn zoon vanwege de zeer grote kennis die hij had van de oude talen, in het bijzonder van het Hebreeuws. Ook spreekt Drusius over het sterven van zijn vrouw en over problemen met zijn naaste familie wegens de erfenis. In dit verband noemt Drusius de scheiding der kerken, die hem veel verdriet gedaan heeft.⁴³ Met 'scheiding der kerken' bedoelt Drusius nog niet die tussen remonstranten en contraremonstranten. Want hoewel de remonstrantse twisten in de Republiek in volle gang waren, kan men in 1612, het jaar van uitgave van de *Annotationes*, de scheiding

³⁹ 'Absolutus est hic commentarius prior anno conditi orbis 5362, qui est nati Christi 1602, mense Julio, die sexto ejus mensis, mane hora septima', *Ad voces prior*, 176.

⁴⁰ *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius duplex. Prior ordine alphabetico conscriptus est, alter antebac editus fuit Antverpiae apud Plantinum; in utroque autem variae nec leves censurae; item ejusdem Annotationum in Novum Testamentum pars altera nec non Vitae operumque J. Drusii editorum, et nondum editorum, delineatio et titula per Abelum Curiandrum*, Franeker 1616. De paginering van dit boek is wat vreemd, aangezien de paginering van de *Annotationum pars altera* doorloopt in de *Vita*, zodat deze begint op bladzijde 185 en na bladzijde 192 vervolgt met 9. Zie voor Heynsius: Fuks, L., Fuks-Mansfeld, R.G., *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815. Historical Evaluation and Descriptive Bibliography*, deel 1, Leiden 1984, 79-83.

⁴¹ *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum sive praeteritorum libri decem. In quibus praeter alia innumera consensus ostenditur synagogae Israeliticae cum ecclesia Christiana*, Franeker 1612.

⁴² Zie voor Radaeus: A. Hallema, 'De drukkers- en uitgeversfamilie Van den Rade (Radaeus) te Franeker en Leeuwarden', *Folium librorum vitae deditum* 5 (1957), 32-45; Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers*, 393-399; Fuks, Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography*, deel 1, Leiden 1984, 68-79.

⁴³ 'His accessit publicum hoc dissidium ecclesiarum, quod omnes bonos et me inter eos non parum contristavit', *Annotationes*, Voorrede [6].

tussen remonstranten en contraremonstranten nog niet aanduiden als een 'uiteengaan van kerken'.⁴⁴ Drusius doelt met deze woorden op het definitieve uiteengaan van de rooms-katholieke kerk en de reformatorische kerken in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. Van dit schisma werd het definitieve karakter in 1612, spoedig na het begin van het Twaalfjarig bestand in 1609, zeer duidelijk.

De reden om de *Annotationes* te publiceren was de studieopdracht die Drusius had gekregen van de Staten van Friesland. Volgens deze opdracht moest hij moeilijke passages uit de bijbel verklaren ten dienste van een nieuwe bijbelvertaling die werd voorbereid.⁴⁵ Drusius verwees in de voorrede naar de toelage die hij van de Staten ontvangen had. Hij vroeg de lezer in de eerste plaats God te danken voor de kracht en de gezondheid die hij ontvangen had om deze studie af te ronden. Vervolgens paste ook dankbaarheid jegens de Staten van Friesland voor hun financiële steun. Zonder die had Drusius de *Annotationes* niet kunnen schrijven.⁴⁶

In 1632 verscheen te Amsterdam een tweede uitgave bij Johannes Janssonius (ca. 1588-1664).⁴⁷ De tekst van de tweede uitgave verschilt iets van de eerste, aangezien Drusius in 1612 na de laatste pagina zes ongenummerde pagina's *Mutanda et addenda* liet toevoegen. Deze werden in de uitgave van 1632 in de tekst opgenomen. Omdat er geen nieuw voorwoord door de uitgever werd toegevoegd, is het niet zonder meer duidelijk waarom de heruitgave van 1632 verscheen. Afgezien van de *Mutanda et addenda* die in de editie van 1612 op zes ongenummerde pagina's achterin zijn toegevoegd en in de uitgave van 1632 door de uitgever in de tekst zijn verwerkt, zijn er geen inhoudelijke verschillen tussen de beide edities. In het tweede kwart van de zeventiende eeuw was er blijkbaar nog steeds belangstelling voor Drusius' aantekeningen op het Nieuwe Testament. Drusius' studie had een plaats gekregen temidden van de exegetische literatuur die in de zeventiende eeuw gewaardeerd werd. Kenmerkend is wel dat deze tweede uitgave verscheen te Amsterdam bij Janssonius. In Amsterdam begonnen de remonstranten vanaf ongeveer 1630 meer en meer in de openbaarheid te treden. In deze stad nam Episcopius in 1630 een kerkgebouw in gebruik voor het houden van remonstrantse kerkdiensten. In 1632 was het *Athenaeum Illustre* te Amsterdam opgericht, waaraan Barlaeus en Gerard Vossius doceerden. Beiden waren remonstrants gezind. Op 28 oktober 1634 begon Episcopius met het geven van onderwijs aan huis en opende aldus het remonstrants seminarium. In Amsterdam heerste toen een tolerante sfeer jegens de remonstranten. Amsterdam werd

⁴⁴ In het jaar 1611 had Gomarus ontslag genomen als professor theologie te Leiden vanwege theologische twisten rondom Arminius en Conradus Vorstius. Hij werd op 23 februari 1612 opgevolgd door de remonstrantsgezinde Simon Episcopius (1583-1643), die leerling van Drusius was geweest; G.J. Hoenderdaal, 'Episcopius (Bisschop), Simon', in: *BLGNP*, deel 2, Kampen 1983, 191-195; G.P. van Itterzon, 'Gomarus, Franciscus', in: *BLGNP*, deel 2, Kampen 1983, 220-225.

⁴⁵ Vgl. De Bruin, Broeyer, *De Statenbijbel*, 216-220.

⁴⁶ 'Sed si profui unquam, iterum dico, gratias age primum Deo opt. max. qui mihi ad hoc vires et valetudinem concessit, deinde Ordinibus generalibus, quorum liberali stipendio adhuc fruor, sine quo sumptus hos praestare non potuissem', *Annotationes*, Voorrede [6-7].

⁴⁷ *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem. In quibus praeter alia innumera consensus ostenditur synagogae Israeliticae cum ecclesia Christiana*, Amsterdam 1632. Zie voor Janssonius: P.G. Hoftijzer, O.S. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*, Den Haag 2000², 125, 144.

een geschikte markt voor de werken van Drusius. De drukker Janssonius speelde op deze gebeurtenissen in en herdrukte Drusius' annotaties van 1612. Drusius' persoon en werken stonden bij de remonstranten in hoog aanzien.⁴⁸

Drusius zegt dat hij deze annotaties op het Nieuwe Testament van 1612 heeft geschreven om daarin te behandelen wat door Erasmus, Beza en anderen onbesproken was gebleven of niet zo uitvoerig was verklaard.⁴⁹ Na de arbeid van Erasmus, Beza en andere geleerden, bleef er in Drusius' ogen voor hem weinig anders meer over dan 'een armzalig trosje overgebleven na een voortreffelijke wijnoogst.'⁵⁰ Blijkens de auctiecatalogus van zijn bibliotheek bezat Drusius van Erasmus diens *Novum Testamentum cum annotationibus*.⁵¹ Van Beza bezat Drusius diens *Novum Testamentum Graeco-Latinum cum annotationibus* en diens *Annotationes majores in Novum Testamentum*.⁵² De andere verklaarders, die door Drusius in de voorrede niet bij name genoemd worden, maar die hij wel gebruikt, zijn moeilijker te traceren. De auctiecatalogus van Drusius' bibliotheek bevat een grote hoeveelheid bijbels met aantekeningen, rabbijnenbijbels en bijbelverklaringen. Maar had Drusius werkelijk willen verwijzen naar zijn voorgangers, dan had hij ze wel bij name genoemd.

Wat heeft Drusius met zijn *Annotationes* van 1612 beoogd? Zonder twijfel heeft hij een commentaar op het Nieuwe Testament willen schrijven in de stijl van Erasmus en Beza. Drusius plaatste zich hiermee in hun traditie. Hij meende iets anders te kunnen bieden dan de theologen in hun commentaren. Opzettelijk is Drusius vaag gebleven in zijn aanduiding van voorgangers, om de aandacht te vestigen op zijn eigen werk. Wie zich bezig hield met de filologische exegese van de Schrift kon de studies van Erasmus en Beza niet verwaarlozen. Voortaan zou men behalve deze twee uitleggers ook Drusius moeten gebruiken. Drusius heeft dus gehoopt dat zijn studie een zelfstandige plaats zou gaan innemen naast de werken van Erasmus en Beza.⁵³

⁴⁸ Vgl. het oordeel van Geraert Brandt over Drusius in zijn *Historie der reformatie*, deel 2, Amsterdam 1674, 324-325: 'Sijne geleerdheit, en neerstigheit, van Beza eertijds hoog geprezen, en sijne andre gaven en deughden, sagh men na sijn verscheiden met te meer helderheit onder de nakomelingen blinken. Sijn ongeloofelijke arbeit in 't verklaren van de boeken des ouden en nieuwen Testaments, in 't uitvorschen en ontdekken der Hebreeusche, Chaldeeche, en Syrische oudtheden, wierdt sedert te meer geacht: insonderheit heeft men twee dingen in hem aangemerkt en gepresen. Eerst dat hij, als hem de gemeene redenen en bewijzen, die men over eenige saeke bij bracht, niet bondig dachten, opentlijk bekende, dat hij noch in twijfel stondt, en sijn oordeel opschortte. Ten anderen, dat hij sich niet schaemde, door kracht van redenen bewogen sijnde, sijn gevoelen te veranderen, en 't sijne om beter te geven; selfs in sijn hoogen ouderdom, en in saeken, daer hij sich soo veele jaeren in hadt geoeffent.'

⁴⁹ 'Nam ideo Praeterita inscripsi quia dumtaxat ea notavi quae ab Erasmo, Theodoro et aliis praeterita fuerunt, aut non ita fuse illustrata', *Annotationes*, Voorrede [4].

⁵⁰ '... quid aliud mihi relictum praeter spicas aliquot post luculentam messem, aut ἐπιφυλλίδας racemulosve post insignem vindemiam?', *Annotationes*, Voorrede [4].

⁵¹ *Catalogus librorum*, 8, onder *Libri theologici in folio*; het betrof de uitgave Basel 1541. Er zijn twee edities van dat jaar. Zie Ed. Reuss, *Bibliotheca Novi Testamenti Graeci*, Brunswijk 1872, 37 en 38, en J.J.M. Meyers, *Desiderius Erasmus. A Catalogue of the Editorial Works in the City Library of Rotterdam*, Rotterdam 1982, 157-158. Waarschijnlijk is de in beide catalogi als tweede genoemde editie bedoeld (Rotterdam, Gemeentebibliotheek 11 A 8:1), daar de eerst genoemde editie deel VI van de *Opera omnia* uit 1541 is.

⁵² *Catalogus librorum*, 8, onder *Libri theologici in folio*; het eerstgenoemde werk betrof de folio-uitgave uit 1565. *Catalogus librorum*, 11, onder *Libri theologici in quarto*; Drusius' exemplaar van de *majores* dateerde uit 1594.

⁵³ Van zijn kant benutte Beza Drusius' exegetische inzichten in de revisie van zijn *Annotationes* op het Nieuwe Testament: 'Admonuit etiam me de non paucis Ioannes Drusius, vir certe magnam diligentiae et eruditionis laudem, plurimis editis tractatibus, merito consequutus', Th. Beza, *Testamentum Novum*, Geneve 1584, 'Christiano lectori ...', vlak voor Mattheüs 1. Er is een correspondentie van Drusius met Beza bekend, die geëditeerd wordt te Genève. Beza kan Drusius' gedrukte werken gebruikt hebben maar kan dus ook door middel van brieven veel van Drusius geleerd hebben.

Uit de titel en de voorrede van de *Annotationes* blijkt dat het Drusius er onder meer om ging de overeenstemming te laten zien die er in opvattingen was tussen vroeg jodendom en vroegste kerk. Drusius wil laten zien dat Christus en de apostelen in wat zij leerden veel gemeen hadden met joden van hun tijd, althans op het punt van de ethiek, de *doctrina morum*.⁵⁴ Drusius plaatst Christus en de apostelen zo in de context van hun tijd, niet alleen in de context van het met hen contemporaine jodendom, maar ook in die van andere groepen van hun tijd. Langs de weg van een historisch verstaan wil Drusius het onderricht van Christus en de apostelen begrijpelijker maken: een historische en filologische inspanning voor een theologisch geïnspireerd doel.

4. Annotationum in Novum Testamentum pars altera

Postuum verscheen van Drusius nog een *pars altera* van de annotaties op het Nieuwe Testament. Het is uit de publicatie niet duidelijk of Drusius dit werk nog zelf ter perse heeft bezorgd of Sixtinus Amama. Het boek kwam uit in 1616 bij Radaeus' opvolger Feddrick Heyns, academiedrukker te Franeker. Deze *pars altera* van de *Annotationes* heeft geen eigen voorrede. Drusius schrijft in de voorrede van de *Ad voces* dat hij op dat moment bezig was met dit supplement bij de *Annotationes*.⁵⁵ Deze commentaar heeft Drusius niet kunnen voltooien. De laatste aantekening heeft hij gemaakt bij 1 Korinthe 4:4. Spoedig daarna is hij gestorven. Na de tekst merkte de bezorger van de tekst, waarschijnlijk Amama, op: 'Hier ten slotte heeft de eerbiedwaardige oude man zijn pen neergelegd, tegen het einde van januari 1616.'⁵⁶

⁵⁴ 'Iudaeos autores non alio fine cito quam ut ostenderem consensum eorum cum doctrina Christi et apostolorum. Nam licet in aliis multis dissentiant, in doctrina tamen morum fere semper nobiscum conveniunt, sicut et aliae sectae', *Annotationes*, Voorrede, [5].

⁵⁵ 'Interea paro, nunc alteram partem Annotationum in Novum illud Testamentum, edendam sumptibus Iohannis Iohannis F. Bibliopolae Arnhemiensis nisi interea benignior aura a vobis affulserit', *Ad voces*, Voorrede, [4].

⁵⁶ 'Hic tandem calamum appendit reverendus senex, circa finem januarii 1616', *Annotationum pars altera*, 183.

4 Drusius' nieuwtestamentische commentaren

Inleiding

De inhoud van Drusius' nieuwtestamentische commentaren bestaat hoofdzakelijk uit filologische aantekeningen. Soms permittteert hij zich ook opmerkingen van dogmatische strekking. Ook van die laatste zal ik in dit hoofdstuk enkele voorbeelden bespreken. Tezamen met een aantal uitlatingen in andere werken geven zij een beeld van Drusius' visie op de verhouding tussen filologie en theologie. Op dat onderwerp zal ik ingaan in hoofdstuk vijf.

Drusius' stijl is observerend, bondig en zakelijk. Zijn manier van commentariëren is sterk registrerend en descriptief. Opvallend vaak bestaan Drusius' opmerkingen uit korte verwijzingen naar andere auteurs bij wie men meer over het aangestipte onderwerp kan vinden. Drusius maakt nauwelijks gebruik van het scholastieke jargon zoals dat onder theologen van zijn tijd gebruikelijk was. Hij schrijft in het kenmerkende Latijn van de humanisten uit de zestiende eeuw, en wel in de op Tacitus geïnspireerde, staccato-achtige stijl die Lipsius geïntroduceerd had.¹ Dat deed Scaliger over Drusius' Latijnse stijl opmerken: 'Dousa en Drusius imiteren als slaafs vee Lipsius'.²

¹ In mijn weergave van het Grieks zijn ligaturen opgelost. Accenten en spiritustekens zijn gestandaardiseerd en, indien nodig, gecorrigeerd. In de weergave van het Latijn is de e-caudata (e) weergegeven als 'ae'.

² *Scaligerana secunda*, 392: 'Imitatores servum pecus, Dousa, Drusius Lipsii. (...) Praestat veteres imitari quam recentiores, cum Ciceronem, Terentium, Caesarem habeamus', naar Horatius 'o imitatores, servile pecus', *Epist.* I, 19, 19. Onder de tijdgenoten van Drusius was Justus Lipsius (1547-1606) één van de belangrijkste filologen van de klassieken. Zie voor Lipsius: M. Laureys, C. Braeunl (red.), *The World of Justus Lipsius. A Contribution towards his Intellectual Biography. Proceedings of a Colloquium Held under the Auspices of the Belgian Historical Institute in Rome*, Bruxelles 1998; K. Enenkel, C.L. Heesakkers, *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a Great Humanist on the Occasion of his 450th Anniversary*, Voorthuizen 1997; C. Mouchel, *Juste Lipse (1547-1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg 1994*, Paris/Genève 1996. Drusius en Lipsius hebben elkaar in Leiden meegemaakt van 1578 tot 1584.

1. Filologische aantekeningen

1. Visie op de talen

Om Drusius' filologische methode te kunnen begrijpen, is het wenselijk eerst zijn opvattingen over de talen te leren kennen. In *Ad voces* zet Drusius uiteen wat zijn visie op de talen is. In dit boek, een behandeling van Hebreeuwse en Aramese woorden in het Nieuwe Testament, komt vooral Drusius' visie op de semitische talen naar voren. Hij wilde in dit werk laten zien wat de semitische vormen waren van de Hebreeuwse en Aramese woorden in het Griekse Nieuwe Testament. Wanneer die vormen bekend waren, kon ook de juiste betekenis van hun weergave in het Nieuwe Testament bepaald worden. Drusius verklaart de bedoelde Hebreeuwse en Aramese woorden door middel van een vergelijking tussen drie taalgebieden: het bijbels Hebreeuws, het Aramees en het taaleigen van de Targum Jerusjalmi. Soms betreft hij ook de kerkvaders bij zijn uitleg.

Drusius is van mening dat de taal van de Targum Jerusjalmi het dialect weergeeft dat ten tijde van Jezus Christus in Jeruzalem werd gesproken.³ Van dit dialect komen we volgens Drusius voorbeelden tegen in het Nieuwe Testament: 'Ik heb gezegd dat het Syrisch ooit in Judea de volkstaal geweest is. Hiervoor zou ik Elia Levita als getuige kunnen citeren.⁴ Maar laat ik gebruik maken van een zekerder getuigenis. Het staat met duidelijke woorden in Nehemia 13:23.⁵ Dit moet echter zo opgevat worden dat u zult begrijpen dat ik niet de zuivere Syrische taal bedoel, maar de gemengde. Er zitten daar namelijk erg veel Hebreeuwse woorden in. Hiervan was het idioom van de stad [Jeruzalem] wat verschillend. Dat maak ik op uit de woorden van Petrus in Handelingen 1:19 en uit de Targum Jerusjalmi, waarover ik elders zal spreken. Nu spoed ik mij naar de woorden zelf, waarvoor ik bij het uitleggen geen vaste indeling zal gebruiken, maar in de volgorde waarin zij voorkomen, zo zal ik ze een plaats geven.'⁶

Drusius had oog voor de locale varianten die er kunnen zijn binnen hetzelfde taalgebied, de dialecten. In zijn *Ad voces posterior* heeft Drusius verwezen naar Handelingen 1:19. Hij legt die tekst nader uit in zijn *Ad voces prior*. Uit deze laatstgenoemde commentaar blijkt dat Drusius van mening is dat met *διάλεκτος* soms 'taal', soms 'dialect' bedoeld is. De Galileeërs hadden een ander dialect dan de inwoners van Jeruzalem, maar spraken wel dezelfde taal. Volgens Drusius wordt het woord 'dialect' soms gebruikt in plaats van het woord 'taal'. Dat blijkt bijvoorbeeld uit Handelingen 2:8.⁷

³ *Annotationes*, 158.

⁴ Elia Levita (1468-1549) schreef een werk over het taaleigen van het Hebreeuws, zijn *Meturgeman*.

⁵ In Nehemia 13:23-24 staat dat er joden met vrouwen uit Asdod, Ammon en Moab waren getrouwd en kinderen hadden van wie de helft Asdoditisch of de taal van een ander volk sprak, maar geen Judees.

⁶ *Ad voces posterior*, 177-178: 'Dixi linguam Syriacam olim in Iudaea vernaculam fuisse: cuius rei testem possem laudare Eliam; sed utar certiore testimonio. Claris verbis hoc significat Nehemias cap. 13 vers. 23. Quod tamen ita accipiendum, ut intellegas linguam non puram putam Syriacam, sed mistam. Nam quamplurimae voces in ea ebraicae. Ab hac paulo diversum erat idioma urbis. Colligo ex verbis Petri Act. 1:19 et ex Thargum Ierosolymitano, qua de re dicam alias. Nunc proporo ad ipsas voces, in quibus explicandis non utar ordine, sed ut quaeque prior aut posterior occurret, ita ponam.'

⁷ *Ad voces prior*, 76: 'Nam dialectus pro lingua ponitur, unde etiam vulgatus interpret 'lingua eorum', et alius 'propria ipsorum lingua'. Contra lingua interdum idem quod dialectus. Est autem dialectus proprie in eadem alioqui lingua peculiaris loquendi modus, veluti apud Graecos cum una sit lingua quinque tamen sunt dialecti. Sed latiore significatione sumitur Act. 2:8 et alibi. Sic dico, suus et proprius cuiusque gentis sermo, id est diversorum populorum discrimen loquendi sive sint ejusdem lingua sive non, vocatur *διάλεκτος*.' Drusius' opmerking dat *διάλεκτος* soms 'taal' betekent, is correct.

Deze visie op het Hebreeuws en het Aramees is bepalend geweest voor de wijze waarop Drusius gebruik gemaakt heeft van joodse geschriften voor zijn filologische uitleg van het Nieuwe Testament. Zij bepaalden immers zijn houding ten opzichte van het Grieks. Drusius schreef eens: ‘Want het staat vast dat de Grieken, die niets wisten van het Hebreeuws, veel dergelijke woorden verdraaid hebben.’⁸ Drusius kent voor zijn filologische verklaring veel gewicht toe aan de semitische talen.

2. Semitische talen

Uit *Ad voces* blijkt op welke manier Drusius de semitische talen gebruikt om woorden uit de bijbel te verklaren. Een goed voorbeeld is Drusius’ verklaring van de eigen naam ‘Jezus’. Volgens Drusius is het duidelijk dat dit een Hebreeuwse naam is. Dat staat vast uit de etymologie ervan. Deze naam betekent immers ‘redder’. Dat blijkt uit Mattheüs 1:21. De naam ‘Jezus’ komt overeen met de naam ‘Jozua’ in het Oude Testament, en met ‘Jesua’, de zoon van Jozadak, die genoemd wordt in Ezra 3:2. Deze naam komt op veel plaatsen voor in het bijbelboek Haggai en luidt in het bijbelboek Zacharia ‘Jehosua’.⁹ Het oorspronkelijke Hebreeuwse woord wordt in het Grieks weergegeven met Ἰησοῦς. Deze transcriptie is mogelijk, aldus Drusius. ‘Het is aannemelijk dat de ouden יֵשׁוּ voor יֵשׁוּעַ gebruikt hebben door de gewoonte dat zij de laatste ץ door apocope weglaten.’¹⁰ Verder is de naam יֵשׁוּ, dat is Ἰησοῦ, en met Griekse uitgang Ἰησοῦς, tot op de huidige dag gangbaar bij de joden. Elia Levita schrijft in zijn *Thisbi*: “Het kan gezegd worden dat de letter ajin sterk is en moeilijk is om uit te spreken voor niet-joden. Daarom zeggen zij in hun taal niet Jezua, maar Jezu of Jezus. Daarom noemen de joden hem Jezu zonder ajin”.¹¹ De naam van Jezus kan alleen afgeleid worden van het werkwoord יָשַׁע, met de betekenis ‘redden’. De uitleggers die de naam afleiden van de Godsnaam JHWH met invoeging van de letter ‘s’ dwalen volgens Drusius, omdat die naam te maken heeft met ‘er zijn’ en niet met ‘redden’.¹²

Uit de etymologie weet Drusius duidelijk te maken dat de naam ‘Jezus’ een Hebreeuwse naam is, met de betekenis ‘redder’. Deze betekenis is volgens Drusius ruimschoots bekend bij Griekse schrijvers. Hij verwijst naar Origenes, Theophylactus, Johannes Damascenus en Justinus Martyr. Ook Hiëronymus verklaarde deze naam met

⁸ *Ad voces posterior*, 223: ‘Nam constat Graecos ignaros linguae ebraicae multas hujusmodi voces depravasse’.

⁹ *Ad voces posterior*, 182: ‘Sic Eusebius προπαρασκ. lib. 3 αὐτίκα γοῦν κατὰ τὴν ἀκριβῆ τῶν ἑβραίων φωνήν, τὸ ὄνομα τὸ ἐν αὐτῷ δασυνόμενον ἐρμηνεύεται ὅφιν θήλεια. Nam ἐν αὐτῷ, id est יֵשׁוּ vox linguae Aramaeae. Haec interpretatio refelli potest ex scriptura ea qua nomen istud scriptum reperitur in novo testamento Syro: partim etiam in veteri, ut Ezrae 2:2, ubi Graece est Ἰησοῦς, in Latina vulgata Iesua, Ebraice autem יֵשׁוּעַ, quod idem est cum nomine Iosua, qui Ebraice יְהוֹשֻׁעַ. Doceo ex eo quia Iosua Iosadaci filius, qui Iesua dicitur Ezrae 3:2, in Haggaeo passim et Zacharia appellatur Iehosua: argumentum invictum contra eos, qui volunt Christo diversum fuisse nomen a nomine ducis Iosuae et Iosuae sacerdotis.’

¹⁰ Een apocope is het verschijnsel dat de laatste letter van een woord wordt weggelaten.

¹¹ *Ad voces posterior*, 182-183: ‘Credibile est veteres usitasse יֵשׁוּ pro יֵשׁוּעַ consuetudine ea qua ultimam ץ per apocopen abjiciunt. Porro יֵשׁוּ, id est Ἰησοῦ, et terminatione Graeca Ἰησοῦς, quae appellatio adhuc hodie manet apud Iudaeos. Elias Levita Thesbite: “Dici potest quod litera Ajin ardua sit ac difficilis pronuntiatiu gentibus. Ideo in lingua sua non dicunt Iesua, sed Iesu aut Iesus, propterea Iudaei etiam vocant eum Iesu absque Ajin”.’

¹² *Ad voces posterior*, 183: ‘Iam perspicuum est ex scriptura ... nec posse aliunde deduci, quam a יֵשׁוּ verbo servandi, quam nominis originem clare arguit euangelista Matthaeus in loco supra citato. Errant etiam nuperi interpretes, qui deducunt a nomine jod, he, vau, he, per interpositionem literae sin. Errare doceo ex significatione quam nomen illud habet ab existendo, non a servando.’

‘redder’. Volgens Drusius heeft de evangelist Mattheüs dus een juiste afleiding gemaakt toen hij schreef ‘U zult zijn naam Jezus noemen, omdat Hij zijn volk zal redden’.¹³

3. Bijbelse passages in de grondtaal

Drusius maakt voor zijn filologische verklaring veel gebruik van bijbelse passages in de grondtaal. Hij verwijst bij zijn uitleg uiteraard dikwijls naar passages uit het Oude Testament. Deze passages konden licht werpen op de nieuwtestamentische passage die hij becommentarieerde. Passages uit de oudtestamentische bijbelboeken worden aangehaald zonder dat Drusius let op het genre van de boeken waarin ze voorkomen. Passages uit de historische boeken worden zonder enige moeite geplaatst naast die uit profetische of dichterlijke geschriften. Omdat het Drusius erom gaat de nieuwtestamentische tekst grammaticaal te verhelderen, kan hij de genres buiten beschouwing laten. Ik geef een voorbeeld van zijn werkwijze.

In Mattheüs 2:20 staat ‘want zij die het kind wilden doden zijn gestorven’. Drusius wil in zijn annotatie bij deze passage aantonen dat het meervoud van de persoonsvorm kan verwijzen naar één persoon, in dit geval Herodes die de dood van Jezus gewenst had. Drusius wijst op Exodus 4:19 ‘want de mannen die uw ziel zochten zijn dood.’ Daar gaat het over Mozes, die na een verblijf van 40 jaar bij zijn schoonvader terugkeert naar Egypte om het volk van Israël uit te leiden. De passage wijst op de ene farao, die de dood van Mozes gewenst had (Exodus 2:15). Drusius wijst ook op Nahum 2:6 ‘De poorten van de rivieren zullen geopend worden’. Dit meervoud betreft alleen de rivier Tigris.

Na deze verklaring van het meervoud in Mattheüs 2:20 merkt Drusius nog op dat het ‘zoeken van de ziel’ in Mattheüs 2:20 een dubbelzinnige uitdrukking is. Zij kan zowel in gunstige zin gezegd worden (Spreuken 29:10 ‘iemand's behoud zoeken’) als in slechte (Psalm 38:13 ‘naar het leven staan’). De uitdrukking van het evangelie naar Mattheüs heeft de betekenis van ‘naar het leven staan’, zoals in Psalm 40:15.¹⁴ Uit dit voorbeeld blijkt hoe Drusius in staat was met behulp van oudtestamentische passages in de grondtaal de nieuwtestamentische tekst uit te leggen. Hij geeft de parallel tussen Mozes en Jezus. Van beiden werd na de geboorte hun dood gewenst. De filologische uitleg van de Schrift heeft als belangrijk kenmerk het vergelijken van de ene bijbelse passage met de andere.

4. Joods exegetisch materiaal

Drusius is vooral bekend geworden door zijn overvloedig gebruik van joodse bronnen bij zijn exegese. Dit gebruik is beschreven door De Jonge.¹⁵ Deze noemt Drusius in dit opzicht een voorloper van Coccejus, Lightfoot en Billerbeck.¹⁶ Deze commentatoren beoogden op dezelfde

¹³ Vgl. *Ad voces prior*, 88-89: de naam ‘Jezus’ wordt volgens Drusius in Mattheüs 1:21 correct geïnterpreteerd, ‘quod accepit a servando. Graeci σωτήρ interpretantur. (...) Sonat autem σωτήρ qui salutem reddit.’

¹⁴ *Annotationes*, 4: ‘Mortui sunt enim qui quaerebant animam pueri. De uno Herode loquitur, ergo numeros commutat. Sic Exod. 4 “mortui sunt qui quaerebant animam tuam”. De solo pharaone. Sic Nah. 2:6 “portae fluviorum”, de Tigri. Quaerere animam ambigua oratio est. Nam et in bonis ponitur, Proverb. 29:10 et in malis, ut hic et Psalm 38:13, ubi subintelligitur לַמָּוֶת ad consumendum eam, quod expressum Psalm 40:15. Vide sodes.’

¹⁵ De Jonge, *De bestudering*, 41-47.

¹⁶ De Jonge, *De bestudering*, 46-47. Lighfoots *Horae hebraicae et talmudicae* verscheen tussen 1658 en 1678. Billerbecks *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* (samen met H.L. Strack) verscheen vanaf 1922. Coccejus was hoogleraar Oosterse talen te Franeker van 1636 tot 1650 (vanaf 1643 ook theologie), en hoogleraar theologie te Leiden van 1650-1669; W.J. van Asselt, ‘Coccejus, Johannes’, in: *BLGNP*, deel 4, Kampen 1998, 92-98.

wijze joods exegetisch materiaal te gebruiken ter illustratie van de nieuwtestamentische tekst als Drusius deed in zijn commentaren.¹⁷ In alle nieuwtestamentische commentaren van Drusius treffen we het gebruik van joods exegetisch materiaal aan. Over de commentaren van rabbijnen merkte hij eens op: ‘Zoals goud tussen de drek zo vind ik zo nu en dan bij de rabbijnen wat bijdraagt tot de opheldering van het Nieuwe Testament.’¹⁸

Bij Mattheüs 6:19 (‘Vergadert u geen schatten’) merkt Drusius op: ‘In het Talmudtractaat dat Baba Bathra wordt genoemd, in hoofdstuk 1, staat: “Koning Mombaz verkwistte zijn schatten en die van zijn voorvaderen. Toen hij door zijn vrienden hierop gewezen was, antwoordde hij: Mijn vaderen hebben deze schatten diep weggestopt, namelijk in de aarde, maar ik heb ze boven opgeslagen, namelijk in de hemel.” Evenzo staat er: “Zij hebben deze schatten opgeslagen op een plaats waar de hand regeert, ik sla deze schatten op op een plaats waar de hand niet regeert. Mijn vaderen hebben schatten aan geld verzameld, ik heb schatten van de ziel of van zielen verzameld; zij bewaarden wat geen enkele vrucht voortbrengt, ik wat wel vrucht voortbrengt. Mijn vaderen hebben voor anderen verzameld, ik heb voor mijzelf verzameld. Uit het boek Musar 7.2.”’¹⁹

Drusius signaleert dat de joodse traditie een verhaal kent dat vergelijkbaar is met de passage uit Mattheüs 6. Hiermee is de passage van Mattheüs geplaatst in haar cultuurhistorische context. De analogie tussen de passages wijst er op dat we te maken hebben met een traditie. Drusius maakt duidelijk dat er een relatie kan zijn tussen de taal en gedachtenwereld van het Nieuwe Testament enerzijds en die van de rabbijnse traditie anderzijds.

5. Oude vertalingen

Drusius maakte voor zijn toelichtingen veel gebruik van de oude vertalingen van de bijbel.²⁰ Hij raadpleegde niet alleen de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Septuaginta, maar ook de vertalingen van Theodotion, Aquila en Hiëronymus. Tevens maakte hij veel gebruik van diverse Aramese vertalingen van het Oude Testament, zoals de Targum Jonathan en de Targum Jerusjalmi, en van de Babylonische Talmud. Ook de Syrische vertaling (de Pesjitta) consulteerde hij regelmatig. De oude vertalingen waren voor hem een bron waaruit hij nuttige filologische informatie putte. Door corresponderende woorden uit vertalingen aan te halen, liet hij zien welke betekenisnuances bijbelse passages in de brontekst konden hebben. Tevens liet hij door verwijzingen naar het taaleigen van Hebreeuwse en Aramese bronnen zien dat vele Griekse nieuwtestamentische passages semitismen vertonen. De door Hebreeuws of Aramees taaleigen beïnvloede stijl van het Nieuwe Testament noemde Drusius de *dictio hebraica* ervan.

¹⁷ De Jonge, *De bestudering*, 46-47. Coccejus heeft veel aan Drusius' commentaren te danken gehad, aldus W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 27.

¹⁸ ‘Tanquam aurum inter stercora, sic reperio interdum apud magistros quod facit ad lucem novi Testamenti’, *Ad voces posterior*, 178. Zie over deze passage ook J. Tromp, ‘Jannes and Jambres’.

¹⁹ *Annotationes*, 21: ‘Ne thesauros congerite, etc. In tractatu Thalmudico, qui Baba Bathra vocatur, cap. 1 “Mombaz rex prodigebat thesauros suos et patrum suorum. Monitus hac de re ab amicis respondit, Patres mei recondiderunt thesauros infra, hoc est in terra, ego supra, id est in caelo.” Item, “recondiderunt in loco ubi manus dominatur, ego recondo in loco ubi non dominatur manus. Patres mei recondiderunt thesauros, pecuniae, ego animae, vel animarum; recondiderunt quod nullum fructum profert, ego quod fructum profert. Patres mei recondiderunt aliis, ego mihi. Ex libro Musar 7.2.’

²⁰ Vgl. De Jonge, *De bestudering*, 47

Een ander nut van de oude vertalingen is dat zij de bron zijn van tekstvarianten. Soms is de oude vertaling korter, in andere gevallen langer dan de geannoteerde tekst uit het Nieuwe Testament. Dat kan erop wijzen dat de vertalers indertijd andere nieuwtestamentische tekstvormen ter beschikking stonden dan Drusius kende. Vergelijking van de oude vertalingen kan de exegeet leren welke oudere tekstvormen er geweest zijn. Dit soort onderzoek is begonnen met Valla en Erasmus, maar heeft zich na de reformatie onder meer in het gereformeerd protestantisme voortgezet. Hoewel de *Vulgata* voor de gereformeerde geleerden niet gezaghebbend was, heeft Drusius daarvan toch veel gebruik gemaakt. Zonder vooringenomenheid raadpleegde hij deze door de rooms-katholieke kerk geautoriseerde vertaling.

Ter illustratie wijs ik op Drusius' annotatie bij Hebreeën 7:2 ('koning der gerechtigheid'). Drusius zegt in deze aantekening: "Melech" of "melchi" betekent koning, en "sedek" betekent gerechtigheid. Sommigen beweren dat "sedek" een oude naam is voor de stad,²¹ wat ik niet waarschijnlijk acht. Hiëronymus interpreteert צַדִּיק als rechtvaardig. In dezelfde vorm komt voor כָּבֵד, zwaar, evenzo אָדָּךְ lang en סָכַל, dom, en heel wat andere woorden. Psalm 40:10 [Drusius bedoelt Jesaja 41:10] צַדִּיק בְּיָמֶיךָ vertaalt Hiëronymus met "aan de rechterhand van mijn rechtvaardige." Dit doet hij ook in Psalm 17:1 waar hij צַדִּיק met "rechtvaardig" vertaalt. Eerder had Aquila dit met δίκαιον vertaald. Van hem heeft Hiëronymus dit dus geleerd. Ja, de Septuaginta vertaalde Prediker 3:16 מְקוֹם הַצִּדִּיק met τόπος δικαίου, waar onze Vulgata "plaats van gerechtigheid" heeft. Genesis 14:18 luidt in de Jonathan מלכא צדיקא "rechtvaardige koning". Hoe dit zij, "sedek" wordt mijns inziens beter vertaald met "gerechtigheid" dan met "rechtvaardige". Een rechtvaardige wordt immers צַדִּיק genoemd, wat overal zonneklaar is.²²

Drusius weet in deze passage te verwoorden wat de betekenis is van צַדִּיק. Uit de vergelijking van enkele oude vertalingen van diverse oudtestamentische passages blijkt dat daarover geen overeenstemming is. Drusius is van mening dat het Hebreeuwse woord צַדִּיק vertaald moet worden met 'gerechtigheid'. Hiermee wijkt hij af van de vertalingen van Aquila en Hiëronymus. Drusius onderkent bovendien dat Hiëronymus bij zijn vertaalwerkzaamheden Aquila heeft gebruikt. Hij veronderstelt dat Hiëronymus afhankelijk is van Aquila. Voor Drusius is de kwestie eigenlijk wel duidelijk. Het geval laat zien dat volgens Drusius het gebruik van oude vertalingen nuttig is om de juiste betekenis van een woord te bepalen.

6. Niet-christelijke auteurs

Drusius gebruikt ook niet-christelijke Griekse en Latijnse auteurs ter verklaring van de bijbeltekst, zij het, vergeleken met joodse bronnen en het Oude Testament, in geringe mate. Ik vond in de nieuwtestamentische commentaren onder meer verwijzingen naar Cicero, Euripides, Hesychius, Homerius, Macrobius, Plautus, Plinius, Polybius, Seneca en Suidas. Naar de opvatting van die dagen mochten christenen van het heidendom gebruiken wat goed en

²¹ Nl. Jeruzalem.

²² *Annotationes*, 338: 'Rex justitiae. Melech sive melchi rex, et sedec justitia. Sunt qui sedec perhibent esse antiquum nomen urbis, quod mihi non videtur. Hiero. צַדִּיק justum interpretatur: qua forma reperitur כָּבֵד gravis: item אָדָּךְ longus, סָכַל stultus et alia nonnulla. Psalm 40:10 [Drusius bedoelt Jesaja 41:10] צַדִּיק בְּיָמֶיךָ Hiero. dextera justi mei. Rursum Psal. 17:1 צַדִּיק justum. Prius Aquila verterat δίκαιον. Ab eo igitur Hiero. didicit. Quin LXX Cohel. 3:13 מְקוֹם הַצִּדִּיק interpretantur τόπος δικαίου, ubi vulgata nostra, locum justitiae. Gen. 14:18 in Ionatha מלכא צדיקא rex justus. Ut ut sit, sedec, meo iudicio, melius redditur justitia, quam justus. Siquidem justus צַדִּיק dicitur, quod ubique obvium.'

nuttig was. Zoals het volk Israël bij de uittocht uit Egypte het goud van de Egyptenaren meenam, zo mochten de geleerden de niet-christelijke geschriften gebruiken.²³

Een voorbeeld van hoe Drusius niet-christelijke auteurs gebruikt, biedt zijn annotatie op Mattheüs 18:9 ('het is beter, καλόν, voor u').²⁴ Καλόν betekent hier niet 'beter', ἀμεινον, maar 'goed', ἀγαθόν, want verondersteld wordt μάλλον, 'meer'. Zo spreken ook Latijnse en Griekse auteurs. Tacitus schreef: 'Clarior majoribus quam vetustis'. Dat betekent: 'Meer beroemde dan oude voorouders.' Plautus schreef: 'Bona mulier tacita quam loquax'. Dat betekent: 'Een zwiigende vrouw is beter dan een praatzieke.' Homerus zegt: 'Ik wil liever dat het volk in leven blijft dan dat het ten onder gaat', maar in het Grieks ontbreekt 'liever'.²⁵

Ook in *Ad voces* komen we verwijzingen tegen naar niet-christelijke auteurs. Drusius maakt bijvoorbeeld een annotatie bij Handelingen 27:2 ('een Adramytteens schip'). Het gaat hem in deze aantekening om de vraag waar Adramytteum (ook wel gespeld Adramyttium) gelegen was. Plautus verwees naar deze stad met de zinswending: 'Acheruntis ostium est in agro nostro.' Ptolemaeus noemde deze plaats 'Αδρούμιττος, Strabo 'Αδρύμη, Stephanus 'Αδρύμης, Thucydides 'Ατράμυττος, Pausanias 'Αδραμύττιος, en Plinius 'Adrumetum'.²⁶

Drusius was zich bewust van het verschil tussen de aard van bijbelse geschriften en die van niet-christelijke geschriften. Maar dit belette hem niet passages in de bijbel te vergelijken met parallelle gegevens uit de pagane literatuur. Bij Maleachi 3:13 behandelt hij de profetie dat Elia zal wederkomen. Drusius denkt daarbij aan een uitdrukking van Vergilius 'En de grote Achilles zal opnieuw gezonden worden naar Troje'. Weliswaar erkent Drusius het onderscheid tussen 'goddelijke' en 'menselijke' geschriften, maar hij vindt toch dat de heidense auteur de bijbelse passage belicht en uit haar isolement haalt. Onbekommerd voert Drusius dus bij het verklaren van de bijbel parallellen uit de pagane literatuur aan.²⁷

7. Oude christelijke en patristische auteurs

Een belangrijke bron voor de illustratieve exegese van het Nieuwe Testament was de literatuur van de Griekse en Latijnse kerkvaders en andere oude christelijke schrijvers. Door de reformatoren en hun navolgers werd aan de kerkvaders groot gezag toegekend. Maar men bleef van overtuiging dat de Schrift uiteindelijk de enige en hoogste autoriteit had. De exegese van de kerkvaders werd door de reformatorische geleerden aan de bijbel getoetst volgens de uitleg die ze zelf aan de bijbel gaven.

²³ Zie voor dit *spoliatio*-motief: E.P. Meijering, *Reformierte Scholastik und patristische Theologie. Die Bedeutung des Väterbeweises in der 'Institutio Theologiae Elencticae' F. Turretins unter besonderer Berücksichtigung der Gotteslehre und Christologie*, Nieuwkoop 1991, 39.

²⁴ De Griekse tekst luidt: καλόν σοί ἐστὶν μονόφθαλμον εἰς τὴν ζωὴν εἰσελθεῖν ἢ δύο ὀφθαλμούς ἔχοντα βληθῆναι εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός.

²⁵ *Annotationes*, 40: 'חַיִּי. Καλόν, hic non significat ἀμεινον, sed ἀγαθόν, id est, bonum, nam subintelligitur μάλλον, id est magis. Sic autores Latini loquuntur. Tacitus "Clarior majoribus quam vetustis", magis quam vetustis. Plautus, "Bona mulier tacita quam loquax", magis quam loquax. Sed et Graeci. Homerus, βούλομ' ἐγὼ λαὸν ζῶν ἔμμεναι ἢ ἀπολέσθαι. Sensus, μάλλον ἢ ἀπολέσθαι, magis quam perire.' Het voorbeeld uit Homerus is ongelukkig omdat de notie 'liever' al in het werkwoord βούλομαι begrepen is.

²⁶ *Ad voces prior*, 9: 'Oppidum hoc Ptolemaeo dicitur 'Αδρούμιττος, Straboni 'Αδρύμη, Stephano 'Αδρύμης, Thucydidi 'Ατράμυττος, Pausaniae 'Αδραμύττιος, Plinio Adrumetum.'

²⁷ *Ad voces prior*, 58: 'Quale illud Maronis, si licet divina cum humanis comparare, "Atque iterum ad Troiam magnus mittetur Achilles." De verwijzing naar Vergilius is naar *Bucolica* 4,36.

Er zijn diverse redenen aan te wijzen waarom de exegeten van de zestiende en zeventiende eeuw de *patres* raadpleegden.²⁸ Zij onderzochten de kerkvaders allereerst omdat zij graag putten uit de bronnen van de theologie en hun voordeel wilden doen met de daarin voorhanden inzichten en argumenten. Een belangrijker reden was echter hun dogmatische interesse. Protestantse, rooms-katholieke en spiritualistische geleerden wilden zich dogmatisch van elkaar onderscheiden. De *patres* waren *testes veritatis*, vooral als het ging om het trinitarisch en christologisch dogma.²⁹ Met materiaal uit de *patres* konden de protestanten hun posities tegenover elkaar versterken. Als gevolg van de consultatie van de kerkvaders werden bovendien ethische standpunten van de *patres* overgenomen.

Ik geef een voorbeeld van Drusius' omgang met de kerkvaders uit *Ad voces prior*. Hij behandelt daarin de betekenis van het woord 'amen'. Hiëronymus hechtte aan dit woord de betekenis 'waarlijk' of 'zeker'. Maar het kan ook 'moge het geschieden' betekenen. Ook dat heeft Hiëronymus geweten, net als andere oude christelijke schrijvers. Bovendien werd dit woord 'amen' gebruikt bij eedzweringen en schijnt er een soort hymne geweest te zijn dat 'Amen' heette.³⁰

Drusius gebruikt Hiëronymus ook bij Johannes 1:14 om het verschil in betekenis uit te leggen tussen de termen 'eniggeboren', 'enige' en 'eerstgeborene': *primogenitus*, *unicus*, en *unigenitus*. '*Unigenitus*, *unicus*, en *primogenitus* verschillen van elkaar als volgt. *Unigenitus* (de eniggeborene) is, volgens Hiëronymus, *Ad Helvidium* cap. 5, het kind dat een vader als zijn enige kind heeft voortgebracht. *Unicus* is het kind dat een vader als enige van de kinderen rest, ook al had hij er meer. Verder is iedere eniggeborene ook eerstgeboren, maar niet iedere eerstgeborene is eniggeboren, aldus Hiëronymus op dezelfde plaats. (...) Want hij wordt *primogenitus* genoemd ongeacht of er een andere geboorte volgt of niet, want al wie de baarmoeder opent heet πρωτότοκος. 'Enige', dat is יחיד, wordt soms voor 'geliefd' gebruikt, dat is ἀγαπητός of ἀγαπήμενος, die een vader meer dan de andere kinderen dierbaar is en door

²⁸ Zie I. Backus, 'The Fathers and Calvinistic Orthodoxy: Patristic Scholarship. The Bible and the Fathers According to Abraham Scultetus (1566-1624) and André Rivet (1571/73-1651). The Case of Basil of Caesarea', in: I. Backus (red.), *The Reception of the Church Fathers in the West from the Carolingians to the Maurists*, deel 1-2, Leiden/New York/Köln 1997, 839-856.

²⁹ E.P. Meijering, 'The Fathers and Calvinistic Orthodoxy: Systematic Theology. A. Polanus, J. Wolleb and F. Turretini', in: Backus (red.), *The Reception of the Church Fathers*, 867-868.

³⁰ *Ad voces prior*, 18-19: 'Hieronymus. in libro nominum hebraicorum "Amen, vere, sive fideliter". Vere id est ἀληθώς; fideliter id est πιστωμένως. (...) Idem in commentario super epistolam ad Galatas. "Amen LXX interpretes, fiat; Aquila, Symmachus et Theodotus 'fideliter' sive 'vere' interpretati sunt." Fiat id est γένοιτο. Suidas, ἀμήν, πιστωμένως, ἀληθώς. Addit Phavorinus, ἡ ἀντὶ τοῦ γένοιτο. Iustinus in Apologia pro Christianis, "Amen vox Ebraica lingua significat idem quod fiat". Primasius Uticensis quondam episcopus, "Amen LXX transtulerunt γένοιτο (...). Rursum in Hieronymus cap. 14 in epistolam priorem ad Corinthios "Amen, amen, id est vere vere dico vobis". Haec interpretatio robor accepit ex evangelio. (...) Sunt qui enumerant "Amen" inter formulas jurandi. Origenes in 26. Matthaei "Iesus dixit de Iuda consueto sibi iurejurando, Amen dico vobis, unus ex vobis tradet me". Hieronymus in 6. ad Galatas, "Quomodo in veteri testamento quadam jurandi consuetudine Deus sua verba confirmat, dicens, Vivo ego dicit Dominus, ita Salvator noster in euangelio per verbum Amen, vera esse quae loquitur ostendit". Idem in commentario Iesaiæ. 25 "In veteri testamento Dei iuramentum est. Vivo ego, dicit Dominus, in novo autem, Amen amen dico vobis". Chrysostomus Homilia 10 in Marcum "Amen dico vobis. Iurat Christus, debemus Christo juranti credere. Quod enim in veteri testamento dicitur, Vivo ego, dicit Dominus, in novo dicitur Amen, amen dico vobis, id est vere, vere". Videtur etiam fuisse genus hymni, quod Amen dicebatur. (...) Hieronymus in commentario Ezechielis 16 "Qui jurat in terra, juret in Deo Amen, id est ἀληθινῶς. Locus est Ies. 65:17. (...) Quod etsi parum solidum sit, tamen annotandum duxi, propter eos qui huiusmodi nugis capiuntur.'

hem meer dan de andere bemind wordt.³¹ Een 'eerstgeborene' is hij die geen oudere broer of zuster heeft, maar die nog wel broers of zusters onder zich kan hebben, al is dit laatste niet noodzakelijk. Men kan ook eerstgeborene zijn zonder jongere broers of zusters te hebben. Uit het feit dat Jezus de eerstgeborene van Maria was, volgt niet noodzakelijk dat hij jongere broers of zusters had, ook al had hij die wel degelijk.³²

Opnieuw blijkt dat het Drusius vooral ging om de filologie. Ook de consultatie van de *patres* stond bij Drusius in dienst van de letterlijk-historische uitleg. De kerkvaders werden gebruikt om de juistheid van Drusius' opvatting over de betekenis van een begrip aan te tonen.

8. Contemporaine auteurs

In zijn commentaren noemt Drusius regelmatig namen van contemporaine geleerden. In de voorrede tot zijn *Annotationes* vermeldt Drusius Erasmus en Beza als zijn voorgangers. Hij zag zichzelf in hun traditie staan. De meest frequent genoemde personen in zijn commentaren zijn Erasmus, Beza en Joseph Scaliger. De eerste duidt hij aan met 'onze Erasmus'.³³ Dit 'onze' duidt, behalve op de algemene bekendheid van Erasmus als uitlegger van het Nieuwe Testament, ook de verwantschap aan die Drusius blijkbaar heeft ervaren tussen hem en de Rotterdammer. Naar Drusius' gevoelens legden zij de Schrift op dezelfde manier uit. Bovendien waren ze min of meer landgenoten. Beza wordt regelmatig aangeduid met zijn eigen naam, maar veel vaker met de uitdrukking 'de recente vertaler'.³⁴ Drusius en Beza kenden overigens elkaars werk. Er is een correspondentie bekend tussen de twee geleerden. Ook Drusius en Scaliger hebben met elkaar gecorrespondeerd.³⁵

Hoe Drusius van gegevens van tijdgenoten gebruik maakt, tonen de volgende voorbeelden. Bij Handelingen 20:32 'Ik (Paulus) beveel u Gode en zijn genadig woord, in staat op te bouwen' is het de vraag waar 'in staat' op terugslaat.³⁶ Volgens Drusius slaat dat terug op 'God' en niet op 'woord', hoewel ook dat laatste bedoeld kan zijn. Drusius voert als getuige

³¹ *Annotationes*, 114-115: 'Unigenitus, unicus et primogenitus ita differunt. Unigenitus est, teste Hiero. cap. 5 ad Helvidium, quem pater unicum genuit, unicus qui patri solus superest liberorum, licet plures habuerit. Rursum omnis unigenitus est et primogenitus, sed non omnis primogenitus est unigenitus. Ibidem Hieronymus (...). Nam primogenitus dicitur sive partus sequatur sive non. Quisquis enim vulvam aperit, πρωτότοκος audit. Unicus, id est יחיד quandoque pro dilecto ponitur, id est ἀγαπητῷ aut ἀγαπημένῳ, qui patri charus et amatus prae ceteris.' Een vergelijkbare bespreking van het onderscheid tussen 'eerstgeboren' en 'eniggeboren' is tevens te vinden bij Maccovius in zijn *Distinctiones*, c. 5, art. 10, 14. (Ik dank W.J. van Asselt, die mij op deze passage attendeerde.)

³² *Annotationum pars altera*, 2-3: 'Quomodo primogenitum, si non habebat secundo aut tertio genitum? Nam primus relative dicitur ad secundum. Primogenitum Ebraei בְּכֹרִית vocant, qui primus nascitur, sive alius sequatur sive non, nihil refert. Nam primogenitus ante quem nullus, ut recte observavit Hieronymus adversus Helvidum scribens. Proinde non sequitur, Christus fuit Mariae primogenitus, ergo Maria plures liberos habuit et Christus alios fratres proprie dictos. Dico proprie dictos, quia fratres habuit cognatos et consanguineos.' Vgl. *Annotationum pars altera*, 80.

³³ 'Noster Erasmus', bijvoorbeeld *Annotationum pars altera*, 170. Vgl. *Ad voces prior*, bv. 29, 43, 44, 46, 47, 53, 158. Erasmus (overleden in 1536) en Drusius (geboren in 1550) waren niet helemaal tijdgenoten.

³⁴ 'Recentior interpres', bijvoorbeeld *Annotationes* 67, 84, 85, 147, 176, 207, 230, 231, 286. Vgl. *Ad voces prior*, bv. 36, 37, 53, 85, 105, 163, 170. 'Recent' is bedoeld in vergelijking met de oude Vulgata.

³⁵ Zie voor de correspondentie tussen Drusius en Beza ook hoofdstuk 3 noot 53, voor die tussen Drusius en Scaliger ook noot 42 hierna, en voor beide correspondenties appendix 2.

³⁶ In het Grieks: Καὶ τὰ νῦν παραθίτεμαι ὑμᾶς τῷ θεῷ καὶ τῷ λογῷ τῆς χάριτος αὐτοῦ τῷ δυναμένῳ οἰκοδομῆσαι καὶ δοῦναι τὴν κληρονομίαν ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πᾶσιν.

voor zijn mening ‘onze Erasmus’ op.³⁷ Oneens is Drusius het met Erasmus’ commentaar bij Jacobus 1:11. In het Grieks komt daar het woord πορεία (wegen, reizen, ondernemingen) voor. Erasmus meent dat hier πορεία (opgevat als ‘rijkdom’) gelezen moet worden. Beza en Stephanus hadden opgemerkt dat dit woord niet voorkwam, maar volgens Drusius komt het wel voor, alleen niet in de betekenis die Erasmus eraan gaf. In feite betekenen volgens Drusius πορεία en πορεία hetzelfde, namelijk ‘wegen, wandel’.³⁸ Drusius vindt dat in Jacobus 1:11 geïnterpreteerd moet worden: ‘de rijke op zijn wegen’. Hij wijst dus Erasmus’ uitleg af en ziet zijn conjectuur als overbodig.³⁹

Op verscheidene plaatsen in de *Ad voces* en in de *Annotationes* verwijst Drusius naar Beza. Beza wordt instemmend aangehaald als illustratie van Drusius’ eigen standpunt. Wie in de geschriften van Beza de passages opslaat die Drusius aanhaalt, valt het op dat Beza steeds een uitgebreidere toelichting geeft dan Drusius. Drusius wilde blijkbaar het werk van zijn tijdgenoot niet herhalen, maar heeft door middel van een eenvoudige aanhaling willen verwijzen naar een uitgebreidere toelichting. Ieder die meer wilde weten kon eenvoudig Beza raadplegen.

Wanneer Drusius in zijn geschriften verwijst naar de *Annotationes* van Beza, zijn daarmee de aantekeningen in zijn grote editie van het Nieuwe Testament bedoeld, 1598⁴. Op een enkele plaats noemt hij zelfs de *majores* uitdrukkelijk.⁴⁰

Ter illustratie van de wijze waarop Drusius met de geschriften van Beza omgaat, wijs ik op zijn aantekening bij Lucas 3:14, ‘ontvreemdt niemand iets met bedrog’, μηδὲ συκοφαντήσητε. Aan de hand van de *Annotationes majores* van Beza interpreteert Drusius de passage als een aan soldaten gericht verbod om in vredestijd mensen te onderdrukken en af te persen.⁴¹

Drusius gebruikt de geschriften van Scaliger meestal instemmend. Een opvallende verwijzing naar Scaliger vinden we in de *Annotationes* bij Openbaring 17:5. In dat hoofdstuk

³⁷ *Annotationum pars altera*, 166. Vgl. *Erasmus Annotations on the New Testament*, deel 2, Leiden 1990, 318: ‘Quod, erat potius quam qui, quum referat verbum. Caeterum quia verbum Graecis est masculini generis, id nimirum fefellit interpretem. Nec est simpliciter aedificare, sed ἐποικοδομῆσαι, id est superstruere, videlicet his fundamentis quae iecerat Paulus.’

³⁸ *Annotationes*, 361: ‘Erasmus conjicit legendum πορεία quod Theodorus et Stephanus inveniri uspiam negant. Non invenitur eo significato, quo Erasmus accepit, sed idem est cum πορεία.’ Het is niet duidelijk of Drusius hier met Stephanus doelt op Robertus Stephanus (1503-1559), die in 1550 de eerste editie van het Griekse Nieuwe Testament met varianten, uit handschriften publiceerde, of diens zoon Henricus, die Griekse handschriften collationeerde en daaruit varianten leverde voor de grote edities van het Nieuwe Testament van Beza. Waarschijnlijk is de laatste bedoeld.

³⁹ Liddell & Scott, *Greek Lexicon*, hebben geen lemma πορεία. Stephanus en Beza schijnen dus gelijk te hebben. Drusius zal gelijk hebben dat πορεία in handschriften voorkomt, maar dan is het inderdaad een orthografische variant van en hetzelfde woord als πορεία, niet een ander woord. Drusius had ook gelijk in zijn afwijzing van de door Erasmus voorgestelde betekenis.

⁴⁰ Bijvoorbeeld: *Annotationes*, 147 ‘Theodorus in magnis Annotationibus (...)’ en 207 ‘(...) ut est in notis majoribus Theodori.’

⁴¹ *Annotationes*, 83-84: ‘אל תשחץ ne opprimate. Sic hodie convertunt: sed antiquitus utebantur in eo declarando verbo συκοφαντῶν, quod calumniari significat, ut Mich. 2:2, Coh. 4:1, ubi תשחץ συκοφαντία in uno loco, et in alio συκοφαντούμενοι, per calumniam oppressi. Beza in postrema editione “ne dolo opprimate”. Vide sis annotationes ejus.’ Vgl. Beza, *Annotationes majores*, 260: ‘Dolo opprimate quod certe potius togatae quam armatae militiae convenit. Ego vero existimo διασεύειν ad vim manifestam συκοφαντεῖν ad rapinas caeterasque fraudulentas potius quam manifeste violentas injurias referri, sicut apud Hebraeos distinguuntur נזל et שחץ. Συκοφαντῶν is een fout van Drusius voor συκοφαντεῖν.’

wordt het oordeel over de grote hoer Babylon beschreven. Van haar staat in dit vers dat zij de moeder der hoererijen is. Drusius heeft over deze tekst van Scaliger een brief ontvangen. Volgens Scaliger moet men niet lezen ‘de moeder der hoeren’ maar ‘de moeder der manlijke prostitués’.⁴² Scaliger wordt vooral adstruerend gebruikt, zonder dat Drusius met hem in discussie gaat.⁴³

9. Historische achtergronden

Drusius behandelt in zijn commentaren niet alleen grammaticale kwesties, maar ook vermeldt hij historische gegevens. Deze historische achtergronden van het Nieuwe Testament illustreert hij aan de hand van de genoemde literatuur: het Oude Testament, joods exegetisch materiaal, heidense auteurs en oude christelijke schrijvers. Hieruit blijkt het meest dat Drusius’ exegese illustratieve exegese was. Dit genre was bij uitstek geschikt voor het belichten van historische achtergronden van de tekst.⁴⁴ Drusius gebruikt joodse geschiedenis voor de opheldering van het Nieuwe Testament.

In Mattheüs 5:22 is er sprake van een veroordeling. Van welke rechtbank wordt hier de veroordeling bedoeld? In het jodendom ten tijde van Jezus waren er drie rechtbanken: de minimale rechtbank die uit ten minste drie rechters bestond, de kleine rechtbank, die uit 23 personen bestond en het kleine sanhedrin werd genoemd, en het sanhedrin, dat 70 leden telde. Volgens Drusius wordt in Mattheüs 5:22 het kleine sanhedrin bedoeld. Hij baseert dat op de context, aangezien in vers 21 gesproken wordt over de doodstraf. De rechtbank van drie rechters had niet de bevoegdheid de doodstraf op te leggen, het kleine sanhedrin wel.⁴⁵ Volgens Drusius wordt in Mattheüs 5:22 niet het sanhedrin met zijn 70 rechters bedoeld. Dat wordt in het Nieuwe Testament altijd expliciet ‘sanhedrin’ genoemd.⁴⁶

Drusius illustreert een aantal passages ook met behulp van de klassieke geschiedenis. Hij geeft vooral zakelijke informatie, bijvoorbeeld over de waarde van munten. Zo geeft hij een aantekening bij Lucas 12:6 waarin hij uitlegt hoeveel een ‘as’ waard was.⁴⁷

In de *Annotationum pars altera* bespreekt Drusius Johannes 3:23, dat gaat over Johannes de Doper, die doopte in Enon bij Salim. De vraag is: waar lag Salim? Er is sprake van een landstreek Salim in 1 Samuël 9:4. Saul zocht daar de verdwaalde ezels van zijn vader, maar vond ze niet. Drusius noemt Tremellius en Junius die meenden dat die landstreek dezelfde is als die waar Johannes doopte. Maar dat is onjuist. Want in 1 Samuël 9:4 wordt

⁴² *Annotationes* 436: ‘Mater fornicationum’ Scaliger in epistola quadam, quam manu descriptam habeo penes me, suspicatur legendum esse πόρνων, hoc est catamitorum, qui הַקְדָּשִׁים vocantur Ebraeis. πόρνων, inquam; non πορνῶν, ut nunc est in codicibus graecis. Idem in eadem epistola refert, sed fide aliorum, in tiara summi pontificis olim exaratum fuisse μυστήριον: quod probationis indiget. Deze noot van Scaliger op Openbaring 17:5 stamt uit een brief van Scaliger aan zijn vriend, de arts François Vertunien. De passage is in verscheidene manuscripten bewaard. Ze is ook opgenomen in de posthuum gedrukte compilatie van Scaligers noten op het Nieuwe Testament, toegevoegd aan diverse edities van het Griekse Nieuwe Testament, onder meer: P. de la Roviére, Genève 1620, 11.

⁴³ Zie bv. *Annotationes*, 4, 67, 69, 78; *Ad voces prior*, 21, 143, 170.

⁴⁴ Zie bv. *Annotationes*, 34-35, 45, 61, 63, 77, 83.

⁴⁵ Voor zijn uiteenzetting over de diverse joodse rechtbanken vermeldt Drusius geen bronnen. Hij beroept zich slechts op Beza’s aantekening op Mattheüs 5:22.

⁴⁶ *Annotationes*, 10.

⁴⁷ *Annotationes*, 96: ‘In Graecis est duobus assariis, eodem recidit. Nam dipondium sive dupondium duos asses pendebat, ut Varro scribit.’ De verwijzing is naar Varro 9, 83.

‘Salim’ geschreven als שְׁלִים. De vertalers van de LXX vertaalden dat met Σεγαλιμ.⁴⁸ De ך werd dus in het Grieks getranslitereerd met de γ. Deze γ ontbreekt in de tekst van Johannes 3:23, want daar staat Σαλείμ. Volgens Drusius moet daar dus een andere plaats mee bedoeld zijn.

10. Tekstuele kwesties

Drusius blijkt zich op verscheidene plaatsen te interesseren voor de variatie waarin de Griekse tekst van het Nieuwe Testament is overgeleverd. Het blijkt niet dat hij zelf handschriften vergeleken heeft; de varianten die hij noemt, kent hij uit de literatuur. Hij komt soms tot de overtuiging dat hij een andere lezing moet kiezen dan die welke is opgenomen in de tekst van Erasmus of Beza. In Mattheüs 6:1 is het onduidelijk of er gelezen moet worden ‘jullie gerechtigheid’ of ‘jullie aalmoes’. In een aantal handschriften staat het woord ‘gerechtigheid’, in andere het woord ‘aalmoes’. Drusius maakt geen keus. Beide Griekse lezingen zijn volgens hem de weergave van het door Jezus gebezigde צְדָקָה, ‘gerechtigheid’. Drusius gaat er van uit dat met beide Griekse lezingen hetzelfde werd bedoeld.

Een andere variatie signaleert Drusius bij Marcus 16:2.⁴⁹ Alleen in de codex Bezae staat het Griekse woord ἀνατέλλοντος. Drusius heeft een voorkeur voor dat woord in plaats van het in de meeste andere manuscripten voorkomende ἀνατείλαντος. De meeste handschriften zeggen dat de vrouwen naar het graf gingen ‘nadat de zon was opgegaan’. Codex Bezae zegt dat ze gingen ‘terwijl de zon aan het opkomen was’. Volgens Drusius betekent dit laatste dat de zon weldra zou verschijnen, maar dat de vrouwen vertrokken bij schemer. De lezing van codex Bezae heeft Drusius’ voorkeur, omdat ze in overeenstemming is met de tijd waarop volgens hem de vrouwen op weg gingen. In feite berust Drusius’ voorkeur dus op een vooringenomen standpunt.

In de *Annotationum pars altera* bespreekt Drusius een probleem in Handelingen 3:12. Deze passage behoort tot de toespraak van Petrus op de eerste pinksterdag. Sprak Petrus hier ‘door eigen kracht of vroomheid’ of sprak hij ‘door eigen kracht of macht’? Volgens Drusius is de laatste lezing op alle punten beter en ook de Syrische vertaling bevestigt haar. Het gaat er immers om dat Petrus wilde benadrukken dat hij niet in eigen kracht handelde, maar in de kracht van Jezus Christus. Daar past het woord ‘vroomheid’ minder goed bij.⁵⁰

In Handelingen 7:43 stelt Drusius een conjecturale lezing voor. Deze conjectuur maakt hij op grond van filologische overwegingen. De passage waar het om gaat, kent een moeilijk tekstueel probleem. Handelingen 7:42b-43 is een aanhaling uit Amos 5:25-27 volgens de Septuaginta. Het probleem is de schrijfwijze van de naam van de god ‘Remfan’. Volgens Drusius is deze plaats door afschrijvers bedorven. Drusius stelt als

⁴⁸ *Annotationum pars altera*, 82-83: ‘mentio terrae Salim I Sam. 9:4 in qua Saul asinas patris quaesivit nec invenit. Hujus regionis oppidum putant esse Salim Tremellius et Iunius, cujus hic meminit Iohannes: sed male. Nam Salim ibi est שְׁלִים, quod Senes reddunt σεγαλιμ, et Jonathan vocat terram מַתְבֵּרָא Mathbera.

⁴⁹ *Annotationes*, 76. De lezing ἀνατέλλοντος van Codex Bezae vindt nu ook steun in enige handschriften van de Vetus Latina.

⁵⁰ *Annotationum pars altera*, 151-152: ‘In libris manuscriptis, aut potestate, quae lectio in omnes partes melior est: quam etiam Syrus interpres confirmat, referens בשׁוֹלֵשׁ quod valet ἐν ἐξουσίᾳ ἡμῶν. Vis in his verbis ut si diceret, non nostra potestate sed potestate Iesu Nazareni, quem vos crucifixistis. Expende lector an tam bene dicatur, non nostra pietate, sed Iesu Nazareni. שׁוֹלֵשׁ et שׁוֹלֵשׁ nomina sunt in Daniele, quae significationem habent ἐξουσίας καὶ κυρείας, potestatis et dominationis: unde et Sultani vox usurpata aevo sequiori. Consule Lexicon Ebraicum.’

lezing Κεφάν voor. Dit was zijn conjecturale verbetering van de lezing ῥεφάν bij Justinus en Theodoretus. Deze conjectuur heeft nooit ingang gevonden. Drusius wist het uiteindelijk ook niet zeker. Dat blijkt uit zijn slotopmerking bij deze tekst: ‘De geleerden zullen het wel onderzoeken.’⁵¹

Een andere tekstkritische beslissing van Drusius vinden we in de *Annotationes* bij Johannes 1:43. Van wie was Petrus de zoon? Veel handschriften lezen: ‘Simon de zoon van Jona’, andere lezen ‘Simon de zoon van Johannes’. Nog andere hebben ‘Simon de zoon van Johanna’. Drusius koos voor de tweede mogelijkheid: ‘Simon de zoon van Johannes’. Hij heeft daarvoor niet alleen het Aramees achter zich, maar ook het getuigenis van oude kerkelijke schrijvers als Hiëronymus, Augustinus en Fulgentius.⁵² De consequentie is, dat Petrus’ vader niet Jona (duif) heette.

De vermelding van de naam ‘Jorim’ in het geslachtsregister van Jezus (Lucas 3:29), was voor Drusius de aanleiding om te spreken over transcriptiefouten in het Grieks. Het gebeurde vaak dat de letter μ verwisseld werd met de letter β. Voor Drusius was de aanwezigheid van dergelijke fouten net zo vanzelfsprekend als de correctie daarvan.⁵³ Mattheüs 19:24 roept het probleem op, hoe het Griekse woord κάμηλος begrepen moet worden. Drusius wijst met kracht de lezing κάμιλος (ankerlabel) af. Eerder is volgens hem de kwestie dat in het oude Grieks de letters μ en β promiscue gebruikt worden, zodat er net zo goed gelezen kan worden κάβιλος, waarvan het Nederlandse woord ‘kabel’ is afgeleid. Hieraan verwant is het Hebreeuwse woord כָּבֵל , wat ‘boei’ betekent. ‘Maar,’ schrijft Drusius, ‘dit staat ter keuze, het is niet zeker.’⁵⁴

Volgens Drusius is het mogelijk dat woorden uit de tekst bedorven zijn bij het afschrijven. Hij vermeldt dat expliciet bij 2 Petrus 2:15, waar de naam van de vader van Bileam wordt genoemd. In vrijwel alle nieuwtestamentische handschriften wordt hij ‘Bosor’ genoemd, terwijl in Numeri 22 zijn naam ‘Beor’ is. Volgens Drusius hoefde dat geen probleem te zijn indien hij twee namen had. Maar volgens Drusius kan het ook het geval zijn dat de tekst corrupt is en dat we ‘Beor’ moeten lezen. Volgens Drusius komen dergelijke fouten veel voor in de handschriften.⁵⁵

⁵¹ *Ad voces*, 223: ‘Locus est Act. 7:43, quem difficilem faciunt voces aliquot corruptae, quae mirandum in modum torquent interpretes. In iis Remphan, καὶ τὸ ἄστρον τοῦ Θεοῦ ὑμῶν Ῥεμφάν. Quid Remphan? Non magis chamaeleon in colore, quam hoc nomen variat in scriptura, ut vel inde jure merito quis colligat locum a librariis corruptum esse. Quare frustra se torquent viri docti in eo explicando. Nam constat Graecos ignaros linguae ebraicae multas hujusmodi voces depravasse. Mihi in tam varia scriptura placet ῥεφάν. Ita legunt Justinus in disputatione cum Tryphone, et Theodorus in Leviticum quaestione 25. Estque vitium, ut conjicio, a librariis pro κεφάν. Nisi potius ipsos interpretes decepit similitudo quae est inter literas ϰ et β, ut legerint ϰϰ absque punctis vocalibus pro ββ. Postremum non caret exemplo. Nam manifeste legunt resch pro chaph Nah. 1:5, videlicet נחש, quod transferunt ἀρχάς pro נחש, id est ὡς τὸ πῦρ. Docti expendent.’

⁵² *Annotationes*, 116-117, foutief gepagineerd 148-149.

⁵³ *Annotationes*, 84: ‘Nam antiquus character τοῦ μ idem erat cum characterē τοῦ β. Unde errata non pauca in libris. Sic sane σενναχηρίμ legimus pro σενναχηρίβ, et alia multa. Ne longe abeam, ecce I Machab. 2:1 corrupte legitur Ioarim pro Iarib...’ Ditzelfde beweerde Drusius bij Johannes 1:28 bij de vermelding van de plaatsnaam ‘Bethabara’. *Annotationes*, 115: ‘Vulgati codices Graeci habent ‘in Bethabara’, pro quo in Epiphanio loco citato scriptum ‘in Bethamara’, errore, ut credibile est, nato ex affinitate characterum, quae tanta est in antiqua scriptura, ut vix discerni possit μὴ α βήτα et contra.’

⁵⁴ *Annotationes*, 42: ‘Sit hoc arbitrium, non certum.’ Dit is een toespeling op Plautus, *Amphitruo* 372 ‘certum est, non est arbitrium.’

⁵⁵ *Annotationes*, 385: ‘Sed forte Βεώρ corruptum in Βοσόρ. (...) Nam hujusmodi menda crebra sunt in libris.’

De aanhaling door de evangelist in Mattheüs 27:9 is een bekend probleem. De evangelietekst zegt dat Jeremia wordt geciteerd, maar in werkelijkheid is het een aanhaling uit Zacharia. Volgens Drusius kan deze fout twee oorzaken hebben. Er kan een fout ingeslopen zijn bij het afschrijven van de tekst, dus in de tekstoverlevering van Mattheüs. Maar de vergissing kan ook gemaakt zijn door de evangelist zelf bij het schrijven van de tekst, aangezien men toen veelal uit het hoofd citeerde.⁵⁶ Het is opmerkelijk hoe onbekommerd Drusius kon aannemen dat de evangelist een vergissing kon begaan.

11. *Stijlfiguren en spreekwoorden*

In 1591 had Drusius een boek geschreven over spreekwoorden, *Apophthegmata Hebraeorum ac Arabum*. In 1612 verscheen hiervan een tweede vermeerderde uitgave. Naar dit boek verwijst Drusius in zijn commentaren op het Nieuwe Testament regelmatig. In 2 Korinthe 1:23 schrijft Paulus dat hij God tot getuige aanroept over zijn ziel. Drusius meent met een parallel uit Xenarchus aan te tonen dat het gebruik van ‘over mijn ziel’ zijn achtergrond had in spreekwoordelijke formuleringen waarin de ziel met uiterst levensgevaar in verband gebracht werd. Xenarchus duidt iemand in levensgevaar aan met ‘hij zal zijn ziel in zijn hand hebben’.⁵⁷ Een Hebreeuws spreekwoord citeert hij in zijn uitleg van 2 Thessalonicenzen 2:10.⁵⁸

Stijlfiguren die Drusius in de bijbeltekst signaleert zijn een pleonasme, ironie en een hypallage.⁵⁹ In Lucas 2:30 staat ‘Mijn ogen hebben Uw zaligheid gezien’. Dat is volgens Drusius geen pleonasme, omdat ook het hart ziet. De betekenis van het ‘zien’ in deze tekst is ‘begrijpen’ of ‘verstaan’. Volgens Drusius heeft Simeon de zaligheid verstaan met het hart.⁶⁰

12. *Aantekeningen van andere aard*

Enkele keren tracht Drusius verschillende passages uit het Nieuwe Testament met elkaar te harmoniseren. Een voorbeeld van een harmonisatie staat in Drusius’ aantekeningen op Marcus 9:2 en Lucas 9:28. Beide passages vormen de inleiding tot de beschrijving van de verheerlijking op de berg. Marcus vermeldt dat die gebeurde ‘zes dagen’ na het in het voorgaande beschrevene, Lucas zegt ‘omtrent acht dagen’. Drusius tracht nu het verschil in het aantal dagen weg te verklaren. Volgens Drusius kan men in Marcus ook lezen dat de verheerlijking geschiedde op de zesde dag na het voorafgaande. Wanneer Lucas dan inclusief telde, is dat in overeenstemming te brengen met Markus.⁶¹

Interessant is de opmerking van Drusius bij Marcus 1:2. Hij geeft daar aan hoe de joden de bijbel verdelen, namelijk in de wet, de profeten en de geschriften (*libri*

⁵⁶ *Ad voces prior*, 87: ‘Jeremiae nomen irrepsisse videtur Matth. 27:6 [moet zijn: 9] in locum Zachariae vel culpa manus exscribentis, vel certe memoriae vitio.’

⁵⁷ *Annotationes*, 246.

⁵⁸ *Annotationes*, 304.

⁵⁹ Bij Lucas 11:41 herkende Drusius ironie, *Annotationes*, 95. In Romeinen 9:10 staat volgens Drusius een hypallage, *Annotationes pars altera*, 174. Bij Efesiërs 4:32 legt Drusius het verschil uit tussen een simplex pro composito en een compositum pro simplici, *Annotationes*, 283.

⁶⁰ *Annotationes*, 83. Vgl. *Annotationes*, 219.

⁶¹ *Annotationes*, 69, 90-91. Zie ook *Annotationes*, 52, waar Drusius Mattheüs 26:8 harmoniseert met Johannes 12:4.

hagiographi).⁶² De profeten worden verdeeld in vroege en late profeten, de late profeten weer in grote en kleine. Er zijn drie grote en twaalf kleine profeten, waarvan de laatste drie soms de 'latere' genoemd worden, want zij profeteerden na de babylonische ballingschap. Volgens Drusius moet het boek Daniël gerekend worden tot de geschriften en niet tot de profeten. Nadat hij dit vermeld heeft, maakt Drusius de bittere opmerking: 'Hoewel ik deze dingen vaak heb gezegd, heb ik diegenen toch niet kunnen overtuigen die liever hun dwaling willen koesteren, dan de indruk wekken dat zij iets van een taalgeleerde hebben geleerd, van wie zij echter veel hebben geleerd, wat ze als ondankbare mensen verzwijgen en zeker niet toegeven.'⁶³ Hier maakt Drusius duidelijk dat de joden (*Ebraei*) het bijbelboek Daniël rekenden tot de 'geschriften' en niet tot de profeten. Echter, ook de geschriften of *hagiographi* zijn volgens de joden door de ingeving van de Heilige Geest geschreven,⁶⁴ zij het dat zij naar rabbijnse opvatting op een wat lagere trap van geïnspireerdheid staan dan de profeten.⁶⁵

2. Persoonlijk getinte uitlatingen

In zijn commentaren schrijft Drusius ook over persoonlijke zaken. Hij schrijft bijvoorbeeld over zijn plannen om een woordenboek uit te geven.⁶⁶

Bij Mattheüs 6:7 noemt Drusius de Spaanse jood Joseph Albo Soriensis, die ten aanzien van het gebed dat aan God behaagt, drie zaken voorschrijft: korthed, overeenstemming van mond en hart, en nederigheid of verootmoediging.⁶⁷ Drusius citeert uit een boek dat hij ten geschenke had gekregen van een geleerd theoloog, die eenmaal een goede vriend van hem was en dergelijke literatuur ijverig bestudeerde.⁶⁸ Elders verwijst Drusius naar een studie van 'onze vriend Izaäk Casaubonus'.⁶⁹

Het overlijden van Buxtorf was voor Drusius aanleiding tot een persoonlijke ontboezeming. Hij schrijft die in zijn aantekening op Mattheüs 18:15. Drusius citeert in zijn uitleg het boek Musar, een joods boek met ethische voorschriften. 'Het is zeldzaam onder

⁶² Drusius kan zowel van *libri hagiographi* als van *hagiographa* spreken. Zie *Annotationum pars altera*, 48: 'librum ... qui ... inter hagiographos recensetur'; *Annotationes*, 57: 'biblia ... quae ab Ebraeis dividuntur in Legem, Prophetas et Hagiographa'; *Annotationes*, 73: 'Graeci tales libros vocant Hagiographos. Nam est sermo brevis pro ברוך ה' ברוך ה' ברוך ה', scripti per Spiritum Sanctum.'

⁶³ *Annotationes*, 57: 'Haec saepius a me dicta, tamen non persuasi iis qui malunt errorem suorum tueri, quam a grammatico aliquid didicisse videri, a quo tamen multa didicerunt, quae ingrati dissimulant, certe non agnoscunt.'

⁶⁴ *Annotationes pars altera*, 95: 'Sed quid? An non alii [nl. dan David in de psalmen] etiam in spiritu locuti sunt? Hoc peculiariter dicitur de Hagiographis, qui ברוך ה' ברוך ה' appellatur, quia scripti sunt ברוך ה' ברוך ה' in spiritu sancto. Nam prophetae in excellentiore gradu fuerunt, licet etiam in spiritu sua scripserint.' De laatst geciteerde volzin is niet helemaal helder, maar lijkt te betekenen: 'Want de profeten stonden op een hogere trap van geïnspireerdheid <dan de *hagiographi*>, hoewel ook zij, de auteurs van de *hagiographi*, door de Heilige Geest hebben geschreven.'

⁶⁵ *Annotationes pars altera*, 48: er zijn 'quatuor prophetiae gradus, quorum secundus est spiritus sanctus, cujus inspiratu David librum suum composuit.'

⁶⁶ *Annotationes*, 67: 'De hujuscemodi vocibus lexicon mihi domi ad privatum usum a me collectum, quod publici juris facerem, si esset typographus, qui talia excudere tam vellet quam posset.'

⁶⁷ Zie: *EJ*, deel 2, 'Albo, Joseph'.

⁶⁸ *Annotationes*, 19: 'Ioseph Albo Iudaeus Hispanus Soriensis, in precatione, quae Deo placeat, tria requiri ait, breviter, consensum oris cum corde, et humilitatem sive dejectionem. Hoc ait sermone 4. cap. 23 in libro qui de articulis sive fundamentis fidei, quae Ebraeis עקרין, id est, radices dicuntur, quem librum dono accepi a docto quodam theologo, mihi olim amico non vulgari, et harum litterarum perstudioso.'

⁶⁹ *Annotationes*, 86: 'amicus noster Isahacus Casaubonus.'

christenen,' aldus Drusius. Zelf had hij het boek gekregen van Buxtorf.⁷⁰ Drusius had het bericht vernomen dat Buxtorf overleden was. Hij preekt Buxtorf als een uiterst bekwaam hebraïst, die omgegaan was met joodse geleerden. Ook heeft Buxtorf zich ingespannen voor de Hebreeuwse druk. Door zijn overlijden hadden de Hebreeuwse studiën een onherstelbaar verlies geleden, 'omdat niemand vandaag de dag kan voltooien wat hij begonnen is.'⁷¹

Een andere persoonlijke uitlating is de vermelding van Carolus a Roorda, afgevaardigde naar de Staten-Generaal in 1581 en van 1584 tot 1592, 'een aanzienlijk man'.⁷² Deze Roorda had een preek gehoord van 'niet de eerste de beste predikant' die 'zich in allerlei bochten wrong en een heel uur verkwistte' aan een onjuiste uitleg. Deze gebeurtenis was voor Drusius aanleiding om te benadrukken hoe belangrijk hij de studie van de talen vond, ook ten dienste van de verkondiging.⁷³ Ook is een goede vertaling van de bijbel dringend noodzakelijk. De Staten hebben hiervoor echter onvoldoende aandacht ten gevolge van de oorlog: 'Nederlands voortreffelijke bodem trilt van het vreselijk oorlogsgeweld.'

In de *Annotationum pars altera* verweert Drusius zich tegen de synode. Hij stuit voortdurend op dezelfde hardheid, namelijk dat de één of andere leeruitspraak boven de bijbel wordt gesteld. Hij ziet zichzelf als een 'leek die in overeenstemming met de Schrift de synode tegenspreekt.' Drusius had gewezen op de verkeerde lezing van de Godsnaam (JHWH), maar de synode heeft die opvattingen veroordeeld zonder eerst Drusius gehoord te hebben. Men hield vast aan een eenmaal aanvaarde opvatting, ook al was die fout.⁷⁴ Uit de woorden van Drusius blijkt dat hij geraakt was vanwege het onrecht dat hem naar zijn mening was aangedaan. Hij zag zichzelf als een 'leek' die alleen taalkundige aspecten van de Schrift bestudeerde. Dat deze studie soms tot andere opvattingen leidde dan de door de synode aanvaarde, leidde tot onenigheid en afkeuring. Uit dit gedeelte blijkt overigens dat Drusius zijn werk als filologie zag, maar dit wel zag staan in dienst van de kerk. Hij wilde met verbeterde kennis van de bijbel de kennis in de kerk verbeteren.

⁷⁰ In de auctiecatalogus van Drusius' bibliotheek staat het boek vermeld onder de titel: *Liber Musar; id est disciplinae, virtutes theologicas et politicas tractans*, uitgegeven te Krakow, *Catalogus librorum*, 5. Drusius bedoelt met dit boek waarschijnlijk: Juda Kalaz, *Sefer ha-musar*, Krakow 1598; een exemplaar is in de U.B. Amsterdam.

⁷¹ *Annotationes*, 40-41: 'Lege totum locum, si vacas et si habes librum illum, nam rarus est apud Christianos. Ego eum accepi a Buxtorfio, qui eo tempore, quo haec scribebam, nunciabatur fuisse et abiisse "illuc unde negant redire quenquam." Nuntius iste non parum me consternavit. Siquidem in eo viro jacturam passae sunt litterae Ebraicae irreparabilem, cum nemo sit hodie qui absolvere possit quod ille inchoavit,'

⁷² *Annotationes*, 334: '... viro magno ...'

⁷³ *Annotationes*, 334-335: 'Narrabo quod a viro magno audiui. Is erat Carolus a Roorda maximae tum autoritatis inter Ordines Generales provinciarum unitarum. Narrabat mihi se interfuisse concioni cujusdam ecclesiasticae non e multis, qui enarrabat precationem illam Habacuci. In titulo est של שירתו quod Belgicus interpres verterat "pro innocentibus". Ad hoc explicandum concionator ille se vertebat in omnes partes, totamque horam in eo consumebat. Finita concione invitavit eum Carolus ille ad prandium, prolatisque Bibliis editionis Latinae patefacit supinum errorem ejus. Vide quid sit ex lacunis enarrare populo verbum Dei. Dico ex lacunis turbidis et iis quae male versa sunt in linguas Latinam aut vernaculam. Propterea laudandi sunt principes Christiani, qui operam in id dant ut sacrae litterae quam emendatissime conversae legantur a populo. Utinam ea res cordi esset nostris Ordinibus, quod optare, non sperare possumus, usque adeo. "Battava terribili tremit optima terra tumultu". De spelling 'Battava' met -tt- is nodig vanwege het metrum van de hexameter. Deze hexameter is een variatie van Drusius op een vers van Ennius, 'Africa terribili', geciteerd door Cicero, *Orator* 97; *Ad familiares* IX 7,2; *De oratore* III 167.

⁷⁴ *Annotationum pars altera*, 58: Wij begaan een fout 'pluris facientes hujus aut illius dictum quam verbum Dei. Quis hodie admitteret laicum cum Scriptura loquentem contra totam synodum? Unicum nomen Iehova de hac re testari potest. Nam cum ego monuissem quosdam de corrupta lectione synodus contra decrevit me inaudito. Tantum potest autoritas quorundam et recepta semel opinio, licet falsa sit.'

Drusius was zich er echter van bewust, dat speciaal zijn verklaringen van de Hebreeuwse woorden in het Nieuwe Testament haat en nijd opwekten. Hij merkt ironisch op, dat de talenkennis en eruditie die hierbij nodig waren bijna als ketterij werden beschouwd.⁷⁵ Hij bedoelt: door theologen. Drusius wil met zijn bijbelse filologie dienstbaar zijn aan theologie en kerk, maar distantieert zich geregeld van theologen die de bijbeltekst plegen te benutten als grondslag voor hun opvattingen maar in veel gevallen onvoldoende onderlegd zijn om in te zien dat de tekst zich daartoe niet leent.

3. Theologische aantekeningen

Theologische aantekeningen zijn die opmerkingen van Drusius die direct de bepaling van zijn standpunt in de eigentijdse theologie dienden. Het gaat hier dus niet om het verklaren van taalkundige of historische kwesties, maar om het gebruik van bijbelse passages ter belichting of beslechting van theologische kwesties waarin hij zelf betrokken was geraakt of die zijn eigen tijd betroffen.

Een theologische aantekening staat bij voorbeeld in Drusius' uitleg van 2 Korinthiërs 9:6. Het gaat Drusius daar om de uitdrukking 'die in zegeningen zaait.' De uitleg daarvan brengt hem ertoe te spreken over de vraag of er wel of geen verschil bestaat tussen 'goedheid' (*benignitas*) en 'gerechtigheid' (*justitia*). Opvallend is de scholastieke terminologie die Drusius hier gebruikt om het verschil aan te geven, terwijl hij elders in zijn commentaren nauwelijks scholastieke termen bezigt: 'Deze plaats pleit tegen hen die zeggen dat goedheid daarin verschilt van gerechtigheid, dat 'gerechtigheid' in eigenlijke zin gebruikt wordt voor hem die doet wat hij naar recht en billijkheid gehouden is te doen, maar dat "goedheid" gebruikt wordt voor hem die goed doet aan diegene aan wie hij op geen enkele wijze moreel gebonden of verplicht is.'⁷⁶

Betreffende de godsleer zegt Drusius op grond van Mattheüs 10:29 dat de voorzienigheid van God zich uitstrekt over alle levende wezens, inclusief de dieren. Dat was, zegt Drusius, ook de visie van enige oude joodse schrijvers.⁷⁷

De goddelijke persoon aangeduid door het Hebreeuwse woord שכינה is altijd onderscheiden van God de Vader. Drusius wil hiermee zeggen: in het wezen van de Godheid bestaan de andere personen, zonder identiek te zijn met de Vader. Die worden met het Griekse woord ὑπόστασις aangeduid (in het Latijn: *subsistentia*). Drusius zou wensen dat dit bedacht werd door hen die over deze zaak (de verhouding tussen de personen van de Triniteit) ruzie maken, de theologen dus.⁷⁸ Het standpunt van Drusius lijkt erop neer te komen, dat Christus en de Geest weliswaar als goddelijk en als personen van de Triniteit

⁷⁵ *Ad voces*, Voorrede, [2vo-3ro]: 'Sunt autem plurimi in iis locis, ubi odium et invidia non tantum possunt quantum in hisce, in quibus cognitio linguarum et literata eruditio tantum non pro haeresi habentur.'

⁷⁶ *Annotationes*, 257: 'Hic locus facit contra eos, qui benignitatem a justitia differre eo dicunt quod justitia proprie dicatur de eo qui facit quod facere ex aequo tenetur, benignitas vero de eo qui benefacit ei cui nullo modo devinctus aut obstrictus est.'

⁷⁷ *Annotationes*, 27: 'Docet hic locus providentiam Dei sese ad animantes extendere. Fuit eadem opinio Ebraeorum veterum.' Drusius citeert vervolgens een rabbijns auteur.

⁷⁸ *Annotationes*, 41: 'Divinitas Ebraice שכינה dicitur, quam a patre Deo ubique separant et distinguunt, ut cum dicunt "Deus et divinitas ejus", et "Dixit ipsa divinitas, Mundipotens domine, etc." Ergo aliquid in Deitate quod non sit pater. Quum dico aliquid, intellego personam aliquam, quam Graeci ὑπόστασις vocant, id est subsistentiam. Iterum dico, in deitate est aliquid subsistens praeter patrem, quod expendi velim ab iis qui de hac re hodie litigant et altercantur.'

moeten worden beschouwd, maar niet als de Vader. Een belangrijk theologisch onderwerp voor Drusius is de christologie. Hij was aangevallen op zijn uitleg van Spreuken 8:22. Drusius was, zoals wij eerder hebben gezien, vanwege deze uitleg door Lubbertus onder de verdenking van ketterij gesteld, overigens zonder goede grond. Drusius zou de eeuwige generatie van de Zoon geloofend hebben. Deze generatie was volgens de gereformeerden belangrijk voor het zaligmakende werk van Christus, want als Hij niet van eeuwigheid God zou zijn, zou het verzoeningswerk mensenwerk zijn. Dit is strijdig met de gereformeerde belijdenisgeschriften.

Op diverse plaatsen in Drusius' commentaren staan passages over Jezus Christus, die we kunnen lezen in het licht van deze controverse met Lubbertus. Dit is bijvoorbeeld het geval in de aantekening op Kolossenzen 1:15. Dit vers spreekt over 'de eerstgeborene van alle creatuur.' Wat betekent het woord creatuur in deze passage? Volgens Drusius bedoelt de passage niet te zeggen dat Christus de eerstgeborene is van alle schepselen, omdat van de schepselen niet gezegd kan worden dat zij voortgebracht of verwekt zijn. De uitdrukking moet verstaan worden als 'de eerstgeborene van het hele menselijke geslacht' of als 'de eerstgeborene van alle mensen.' Het woord 'creatuur' wordt in deze tekst beperkt tot alle mensen. Drusius ontkent met kracht dat van Christus gezegd kan worden dat Hij *πρῶτος κτισθείς* is, tenzij *κτισθείς* 'voortgebracht' of 'gegenereerd' betekent.⁷⁹ 'Eerstgeborene' in deze betekenis heeft dan ook de betekenis 'heilig', zoals de eerstgeborenen heiligen genoemd kunnen worden.⁸⁰ Drusius heeft, zegt hij, in deze kwestie geen onenigheid willen zoeken. Hij laat de zaak aan de theologen over. Dat blijkt uit het slot van deze aantekening op Kolossenzen 1:15: 'Ik zal mij en al mijn opvattingen gewillig aan het oordeel van de geleerden onderwerpen.'⁸¹

In de *Annotationum pars altera* vindt Drusius bij Lucas 3:6 aanleiding om zich te verweren tegen het verwijt van ketterij. Drusius benadrukt in deze commentaar nogmaals: 'Hier [nl. in Jesaja 45:8] neem ik "Ik heb voortgebracht" in eigenlijke zin: "Ik heb voortgebracht uit mijn wezen." Wat is hier ketters aan? Want "Ik schep" wordt niet alleen in het Latijn gebruikt voor "Ik breng voort", waar talrijke voorbeelden van deze betekenis voorkomen, maar ook in het Aramees, Hebreeuws en Hellenistisch. Ik noem "Hellenistisch" de taal die eertijds de joden die Grieks spraken of schreven gebruikten, zoals de apostelen, de evangelisten, de zeventig vertalers, de kleinzoon van Jezus Sirach, Jason van Cyrene, en anderen.'⁸²

⁷⁹ *Annotationes*, 291: 'Qui explicant "ante res omnes conditas genitus", non considerant Christum non posse dici primogenitum respectu rerum creaturarum, quae genitae non fuerunt. An igitur "omnis creaturae", id est totius humani generis, aut omnium hominum? Nam creaturae vox ad homines restringitur, ut in hoc ipso capite, vers. 23 et Marc. 16:15 "praedicate euangelium omni creaturae", id est, cunctis hominibus. Hic quaeri potest, an sicut Christus dicitur *πρωτότοκος*, ita etiam dici posset *πρῶτος κτισθείς*? Et nego ita dici posse, nisi *κτισθείς* accipiat pro genitus.'

⁸⁰ *Annotationum pars altera*, 56: 'Primogeniti enim etiam sancti dicebantur,' in de aantekening op Marcus 1:24. Vgl. *Annotationum pars altera*, 106.

⁸¹ *Annotationes*, 292: 'Ego me meaque omnia iudicio doctorum libenter subjiciam.'

⁸² *Annotationum pars altera*, 67-68: 'Hic [Jesaja 45:8] genui accipio in propria significatione, genui ex mea substantia. Quid hic heterodoxi? Nam creo pro gigno usitatum non modo in lingua Latina, ubi plurima exempla sunt ejus notionis, sed etiam in Chaldaica, Ebraica et Hellenistica. Hellenisticam voco, qua usi olim Iudaei qui Graece loquebantur aut scribebant, ut apostoli et euangelistae, LXX interpretes, Iesus Sirachi nepos, Iaso Cyrenaeus et alii.' Vgl. De Jonge, *De bestudering*, 32-33 over de strijd over de aard van het nieuwtestamentisch Grieks.

In de aantekening op Lucas 1:35 bestrijdt Drusius een leerstuk van een aantal dopersen: ‘Dit betekent echter dat toen Christus geboren werd uit Maria, Hij zijn lichaam niet ontvangen heeft ἐξ οὐρανοῦ (uit de hemel) zoals de wederdopers dromen.’⁸³ Door de voorstelling dat Christus zijn lichaam niet uit de hemel had aan ‘de wederdopers’ in het algemeen toe te schrijven, laat Drusius zich verleiden tot polemieken tegen een te breed front.⁸⁴ Voorts beklemt Drusius dat Christus God en mens tegelijk was, de θεάνθρωπος. Hij droeg de goddelijke en de menselijke natuur.⁸⁵ Vooral zijn godheid wordt door Drusius benadrukt bij Titus 2:13: ‘Maar als Hij niet waarlijk God is, dan is Hij voor ons niet aanbidswaardig. Weg met jullie die hier tegenin gaan en open toch je ogen, opdat je duidelijk de zon zult zien die op de middag straalt.’⁸⁶

Omdat Christus geleden heeft moeten de discipelen van Jezus ook lijden, want de dienaar is niet meer dan zijn heer, noch de discipel meer dan zijn meester. Onder ‘discipelen’ verstond Drusius alle gelovigen, ook die in zijn eigen tijd.⁸⁷ Christus is weliswaar voor alle mensen gestorven, ook voor hen die niet gerechtvaardigd worden. ‘Maar Hij is gestorven met genoegzaamheid [dat wil zeggen, zo dat zijn dood genoegzaam was om het heil van alle mensen te bewerkstelligen]. Zijn dood was genoegzaam tot behoud van allen, hoewel niet alle mensen gered worden. Dat is de schuld van mensen, niet van God. Want als alle mensen in Christus zouden geloven, zouden allen gered worden. Maar over dit onderwerp denken anderen anders. Laat iedereen gelukkig zijn met zijn opvatting.’⁸⁸ De laatste opmerking verradt een zekere rekkelijkheid, en ook zijn soteriologische opmerkingen lijken niet het idee van een dubbele predestinatie te weerspiegelen, maar eerder van een vrijere rechtvaardigingsleer te getuigen. Ze maken begrijpelijk dat Drusius’ tegenstanders hem als remonstrants beschouwden.

Resumerend kan men zeggen dat Drusius’ commentaren op het Nieuwe Testament primair filologisch van aard zijn. Drusius wilde met zijn kennis van semitische talen datgene ophelderen, wat in de Griekse taal van het Nieuwe Testament afkomstig was uit Aramese of Hebreeuwse traditie. Daartoe zette hij zijn kennis in van het bijbels Hebreeuws, het Aramees

⁸³ *Annotationes*, 79: ‘Significat autem Christum natum ex Maria, non corpus suscepisse ἐξ οὐρανοῦ e coelo, ut anabaptistae somniant.’

⁸⁴ Over het punt in kwestie, namelijk of Christus zijn lichaam uit de hemel had, zie: S. Voolstra, *Het Woord is vlees geworden: de melchioritisch-menniste incarnatieleer*, Kampen 1982 (diss. Amsterdam UvA).

⁸⁵ *Annotationes*, 202, ‘(...) vel quia Christus non erat φιλόδς ἄνθρωπος, sed homo et simul Deus, hoc est θεάνθρωπος, ex suabus videlicet naturis humana et divina constans.’

⁸⁶ *Annotationes*, 328: ‘Quod si non est vere Deus, nec adorandus igitur nobis est. Apagite qui contra itis et oculos tandem aperite ut solem in ipso meridie lucentem clare cernatis, videatis.’

⁸⁷ *Annotationes*. 292, bij Kolossenzen 1:24 ‘ea quae desunt’: ‘Desunt autem afflictiones nostrae [d.w.z., dat wat er echter ontbreekt, dat zijn onze verdrukkingen]. Nam servus non est melior domino, nec discipulus magistro. Sic dico: si Christus passus est pro nobis, debemus etiam nos, qui ejus discipuli sumus, pati et affligi propter nomen ejus.’

⁸⁸ *Annotationum pars altera*, 101: ‘Mortuus autem est quoad sufficientiam. Nam sufficiens fuit mors ipsius ad omnes servandos, licet non omnes serventur. Quod accidit culpa hominum, non Dei. Si enim omnes in Christum crederent, omnes servarentur. Sed hac de re alii aliter: fruatur quique iudicio suo.’ Ter discussie stonden toentertijd de termen *sufficientia* en *efficacia*. Drusius lijkt zich hier met zijn opvatting over de reikwijdte van de verzoening te bewegen binnen de grenzen van de contraremonstrantse visie. Daarin werd nooit getornd aan de universele *sufficientia* van Christus’ dood, maar werd de *efficacia* ervan particulier geacht. Vgl. de Dordtse Leerregels II, 3 (genoegezaamheid) en II, 8 (effectiviteit).

van de targums, de rabbijnse literatuur, de oude vertalingen van het Oude Testament en oude christelijke auteurs, in mindere mate ook zijn kennis van niet-christelijke auteurs. Hij maakte ook intensief gebruik van geleerde auteurs uit de zestiende en zeventiende eeuw, vooral Erasmus en Beza. Drusius beschouwde zijn commentaren als aanvulling op die van deze twee recente autoriteiten.

Behalve grammaticale en andere taalkundige kwesties bespreekt Drusius historische realia en soms de betrouwbaarheid van de overgeleverde Griekse tekst.

Soms laat Drusius zich verleiden tot het maken van systematisch-theologische opmerkingen. Dit doet hij vooral om zich met exegetische argumenten te uiten over bepaalde finesses van de christologie en de verkiezingsleer. In het algemeen echter blijven Drusius' commentaren binnen de grenzen van taalkundige verheldering van de Griekse tekst.

5 Verhouding van filologie tot theologie

Inleiding

In het voorgaande is al een aantal keren gebleken, dat Drusius zijn bestudering van de bijbel weliswaar opvatte als een grammaticale activiteit, maar deze activiteit toch in dienst zag staan van kerk en theologie. Hij betreurde dat de synode zijn opvatting over de lezing van de Godsnaam afwees en wenste blijkbaar dat deze opvatting bij de leiding van de kerk ingang zou vinden. Hij wilde met zijn grammaticale kennis de kennis van de bijbel verbeteren, ook in de kerk. Zo gaf Drusius op grond van bijbelse passages aanwijzingen voor een juist begrip van de verhouding tussen de personen van de Triniteit. Hij betoogde dat een nieuwtestamentische passage als Kolossenzen 1:15 geen grond biedt voor beweringen over de volgorde waarin Christus ten opzichte van andere wezens geschapen zou zijn: ‘eerstgeborene’ ziet op de hoogheid en heiligheid van Christus. Evenzo bestreed Drusius een afwijkende opvatting in de christologie van de wederdopers.

Het is dus duidelijk dat Drusius in enkele gevallen met zijn filologische lectuur van de Schrift een theologische opvatting meende te kunnen corrigeren en dat hij niet betwijfelde dat de systematische theologie haar uitgangspunt in de bijbel had. Hier blijkt al iets van zijn visie op de verhouding tussen filologie en theologie. Deze visie wordt nog duidelijker uit een aantal passages, zowel in Drusius’ nieuwtestamentische commentaren, als in andere werken van hem. Ik wil eerst Drusius’ nieuwtestamentische commentaren nagaan en vervolgens de resultaten illustreren met enkele gedeelten uit andere werken van Drusius.

1. Nieuwtestamentische commentaren

Drusius heeft op verschillende plaatsen opgemerkt dat hij de kennis van de talen in zijn tijd bij theologen gebrekkig vond. Hij wilde graag de studie van de talen bevorderen. Drusius eiste een

goede kennis van de oude talen om de betekenis van de teksten te verstaan. Bij de uitdrukking in Handelingen 4:13 ‘ongeleerde mannen’ merkt Drusius op dat dit ‘ongeleterde mannen’ betekent, die zo heten omdat ze niet geschoold waren in de school van de farizeeën, aldus Drusius. Maar hoeveel beter was de school van Christus, die hen wel drie jaar of meer heeft onderricht. Ze waren dus niet volkomen ongeletterd, zoals ook diegenen niet zijn die enkele jaren bijbelse talen hebben gestudeerd, ook al zijn ze volkomen onbekend met de wetenschappen betreffende oosterse culturen.¹ Hier spreekt Drusius zich impliciet uit voor het nut van de studie van de bijbelse talen. ‘Onwetende doctortjes beweren op goed geluk wat zij niet begrijpen.’²

Volgens Drusius leidt gebrek aan talenkennis tot opvattingen die niet op de Schrift steunen. De scholastiek krijgt zo verkeerde invloed op de theologiebeoefening. Drusius wilde graag dat de studie van de talen zuiver zou worden beoefend, om zo een theologie te verkrijgen die uitsluitend geworteld is in een grammaticale uitleg van de bijbeltekst. Bij Johannes 4:22 (‘het heil is uit de joden’) merkt Drusius ter verheldering van de term ‘het heil’ het volgende op: ‘dat wil zeggen, de leer van het heil die de ware God onderwijst die de enige is die aanbeden moet worden. Zij die de geschiedenis en literatuur van de joden veroordelen, ja zelfs verfoeien, begrijpen deze spreuk van Christus vandaag de dag niet. Dit is de bron van vele vergissingen en valse meningen, waarvan het christendom vandaag de dag nog steeds wemelt (och, had ik ongelijk).’³

Met kracht wijst Drusius de scholastieke theologiebeoefening af. Hij wenst geen enkele inmenging van de scholastieke methode in de theologie. Hij schrijft daarover in zijn aantekening bij 2 Petrus 2:22. In die passage staat het bekende spreekwoord ‘de hond is wedergekeerd tot zijn eigen uitbraaksel.’ Deze uitdrukking was voor Drusius aanleiding om te wijzen op het gebrek aan talenstudie onder de theologen. Wie terugkeert tot de scholastiek is als de hond die terugkeert tot zijn uitbraaksel.⁴

Drusius voelde zich door zijn tegenstanders gekweld. Hij klaagt over de ruzies waarin hij steeds betrokken wordt. Zelf ziet hij zich als iemand die zich door zijn talenstudies verdienstelijk heeft gemaakt voor kerk en theologie. Hij polemiseert tegen theologen. Bij Judas 11, waar de woorden ‘de weg van Kaïn’ staan, schrijft Drusius: ‘De weg van Kaïn is een leven vol ruzies en haat jegens broeders, een weg die velen heden bewandelen. Zij

¹ *Annotationes*, 162-163: ‘Hoc est illiterati, quia videlicet non erant instituti in schola Pharisaeorum. Sed quanto melior schola Christi, qui eos instituerat et erudierat per triennium aut eo plus? Non ergo simpliciter ἀγράμματοι, ut nec illi sunt, qui annos aliquot consumpserunt in studio sacrarum litterarum, licet exoticarum disciplinarum penitus expertes atque ignari sint.’

² *Ad voces prior*, 79: ‘Indocti doctorculi temere affirmant quod non intellegunt.’

³ *Annotationum pars altera*, 83: ‘Id est, doctrina salutis quae verum Deum docet, qui solus adorandus est. Hoc oraculum Christi hodie non intelligunt, qui res et literas Judaeorum tantopere contemnunt, imo detestantur. Qui fons est multorum errorum et falsarum opinionum, quibus adhuc Christianismus (utinam vanus sim) hodie scatet.’

⁴ *Annotationum pars altera*, 118-119: ‘Canis ad vomitum redit, qui redit ad id quod primi reformatores nunc evomuerunt. Ea est theologia scholastica quam qui sectantur, veram negligunt, hoc est verbum Dei, unde omnis veritas Christiana et ea ipsa, quam scholasticam appellant, mixta fermento humano, sic ut tam pura et sincera non sit quam esse debeat. Quando tandem haec reformabuntur? Nam ante non erit pax in ecclesia. Utinam qui ad divina aluntur aliter studia sua instituerent, et spretis his tricus serio se darent ad studium linguarum praecipuarum et ad lectionem textus sacri. Quod si fieret, haberemus theologos quales optare magis quam sperare debemus. Usque adeo verbum Dei sordet in oculis vulgi. Multi quod enarrant populo e suggestu (‘van de preekstoel’), non intelligunt. Tantum ex commentario sapiunt, quo nihil miserius, aut magis fugiendum ei qui verum pabulum animae quaerit, non facultates aut divitias.’

verbergen onder hun theologische jas een roofzuchtige wolf. Zij zijn lieden die geboren zijn om geleerden, vromen en mensen die zich verdienstelijk hebben gemaakt jegens de kerk, te kwellen. Wee hun, en nogmaals wee hun, als zij niet tot inkeer komen. Want als God werkelijk God is, zoals één van hen placht te zeggen, zullen ze hier niet ongestraft van afkomen.’⁵ Voor zijn Franeker collega’s heeft Drusius geen goed woord over. Zelf vindt hij dat hij de waarheid dient; anderen vinden hem ketters. Maar, Drusius wil wel een ‘ketter’ genoemd worden, wanneer daarmee iemand wordt getypeerd die op zoek is naar de waarheid.⁶

Drusius ergert zich aan het feit dat zijn tegenstanders, de theologen, zich meer gelegen laten liggen aan de inhoud van hun catechismus dan aan de bijbel. De bijbel heeft toch het hoogste gezag? De belijdenis is weliswaar gegrond op de Schrift, maar het is een menselijk geschrift. Daarom is de heilige Schrift de toetssteen voor de waarheid van de catechismus.⁷ Wie de studie van de talen veronachtzaamt, komt tot leerstellingen die los van de Schrift staan. Dat zijn ‘nieuwe leerstukken’. Het blijkt dat Drusius daar niets van moet hebben. Hij houdt het liever bij het eenvoudige geloof dat uit de Schrift te leren is. Dat moet ook onderwezen worden aan de hogescholen, meer dan het zinloos discussiëren en disputeren.⁸

2. Overige geschriften

Passages van dezelfde strekking als hierboven vermeld, komen ook voor in andere geschriften van Drusius. Zij verhelderen Drusius’ opvattingen over de verhouding tussen filologie en theologie.⁹

Drusius wilde zich liever niet bezighouden met theologische vragen. Hij zag de studie van de talen als een wetenschap ten dienste van de studie van de systematische theologie. Maar hij zelf wilde uitsluitend bezig zijn met de taalkundige studie. Deze opvatting heeft Drusius al in 1583 duidelijk gemaakt in de voorrede aan Pierre de Villiers, die voorafgaat aan zijn geschrift *Quaestionum ac responsionum liber*.¹⁰ Een jaar later publiceerde hij zijn *Observationum libri XII*, met een voorrede gericht aan de stad Antwerpen. In deze voorrede benadrukt

⁵ *Ad voces prior*, 48: ‘Via Cain est vita simultatum et odiorum plena in fratres, quam hodie ingrediuntur multi. Qui sub pallio theologico lupum rapacem tegunt, homines nati ad vexandum doctos et pios beneque de Ecclesia meritos. Vae illis, et vae iterum nisi resipuerint. Nam si Deus est Deus, ut unus ex eorum numero solebat dicere, talia non abibunt impune.’

⁶ *Ad voces prior*, 136: ‘Nam quod me haereticum dicit, in eo illi optime convenit cum theologicis Franekerensibus, qui haereticum inter et orthodoxum, si modo ab illorum sensu vel minimum dissentiat, nullum discrimen ponunt. Si veritatis studiosus est haereticus, tum ego profecto fateor me haereticum esse.’

⁷ *Ad voces prior*, 117: ‘Quod noto propter quosdam, qui mordicus tuentur contrariam opinionem: quam roborant autoritate sui catechismi. Valeret argumentum, si catechismus ille regula veritatis esset: nunc quum sit humanum scriptum, ad sacras litteras tanquam ad Lydium lapidem examinari debet.’

⁸ *Annotationes*, 423: ‘Hi sunt qui quotidie nova dogmata cudunt ex Scriptura quam non intellegunt, qui semper disputant aut potius altercantur de rebus quae captum nostrum excedunt, et de quibus nunquam inter omnes conveniet. Ferri hoc posset, nisi, qui a sensu eorum vel minimum dissentiant, haereseos notam iis inuerent. Et quando tandem finis erit? Nunquam profecto, quamdiu consuetudo haec, quae nunc obtinet, durabit in Academiis Christianis, ubi simplicitas credendi conversa est in subtilitatem et curiositatem disputandi, quae nunc sola viget et in pretio est, reliqua omnia studia contemnuntur, atque adeo ipse textus negligitur. Nam historia sacra vix de nomine iis nota est, qui tamen audiunt magni gravesque theologi.’

⁹ De volledige tekst van deze gedeelten staat in appendix 1.

¹⁰ *Quaestionum ac responsionum liber*, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 337-338: ‘Quae tracto, pertinent maxime ad grammaticam. Nam quae altioris sunt scientiae, mihi non arrego. Scio illud: non sum propheta, neque filius prophetae. Spero autem qualiacumque haec nostra sunt, non inutilia fore studiosis literarum sacrarum.’

Drusius dat de studie van de talen onmisbaar is voor het onderricht in de waarheid. Immers, de rechtzinnige waarheid vloeit voort uit één bron, namelijk de bijbel. Daarom is grondige kennis van de bijbeltalen Hebreeuws en Grieks onontbeerlijk en noodzakelijk.¹¹ De theologen in het bijzonder moeten doorkneed zijn in de talen van de Schrift. Als ze dat niet zijn, kunnen ze geen goede theologen zijn die tot nut van kerk en theologie hun werk verrichten.¹² De talenstudie is een geschenk dat God in de reformatie aan de kerk gegeven heeft. Het past niet hierover laatdunkend te denken. Veeleer is het nodig om het licht van de Heilige Geest te bidden, zodat de inhoud van de Schrift steeds duidelijker wordt.¹³

De methode van zijn filologische uitlegging zette Drusius uiteen aan het slot van zijn boek *Parallela sacra*.¹⁴ Hij heeft in dit boekje, zegt hij, de in het Oude en Nieuwe Testament overeenstemmende plaatsen willen uitleggen. Ook heeft hij een aantal moeilijke woorden, typisch hebraïstische wendingen en andere uitdrukkingen verklaard. Ten slotte heeft hij de Griekse tekst van de Septuaginta geconsulteerd. Hij heeft die op verscheidene plaatsen verbeterd, waarvoor hij gebruik maakte van belangrijke handschriften en van citaten bij vroegere theologische auteurs. Dit alles om de bijbeltekst zo getrouw mogelijk uit te leggen.

Soms maakt Drusius zijn filologie ten nutte van de systematische theologie.¹⁵ Daarmee demonstreert hij hoe hij de theologie gefundeerd zag in de grammaticale exegese van de Schrift. Hij betoogt bijvoorbeeld dat, exegetisch gezien, roeping en verkiezing in sommige bijbelse passages onderscheiden stadia van Gods redding van de mens zijn (Mattheüs 20:16; Hebreeën 11:6), maar dat in andere passages roeping en verkiezing met elkaar geïdentificeerd kunnen worden (Judas 1; Hebreeën 9:15; Romeinen 8:30). Indien namelijk de roeping effectief is, dat wil zeggen tot redding leidt, is zij zoveel als de verkiezing.

Voor Drusius was de filologische uitleg van de Schrift de ware vorm van theologiebeoefening. Een theoloog moet in de eerste plaats een taalgeleerde zijn. Wie een bekwaam taalgeleerde is, zal geen theologische dwalingen aanhangen. Correcte theologische opvattingen komen immers voort uit een recht verstaan van de Schrift. De grammaticale uitleg van de bijbel vormt de omtuining voor de dogmatische exegese en beschermt tegen fouten en dwalingen.¹⁶

¹¹ J. Drusius, *Observationum libri XII*, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 183-184: 'Est quidem, fateor, genus argumenti quod tracto grammaticum. Veruntamen illud quidem certe negari non potest, quin ad docendum veritatem in ecclesia Dei summopere necessarium sit. Nam cum veritas omnis per quam religio orthodoxa consistit ex recta sacrarum literarum intelligentia tanquam ex fonte dimanet, sacrae autem literae Ebraica et Graeca lingua scriptae sint, et ad eas linguas intelligendas harum rerum cognitio imprimis conducatur, illud profecto consequitur, ut, nisi cui hae res cognitae ac perspectae sint, ad veritatem docendam plene instructus esse non possit.'

¹² J. Drusius, *Observationum libri XII*, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 183-184: 'Vir eruditus nostri aevi dicere solebat: "Nihil esse aliud theologum quam grammaticum verbi Divini." Hoc quanquam non optime ab eo dictum (nam in theologo alia praeterea requirimus), tamen ex parte verum esse iam pridem eorum qui in exponendis sacris scriptis laborarunt industria comprobavit. Etenim quo minus quisque notitiae rerum Ebraicarum habuit, eo minus assecutus est quod voluit, certe non eam lucem quam alias potuisset rebus sacris attulit.'

¹³ J. Drusius, *Adagiorum ebraicorum decuriae aliquot*, Franeker 1597, Decuria XI, Adagium 10, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 726.

¹⁴ J. Drusius, *Parallela sacra*, Franeker 1588, na de aantekening op Judas 14, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 55-56.

¹⁵ Zie J. Drusius, *Miscellanea locutionum sacrarum*, Franeker 1586, centuria secunda, caput 2, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 775.

¹⁶ J. Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, uit de opdracht aan de Staten-Generaal, in *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 2, col. 323-326.

Samengevat kan Drusius' opvatting over de verhouding tussen de filologische studie van de bijbel en de systematische theologie als volgt beschreven worden. Drusius is overtuigd van het nut van zijn filologische werk aan de bijbel voor theologie en kerk. Zijn werk dient een beter begrip van de Schrift. Het helpt bijbelvertalers betere keuzes te maken. Het draagt door de verheldering van de Hebreeuwse en Griekse tekst bij tot de rechte prediking van de waarheid in de kerk. De taalkundige studie van de bijbel legt volgens Drusius een hecht fundament voor de systematische theologie en helpt ketterse opvattingen te voorkomen.

In de praktijk blijkt Drusius soms ook zelf zijn filologische observaties te gebruiken om er systematisch-theologische consequenties aan te verbinden. Hij meent dat het gezag van de heilige Schrift door de taalkundige bestudering van passages die het Nieuwe en Oude Testament gemeen hebben, kan worden vergroot, doordat tegenstrijdigheden hierdoor kunnen worden opgeheven.

Conclusies

Drusius was al in zijn Leidse tijd (1577-1585), maar vooral in zijn Franeker periode (1585-1616), een hebraïcus, aramaïcus en syriast van Europese reputatie. Deze reputatie verwierf hij door zijn onderwijs, dat veel studenten trok uit binnen- en buitenland, en door zijn talrijke wetenschappelijke publicaties. Hierin bood hij voornamelijk taalkundige verheldering bij passages uit het Oude en Nieuwe Testament, vaak met beroep op buitenbijbelse joodse bronnen.

In zijn commentaren op Oude en Nieuwe Testament wilde Drusius filoloog en linguïst zijn, geen theoloog. Hij beperkt zich in hoofdzaak tot taalkundige observaties en verhelderingen, en citeert daarbij ook uit oude vertalingen en kerkvaders. Gewoonlijk onthoudt hij zich ervan in te gaan op systematisch-theologische kwesties. Hij was, zowel te Leiden als te Franeker, professor in de faculteit van de *artes*, niet in die van de theologie.

Drusius' zin voor een onafhankelijke bestudering van de bijbel bracht vanaf 1606 verwijdering teweeg tussen hem en sommige theologen, vooral zijn Franeker collega Lubbertus. De oorzaak van de verwijdering was het opkomend conflict tussen de aanhangers van Gomarus en Arminius. Aan de polarisatie die het gevolg daarvan was, hield Drusius de roep van onrechtzinnigheid over, ofschoon hij zich in zijn omvangrijk exegetisch oeuvre slechts had toegelegd op de taalkundige en historische interpretatie van de bijbel. Drusius heeft zoveel mogelijk vermeden op leerstellige geschilpunten in te gaan en was er vast van overtuigd dat hij met zijn bijbelinterpretatie de gereformeerde theologie en kerk, zoals die zich in de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden ontwikkelden, een goede en onmisbare dienst bewees.

Drusius wilde de bijbelse filologie beoefenen als een strikt academische discipline. Hij schreef zijn commentaren dan ook uitsluitend in het Latijn. Als exegeet nam hij

weloverwogen, op taalkundige gronden gebaseerde beslissingen, maar hij hield daarbij ook rekening met de informatie en opvattingen van vroegere en eigentijdse auteurs. Hij is ook dikwijls bereid zijn mening op te schorten en ruimte voor discussie te laten. Dikwijls spreekt hij openlijk uit dat hij ook bij zijn eigen uitleg twijfels behoudt.

Drusius heeft getracht de bijbeltekst zuiver taalkundig en filologisch te benaderen. Dit bracht voor hem met zich mee dat hij bij zijn uitleg vrijmoedig allerlei literatuur uit ongeveer dezelfde tijd als de bijbelse geschriften kon benutten. Deze literatuur kon zijns inziens helder licht werpen op de bewoordingen van de bijbel. Tegelijkertijd was Drusius zich bewust van allerlei problemen waarvoor de bijbeltekst de uitlegger stelt, zoals het feit dat bepaalde passages in diverse tekstvormen zijn overgeleverd. Hij ging hier ontspannen mee om. Hij achtte zich vrij om informatie en argumenten te overwegen ten einde de best verantwoorde tekst te kiezen. Hij kon ook gerust conjecturen voorstellen.

Voor Drusius impliceerde een nauwkeurig verstaan van de bijbel een zorgvuldig onderzoek naar de letterlijke betekenis van de tekst. Hij kon in het zoeken naar de betekenis van een passage het geheel van het bijbelboek en het geheel van de bijbel betrekken. Hij was van mening dat een afzonderlijke passage niet geïsoleerd mocht worden gezien van het bijbelboek waaruit de passage kwam en ook niet van de bijbel als totaliteit. Deze visie op de bijbel als de context van elke passage op zich, wordt geïllustreerd door Drusius' gebruik van passages uit het ene boek van de bijbel om passages uit een ander boek uit te leggen. Dezelfde visie blijkt uit Drusius' streven passages die het Nieuwe Testament met het Oude gemeen heeft, de zogenaamde *Parallela*, zo te bespreken dat verschillen in tekstvorm en betekenis werden opgeheven en de eenheid van de Schrift werd bevestigd. Ook voor Drusius bleef de bijbel uiteindelijk de bron voor de theologie van zijn tijd. Maar Drusius liet de actualiserende, theologische exegese gericht op tijdgenoten vrijwel geheel over aan de theologen.

Drusius' uitleg van de bijbel was nooit alleen maar een samenspraak tussen de exegeet en de tekst; de exegese van voorgangers werd bij de verklaring dikwijls ruimhartig betrokken. Voor Drusius waren dat evengoed talrijke joodse bronnen als de oude vertalingen van het Oude Testament, de kerkvaders, de niet-christelijke klassieken en recente of contemporaine geleerden. Hij had geen negatieve, maar een open houding ten opzichte van die vroegere bronnen en auteurs. Drusius polemiseerde nauwelijks, maar vermeldde en besprak in zijn eigen toelichtingen wel de interpretaties van zijn voorgangers. Hoewel Drusius het op filologische gronden menigmaal met zijn voorgangers oneens was, heeft hij de exegetische traditie altijd ruim als bron van informatie gebruikt. Hij was ook niet beslist uit op een nieuwe exegese, maar op de filologisch gezien aannemelijkste. Hij beluisterde daarbij graag wat zijn voorgangers reeds hadden beweerd en accepteerde dit als het hem correct voorkwam. Drusius' originaliteit en onafhankelijkheid bestond daarin dat hij andere en meer bijzondere bronnen gebruikte dan zijn tijdgenoten en directe voorgangers, namelijk rabbijnse. Hij corrigeerde voorgangers op grond van nauwgezette filologische observaties, van een gedetailleerde kennis van de geschiedenis, of van de bestudering van culturele verschijnselen in oude bronnen.

Drusius wilde dat zijn uitlegging van de bijbel gezien werd als nauw aansluitend bij de commentaren van Erasmus en Beza. In de voorrede tot de *Annotationes* van 1612 verklaart Drusius dat zijn annotaties aanvullen wat Erasmus en Beza nog niet, of slechts kort,

hadden opgemerkt. Hij ziet zijn werk dus als aan dat van Erasmus en Beza verwant en als een supplement daarbij. De exegese van de genoemde twee geleerden schatte Drusius zeer hoog. Naast hen citeert hij in zijn commentaren diverse andere tijdgenoten.

Het is altijd Drusius' mening geweest dat de kerk nooit over de exegese mag heersen. De theologen beschikken volgens hem niet over het monopolie op de rechte uitleg, ook al is hun uitleg zuiver orthodox. Linguïsten hebben een eigen recht om te zeggen wat de brontekst betekent. Bij de beoordeling van het conflict met Lubbertus mag men dit uitgangspunt van Drusius niet veronachtzamen. Drusius had meer dan zijn tegenstanders oog voor de eigen kracht van de tekst. Hij is nooit bang geweest interpretaties te verdedigen die afwijken van de gangbare indien hij meende dat een taalkundig verantwoorde uitleg hiertoe noopte, want hij nam de tekst van de Schrift uiterst serieus en zag die als absoluut gezaghebbend. De bijbeltekst leidt volgens hem tot het orthodoxe standpunt, niet het orthodoxe standpunt tot de bijbeltekst en de uitleg daarvan.

Drusius beoogde het verstaan van de bijbel te verbeteren met behulp van de door het humanisme tot bloei gebrachte filologie en in het bijzonder de kennis van semitische talen en literaturen, zonder evenwel ooit de bedoeling te hebben gehad de gereformeerde leer aan te tasten. Dat hij desondanks onder de verdenking van onrechtzinnigheid is komen te staan, komt voor rekening van de polarisatie in de toenmalige theologische en sociaal-culturele context en van de heersende kerkelijke en politieke instanties. Daardoor alleen heeft Drusius de roep van ketterij gekregen.

Drusius is een beoefenaar van zuiver filologische exegese van de bijbel geweest, met volledig respect voor de tekst en zijn boodschap. Hij was overtuigd van het nut van deze benadering voor theologie en kerk. Hij wees geenszins het goed recht en belang van de systematische theologie af. Maar de bijbel moest zijns inziens niet naar analogie van het geloof uitgelegd worden, maar naar de eisen die taal- en letterkunde stelden. Het is frappant hoe vaak Drusius op de noodzaak van deze methode insisteert en hoe consequent hij haar toepast. Hij staat hiermee in de traditie van de annotatores van de bijbel, Valla, Erasmus en Beza. Maar het nieuwe dat Drusius brengt, is dat hij voor het eerst op grote schaal joodse en vooral rabbijnse bronnen gebruikt om de vorm en betekenis van bijbelse passages te verhelderen. Door deze vernieuwing plaatste hij het Nieuwe Testament in een cultuurhistorisch milieu, dat de norm bood voor de juistheid van de uitlegging, en onttrok hij de uitlegging aan door leerstellige theologie beheerste dialectiek en speculatie. Drusius vond zeker niet dat de bijbel door deze manier van interpreteren geen boodschap meer had voor de zestiende en zeventiende eeuw. In tegendeel, de boodschap van de Schrift kon zijns inziens dankzij de aanpak die hij voorstond zuiverder worden doorgegeven: de woorden van de Schrift zijn voor Drusius van eminent belang en *daarvan* wil hij de betekenis verhelderen. Na vierhonderd jaar moet misschien ook opgemerkt worden, dat Drusius zijn vergelijkingsmateriaal uit rabbijnse bronnen ook koos uit tijden die heel ver van het Nieuwe en Oude Testament afstaan. Het zou echter anachronistisch zijn hem hiervan een verwijt te maken. Hetzelfde hebben exegeten nog tot ver in de twintigste eeuw gedaan. Veeleer verdient Drusius waardering omdat hij als eerste de rabbijnse literatuur op zo grote schaal voor de uitleg van het Nieuwe Testament benutte. In het geheel van het historische verloop van de uitlegging van de bijbel was Drusius' intensieve gebruik van joodse en rabbijnse bronnen een uiterst nuttige en verdienstelijke vernieuwing.

Appendix 1

Excerpten uit werken van Drusius betreffende zijn visie op de verhouding filologie – theologie

In deze bijlage citeer ik enkele passages uit Drusius' geschriften die licht werpen op Drusius' visie op de verhouding tussen filologie en theologie. Deze passages komen uit andere dan zijn nieuw-testamentische studiën. Na het citaat volgt een vertaling in het Nederlands.

J. Drusius, *Quaestionum ac responsionum liber*, Leiden 1583, uit de voorrede aan Pierre de Villiers, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 337-338.

Quae tracto, pertinent maxime ad grammaticam. Nam quae altioris sunt scientiae, mihi non arrego. Scio illud: non sum propheta, neque filius prophetae. Spero autem qualiacumque haec nostra sunt, non inutilia fore studiosis literarum sacrarum.

Vertaling

Wat ik hier behandel behoort vooral tot het gebied van de taalkunde. Want ik matig mij niet de bevoegdheid aan kwesties op het terrein van de hogere wetenschap aan te roeren.¹ Ik ben mij van één ding goed bewust: ik ben geen profeet en geen leerling-profeet. Maar ik hoop dat, wat dit werk van mij ook waard is, het van nut zal zijn voor hen die de heilige Schrift bestuderen.

J. Drusius, *Observationum libri XII*, Leiden 1584,² voorrede aan de stad Antwerpen, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 183-184.

¹ Met hogere wetenschap bedoelt Drusius de systematische, leerstellige theologie, de dogmatiek.

² Van dit werk verscheen een vermeerderde tweede uitgave onder de titel *Observationum sacrarum libri XVI*, Franeker 1594.

Ad senatum populumque Antverpiensem

In more positum est, viri amplissimi, ut de quibus honorifice sentimus, iis dicata esse et in eorum nomine exire nostra scripta cupiamus. Hunc morem nunc secutus mitto ad vos Observationes quasdam meas variis a me temporibus scriptas, quas, cum in adversariis meis dispersae atque neglectae iacerent, nunc in unum corpus collectas edi ac vulgari sum passus.

Ut autem vobis potissimum eas dedicarem multae ac graves causae impulerunt. Nam praeter litterarum ac religionis studium, in quo plerique ita excellitis ut ad summam eruditionem summamque pietatem nihil desideretur, impulit me cum humanitas vestra et erga bonas artes propensio, quam singularem esse experiuntur omnes quicunque eas artes tractant, tum etiam admiratio virtutis ac prudentiae vestrae, qua clarissima respublica cui praeestis, hoc ancipiti tempore in mediis bellorum tempestatibus, tanquam in pace atque otio tuta conquiescit. Neque me deterruit sane dignitas vestra, quando hoc in se litterae habent ut dicari eas sibi homines nobiles et honestum et gloriosum semper duxerint, sic adeo ut etiam de elementis ac syllabis scripti libri principum virorum nomine exornati in publicum prodierint.

Est quidem, fateor, genus argumenti quod tracto grammaticum. Veruntamen illud quidem certe negari non potest, quin ad docendum veritatem in ecclesia Dei summopere necessarium sit. Nam cum veritas omnis per quam religio orthodoxa consistit ex recta sacrarum literarum intelligentia tanquam ex fonte dimanet, sacrae autem litterae Ebraica et Graeca lingua scriptae sint, et ad eas linguas intelligendas harum rerum cognitio imprimis conducatur, illud profecto consequitur, ut, nisi cui hae res cognitae ac perspectae sint, ad veritatem docendam plene instructus esse non possit.

Vir eruditus nostri aevi dicere solebat: 'Nihil esse aliud theologum quam grammaticum verbi Divini.' Hoc quanquam non optime ab eo dictum (nam in theologo alia praeterea requirimus), tamen ex parte verum esse iampridem eorum qui in exponendis sacris scriptis laborarunt industria comprobavit. Etenim quo minus quisque notitiae rerum Ebraicarum habuit, eo minus assecutus est quod voluit, certe non eam lucem quam alias potuisset rebus sacris attulit.

Omitto haereses quae ex ignorance huius sermonis natae fuerunt, ut pharisaeorum, de odio habendis inimicis, ex non intellecta voce 'proximi' in illo, 'dilige proximum tuum ut teipsum', ut Apollinaristarum, ex non intellecto nomine 'carnis' in illo 'verbum caro factum est', Helvidii, ex non intellecta particula 'donec' in illo 'donec peperisset primogenitum' et 'fratris' in illo 'fratres tui foribus sunt', Arrii, ex non percepto loco Solomonis, 'Dominus condidit me', vel, ut Graeca editio habet 'Dominus creavit me' et aliorum, quas enumerare longum esset.

Cum igitur haec ita se habeant, agite, viri humanissimi, et meum hunc laborem non tam pium quam necessarium ad studia eorum qui divinis aluntur literis excitanda, ab homine dignitati civitatisque vestrae devotissimo susceptum, hilari, quemadmodum spero, fronte recipite, vobisque persuadete, si hanc unam gratiam ab Amplitudinibus vestris impetravero, me antiquius nihil esse habiturum quam ut ad vestram laudem omnia mea studia, omnem curam industriamque conferam. Quinetiam animum addetis ad praestantiora in hoc genere aggredienda. Ad quam rem utinam mihi Deus otium sine curis largiatur.

Vertaling

Aan de stad Antwerpen

Het is de gewoonte, edelachtbare heren, dat wij onze geschriften opdragen aan diegenen die wij hoogachten; we zien graag, dat onze geschriften gepubliceerd worden met vermelding van hun naam. In overeenstemming met deze gewoonte zend ik U thans enige *Observationes* van mijn hand, die ik in verschillende perioden geschreven heb. Ze bevonden zich verstrooid en vergeten onder mijn aantekeningen. Ik heb goed gevonden dat zij verzameld, uitgegeven en verspreid werden.

Vele gewichtige redenen hebben mij ertoe bewogen deze *Observationes* juist aan U op te dragen. Want ten eerste is daar Uw interesse in wetenschap en godsdienst, waarin zeer velen van U zo uitblinken, dat aan Uw grote geleerdheid en diepe vroomheid niets meer ontbreekt. Voorts is daar Uw fijnzinnigheid en liefde voor de schone kunsten, die al diegenen die zich met deze kunsten bezig houden als uitzonderlijk ervaren. Voorts bewonder ik Uw vastberadenheid en wijsheid, waardoor de roemruchte stad waarover U regeert in dit hachelijke tijdsgewricht, te midden van het stormgeweld van oorlogen, in veiligheid en kalmte verkeert als heersten vrede en rust. Ook heeft Uw verhevenheid mij niet afgeschrikt. Want het kenmerkt literatuur, dat edele mensen het altijd passend en eervol gevonden hebben dat ze aan hen opgedragen werd. Er zijn zelfs boeken gepubliceerd die slechts handelen over letters en lettergrepen, maar toch getooid zijn met de namen van vorstelijke personen aan wie ze zijn opgedragen.

De aard van de materie die ik behandel is, toegegeven, taalkundig. Toch kan althans niet worden ontkend, dat deze materie voor het onderricht van de waarheid in Gods kerk hoogst onmisbaar is. Immers, de waarheid waardoor het rechtzinnig geloof bestaat, vloeit, als uit een bron, geheel voort uit het rechte verstaan van de heilige Schrift. De heilige Schrift echter is geschreven in het Hebreeuws en Grieks. Er is weinig dat beter tot inzicht in die talen leidt dan kennis van de dingen die ik hier behandel. Daarom moet men concluderen dat, tenzij iemand deze dingen kent en er inzicht in heeft, hij niet volledig toegerust is voor het onderrichten van de waarheid.

Een geleerde van onze tijd placht te zeggen: 'Een theoloog dient niets anders te zijn dan iemand die de talen van Gods woord kent en onderwijst.'³ Hoewel hij hierin niet helemaal gelijk had (want van een theoloog verlangen we ook nog andere kwaliteiten), toch is het ten dele waar: dat is allang gebleken uit het werk van hen die zich op de uitlegging van de heilige Schrift hebben toegelegd. Immers, hoe minder kennis van Hebreeuws zij hadden, des te minder bereikten zij hun doel, en in elk geval hebben zij voor de theologie minder licht ontstoken dan zij anders gekund zouden hebben.

Ik zwijg nu maar van de ketterijen die van het gebrek aan kennis van deze taal het gevolg geweest zijn,⁴ zoals die van de farizeeën, die zeiden dat men zijn vijanden zou

³ Zegsman mij onbekend. De uitspraak zou van Melanchthon, Luther, Calvin of een andere reformator kunnen zijn. Maar waarschijnlijk denkt Drusius hier aan Josephus Scaliger. Van hem is de uitspraak: "Non aliunde dissidia in religione pendent quam ab ignoratione grammaticae" (De twisten in de godsdienst komen uit niets anders voort dan uit onkunde van de grammatica.) Zie *Prima Scaligerana*, s.v. grammatica, ed. Des Maizeaux, Amsterdam 1740, p. 96.

⁴ De volgende passage doet sterk denken aan de inaugurele oratie van Melanchthon, waarin hij betoogde, dat het verval van de talen de oorzaak was van vele ketterijen in de kerk. Zie H.H. Kuyper, *De opleiding*, 199.

moeten haten,⁵ doordat zij het woord 'naaste' niet begrepen in het woord 'Heb uw naaste lief als uzelf'.⁶ Of neem de ketterij van de Apollinaristen,⁷ die eruit voortkwam dat ze het woord 'vlees' in de zinsnede 'Het Woord is vlees geworden' niet begrepen.⁸ De ketterij van Helvidius⁹ kwam voort uit een verkeerd begrip van het woord 'totdat' in de zin 'totdat zij haar eerstgeboren zoon gebaard had'¹⁰ en uit een onjuist begrip van 'broeders' in de zin 'Uw broeders staan buiten'.¹¹ De ketterij van Arius was het gevolg daarvan dat de passage bij Salomo 'de Heere heeft mij tot aanzijn geroepen', of zoals de Griekse vertaling heeft, 'de Heere heeft mij geschapen',¹² niet begrepen werd.¹³ Ook de ketterijen van anderen zijn er het resultaat van dat bepaalde plaatsen niet begrepen werden, maar het zou te ver voeren die op te sommen.

Welnu dan, weledelgeleerde heren, aangezien dit zo is, aanvaard dan, zo hoop ik, met blijdschap dit werk van mij. Het is niet zozeer stichtelijk als wel onmisbaar wil men diegenen die zich laven aan de heilige Schrift tot studie opwekken. Dit werk is geschreven door iemand die Uw grootheid en Uw stad ten eerste toegedaan is. Wees er, zo ik deze ene gunst van Uwe hoogedelachtbaren mag verkrijgen, van overtuigd dat ik niets van groter waarde zal achten dan met al mijn wetenschappelijk werk en met al mijn studie en inspanningen Uw eer te dienen. Ja, moedig maar aan tot het aanvatten van nog beter werk op dit terrein. En moge God mij voor dit werk de tijd geven, vrij van zorgen.

J. Drusius, *Miscellanea locutionum sacrarum*, Franeker 1586, centuria secunda, caput 2, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 775.

De vocatus voce quaedam scitu necessaria.

Vocatus ab electo in hoc differt, quod omnis electus sit vocatus, non item omnis vocatus electus. Itaque Christus ait Matth. 20:16 'Multi vocati, pauci electi'.

⁵ Mattheüs 5:43.

⁶ Leviticus 19:18; vgl. Mattheüs 19:19, 22:39; Romeinen 13:9; Galaten 5:14; Jacobus 2:8.

⁷ Apollinarius werd omstreeks 360 bisschop van Laodicea, maar trad omstreeks 375 uit de kerk. Hij leerde dat alleen de onveranderlijke goddelijke Logos de mens kon redden. Dit leidde hem ertoe de menselijke geest of ziel in Christus te ontkennen, en de eenheid van godheid en vlees in Hem te accentueren. Bij gevolg zag hij Christus' mensheid als onvolkomen.

⁸ Johannes 1:14.

⁹ Helvidius was een vierde-eeuws Latijn schrijvend theoloog, bestreden door Hiëronymus, omdat hij de duurzame maagdelijkheid van Maria ontkende. Hij interpreteerde vermeldingen van broeders van Jezus in de evangeliën als slaande op natuurlijke zoons van Jozef en Maria. Volgens Hiëronymus, *De perpetua virginitate beatae Mariae adversus Helvidium*, waren ze de zoons van een andere Maria, zuster van Jezus' moeder.

¹⁰ Mattheüs 1:25.

¹¹ Mattheüs 12:47.

¹² Spreuken 8:22. Precies over de interpretatie van dit vers ontstond later de hoog oplopende ruzie tussen Drusius en zijn Franeker collega, de theoloog Lubbertus.

¹³ Arius, christelijk priester te Alexandrië, leerde vanaf omstreeks 319 de ondergeschiktheid van Christus ten opzichte van God en werd daarom spoedig geëxcommuniceerd. Volgens Arius was de Zoon niet eeuwig, maar geschapen voor alle eeuwen door de Vader. Hij was dus niet God van nature, maar een schepsel en veranderlijk, door God tot zijn Zoon gemaakt op grond van zijn rechtvaardigheid. De bedoeling van deze christologie was de godheid van de Vader niet te belasten met de beperkingen van de geïncarneerde; dit vergde een differentiatie in de goddelijke status van Vader en Zoon. Arius' leer werd in 325 veroordeeld door het Concilie van Nicea.

Interdum tamen vocatus idem cum electo, ut apud apostolum Judam, quo in loco ita scribit: 'Judas Jesu Christi servus, frater autem Jacobi, vocatis a Deo patre sanctificatis, et Jesu Christo servatis'. Id intelliget qui vocatorum quae genera sint animadverterit. Alii enim efficaciter vocati sunt, alii non item. Ex his sunt qui vocationi minime obtemperant, sunt alii, qui obtemperant quidem, sed carent veste nuptiali, hoc est fide et charitate. Quocirca eorum vocatione non est efficax. 'Sine fide' enim 'nemo potest Deo placere', nedum servari.

Cum igitur apostolus hoc modo scripserit, 'Vocatis a Deo patre sanctificatis et Jesu Christo reservatis', tales autem non sint nisi electi, perspicuum est quod initio diximus, eosdem esse hic et vocatos et electos. Nam electi omnes qui efficaciter vocati, et contra, qui electi, iidem efficaciter omnes vocati. Sic accipitur id verbi epistolae ad Ebraeos 9:15 'Ut morte ad redemptionem earum praevaricationum intercedente, quae fuerunt sub priore testamento, qui vocati erant promissam aeternam hereditatem acciperent', et in illo, 'Quos vocat, eosdem sanctificat'.

Vertaling

Enige dingen die men moet weten over het woord 'geroepene'.

Het verschil tussen een 'geroepene' en een 'uitverkorene' bestaat hierin, dat iedere uitverkorene geroepen, maar niet elke geroepene uitverkoren is. Daarom zegt Christus in Mattheüs 20:16: 'Velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren.'

Zo nu en dan echter wordt met 'geroepene' hetzelfde bedoeld als met 'uitverkorene', zoals bij de apostel Judas, waar hij als volgt schrijft: 'Judas, een dienaar van Jezus Christus, een broer van Jacobus, aan de door God de Vader geroepenen, de geheiligden, die door Jezus Christus gered zijn.'¹⁴ Dit zal een ieder begrijpen die er op let, welke verschillende soorten geroepenen er zijn. Sommigen zijn namelijk effectief geroepen, maar anderen niet. Tot deze laatste categorie behoren zij die aan de roeping helemaal geen gehoor geven, evenals anderen die er weliswaar gehoor aan geven, maar het bruiloftskleed missen, namelijk geloof en liefde, waardoor hun roeping niet effectief is. Want 'zonder geloof kan niemand Gode behagen',¹⁵ laat staan gered worden.

Welnu, omdat de apostel schreef: '..., aan de door God de Vader geroepenen, de geheiligden, die door Jezus Christus gered zijn',¹⁶ zulke mensen echter uitsluitend uitverkorenen zijn, is het duidelijk dat, zoals we in het begin al zeiden, op deze plaats geroepenen en uitverkorenen hetzelfde zijn. Want allen die effectief geroepen zijn, zijn uitverkoren; en omgekeerd, zij die uitverkoren zijn, zijn ook alle effectief geroepen. Dit wordt ook verondersteld in dat woord uit de brief aan de Hebreeënen 9:15: '..., zodat door de tussenkomst van een dood die verlossing bewerkte van die zonden die onder het vroegere verbond zijn begaan, zij die geroepen waren de belofte van een eeuwig erfdeel zouden ontvangen.' En het is eveneens verondersteld in het woord: '..., wie Hij roept, die heiligt Hij ook.'¹⁷

¹⁴ Judas 1.

¹⁵ Hebreeënen 11:6.

¹⁶ Judas 1, dat Drusus even hierboven reeds heeft geciteerd.

¹⁷ Romeinen 8:30.

J. Drusius, *Parallela sacra*, Franeker 1588, slot: afsluiting na de aantekening op Judas 14, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col. 55-56.

Sed manum de notis, quas ut uberiores darem non sivit dolor ex statu publico, quo sic afficior ut nemo ex ullo unquam casu magis. Nam eo res dilabuntur, ut ne spes quidem melius aliquando fore prorsus ulla relinquatur. Quisquis igitur haec mea legere non gravabitur, eum oratum velim, primum ut tempus spectet quo notae istae scriptae sunt; deinde ut cogitet quid linguarum interpres, qualem me esse profiteor, praestare possit, in eo praesertim argumento quod ante annos plus minus mille trecentos doctissimis theologis (ut nihil amplius dicam) satis multum negotii exhibuit.

Taceo quod per temporis brevitatem non potuerim ista hac vice luculentiora efficere. Nam simul et de edendo hoc opere consilium cepi, et de scribendis notis, ita ut magnam earum partem confecerim cum iam Parallela ipsa sub prelo essent. His adiici velim, nullam unquam rem simul et inventam et perfectam fuisse.

Porro autem etsi magni gravesque viri in conciliandis hisce testimoniis ante me laborarunt, tamen audeo affirmare neminem antea, ita ut ego nunc facio, ex professo hoc argumentum tractasse. Quod tamen, si vera fama est, praeter me alii nunc in manibus habent: nec invidio, quin opto ex animo nostra haec ipsorum scriptis obscurari ac obliterari, sic enim et meliora et certiora tandem habebimus.

Nunc ne forte nescias quid a me in hoc libello praestitum sit, sciendum est praeter locorum conciliationes notasse nos cum cura varias lectiones variasque interpretationes ex patribus, hoc primum. Deinde explicuisse difficiliora vocabula, si quae occurrunt, et phrases Ebraeis domesticas, aliasque Latinis auribus insolentes. Postremo adduximus ubique editionem Graecam LXX, quam nonnullis in locis etiam correximus, usi ad eam rem aliquot codicibus non postremae notae et citationibus veterum theologorum.

Iam ne quis arbitretur harum rerum notitiam aut supervacaneam aut parum utilem esse, admonendus est, ut sciat quare operam in hisce testimoniis colligendis enarrandisque sumpserimus. Nam putamus oportere eos qui sacras literas enarrant et alios docent, in his rebus debere esse imprimis exercitatos. Facit praeterea non parum ad sacrorum librorum auctoritatem, si quis ostendat nihil in iis contineri quod contrariam et repugnantem habeat sententiam. Minora etiam ista videri possent, si conferantur cum utilitate quam studiosi literarum sacrarum percepturi sunt ex collatione utriusque linguae, ut omittam loca explicata in notis, et alia nonnulla quae commemorare non est meum. Haec igitur me adduxerunt ut operam in istis ponerem.

Ad quae lectorem sane desidero non minus ingenuum quam eruditum, qui studio veri recte ducatur, nec temere iudicet. Talis si mea probabit laetabor, neque imperitorum voces magnopere pertimescam: 'Hoc leve, illum grammaticum.' Non debet habere auctoritatem sententia, ubi quis vituperat quae non intelligit. Musicorum est de musica iudicare. Nemo libentius aliorum labores carpit quam qui laudabile nihil ipse praestat. Scitum autem illud est, μωμήσασθαι ῥᾶον εἶναι ἢ μμήσασθαι. Sit hic mihi finis, et Deo gratia, cui laus et gloria in aevum.

Vertaling

Tot zover deze aantekeningen. Ik zou er veel meer geschreven hebben als ik niet zo te lijden

had gehad onder de politieke situatie.¹⁸ Daaronder lijd ik meer dan iemand ooit onder enig ongeluk geleden heeft. Want de toestand wordt zo desastreus, dat er geen enkele hoop rest dat het ooit nog beter zal gaan. Wie dus bereid is deze aantekeningen van mij te lezen, zou ik vriendelijk willen vragen, ten eerste, rekening te houden met het tijdsgewricht waarin ze geschreven zijn; en ten tweede, te bedenken wat de taalgeleerde – want dat pretendeer ik te zijn – überhaupt nog kan presteren op dit terrein waarop al ongeveer 1300 jaar de geleerdste theologen intensief werkzaam zijn, om van andere onderzoekers te zwijgen.

Ik ga er nu maar aan voorbij, dat ik door gebrek aan tijd niet in staat ben geweest het hier gebodene meteen al helder uit te werken. Want tegelijk met het plan dit overzicht van de parallellen van het Nieuwe Testament met het Oude uit te geven, heb ik het plan opgevat er aantekeningen bij te schrijven. Bij gevolg moest ik een groot deel van de aantekeningen schrijven terwijl de *Parallela* zelf reeds ter perse waren. Laat ik hieraan toevoegen, dat niets ooit in één keer bedacht en volmaakt uitgevoerd is.

Het is waar dat voorheen grote geleerden veel werk verzet hebben om de hier besproken bijbelplaatsen met elkaar in overeenstemming te brengen. Toch durf ik te beweren, dat niemand eerder dit onderwerp zo opzettelijk en overzichtelijk behandeld heeft als ik nu doe. Het gerucht gaat, dat naast mij anderen hetzelfde onderwerp behandelen. Als dat waar is, ik misgun hun het onderwerp niet. Integendeel, ik hoop van harte dat mijn werk door hun geschriften in de schaduw gesteld en verdrongen wordt, want zo krijgen wij uiteindelijk betere en zekerder kennis.

Opdat U weet wat ik in dit werkje gedaan heb, wijs ik hier op het volgende. Ten eerste hebben wij van een aantal plaatsen laten zien hoe ze in het Nieuwe Testament overeenstemmen met hun parallel in het Oude, en daarnaast zorgvuldig de verschillende lezingen van die plaatsen en de verschillende interpretaties ervan bij de kerkvaders vermeld. Ten tweede hebben we een aantal moeilijke woorden, typisch hebraïstische wendingen en andere ongewoon klinkende uitdrukkingen verklaard. Ten slotte hebben we gedurig de Griekse tekst van de Septuaginta aangehaald. We hebben die op verscheidene plaatsen ook verbeterd, waarvoor we gebruik maakten van belangrijke handschriften en van citaten bij vroegere theologische auteurs.

Laat niemand denken dat kennis van deze dingen overbodig of onnuttig is. Om dat misverstand te voorkomen, zal ik hier meedelen waarom ik in het verzamelen en verklaren van de hier behandelde bijbelse passages zoveel energie gestoken heb. Ten eerste zijn we van mening dat zij die zich bezig houden met de uitlegging van de heilige Schrift en daarin les geven, juist in deze materie, de behandeling van plaatsen die Oude en Nieuwe Testament gemeen hebben, goed geoefend moeten zijn. Ten tweede, het draagt aanzienlijk bij aan het gezag van de heilige Schrift wanneer iemand aantoont dat daarin geen tegenstrijdigheden voorkomen. Ten derde, het net genoemde is nog niets vergeleken bij het nut dat zij die de bijbel bestuderen zullen ondervinden van onze vergelijking van de Hebreeuwse met de

¹⁸ Eind 1587 was de Republiek der Verenigde Nederlanden voor het eerst op eigen benen komen te staan doordat, na het vertrek van de landvoogd Leicester, de Staten zelf de leiding in handen genomen hadden. Maar begin 1588 kwam de Republiek al direct in een diepe crisis terecht. Her en der was er ruzie, tekort aan geld, en slechte betaling en muiterij van de legers. Het grondgebied van de Republiek werd omkneld en bedreigd door de legers van de machtige, competente Spaanse generaal Parma.

Griekse tekst, van de verklaring van passages in onze aantekeningen en van het vele andere dat wij hier hebben gedaan en dat ik nu niet in detail behoef te vermelden. Om deze dingen heb ik al deze energie in dit werk gestoken.

Hierbij hoop ik op een even oprechte als onderlegde lezer: een die geleid wordt door ijver voor wat waar of juist is en die niet onbezonnen oordeelt. Als zo iemand mijn werk zal waarderen, dan zal ik verheugd zijn en niet erg vrezen voor het geschreeuw van de onkundigen die roepen: 'Dit is van geen belang; hij geeft maar wat taalles.' Aan het oordeel van wie kritiseert zonder te begrijpen, komt geen gezag toe. Alleen musici mogen oordelen over muziek. Niemand geeft gretiger af op het werk van anderen dan wie zelf niets waardevols presteert. Bekend is het gezegde 'Het is gemakkelijker op iemand af te geven dan hem na te volgen.'¹⁹ Tot zover. Dank aan God, aan wie de lof en de eer toekomt tot in eeuwigheid.

J. Drusius, *Adagia ebraicorum decuriae aliquot*, Franeker 1597,²⁰ Decuria XI, Adagium 10, slot, in: *Critici sacri*, Amsterdam 1698, deel 8, col.726.

Sed manum de tabula. Nos qui libros scribimus communi vitio cum cantoribus laboramus. Ægre ad scribendum adducimur. Ubi semel coepimus, desistere nequimus. Sed si placeo parum refert. Satis autem mihi, si placeo iis quibus inservio. Nam de studiosa iuventute, cui haec potissimum scripsi, nihil dubito.

Fremant licet, quorum oculos haec lux praestringit. Quid enim faciunt quod ii, quibus antehac humanitas odio ac senio fuit, non fecerunt? Quorum rabiem experti sunt Erasmus, Capnio et alii.

Causa odii quod linguas in eminentia famae propagarint, linguas dico, singulare Dei donum his temporibus ecclesiae datum: quarum beneficio haud paulo melius quam olim solent, literas sacras nunc intelligimus. Hoc qui negat, neget idem solem lucere in meridie, neget bis duo quatuor esse, neget denique quae ad Sagram acciderunt.

Quid multa? Ipsae, ipsae linguae, quas dico, satis ulciscuntur contemptum sui, dum eos quibus tantopere exosae sunt, adolescentibus doctis atque adeo nonnunquam ipsis pueris deridendos propinant.

Orandus Deus ut ecclesiam suam luce linguarum magis ac magis illustret, eosque qui pro illa luce quotidie decertant et calumnias multorum propterea sustinent, Spirito suo confirmet ac roboret, neve ob quorundam ingratitudinem sanctissimum hoc studium unquam interciderere patiatur; unde nihil aliud quam caligo et error et barbaries, qualis quondam fuit, exspectandum sit.

Vertaling

Tot zover. Wij schrijvers lijden aan dezelfde kwaal als zangers. We zijn slechts met grote moeite tot schrijven te bewegen, maar als we eenmaal begonnen zijn, kunnen we niet meer

¹⁹ Een antiek Grieks spreekwoord. Zie E. Leutsch-G. Schneidewin, *Corpus paroemiographorum graecorum*, 2 delen, Göttingen 1839-1851, deel 1, 281, deel 2, 123, 540.

²⁰ Dit werk *Adagia ebraicorum decuriae aliquot* is toegevoegd aan, en samen uitgegeven en gedrukt met, Drusius' *Proverbia Ben-Sirae ... in Latinam linguam conversa scholiisque ... illustrata*, Franeker 1597.

ophouden. Maar dat doet er weinig toe, indien ik maar waardering vind. Het is mij genoeg als ik waardering vind bij hen die ik wil dienen. Want ik twijfel er niet aan dat de studenten, voor wie ik dit vooral heb geschreven, er waardering voor hebben.

Laten degenen wier ogen door het licht van dit werk verblind worden, maar brullen. Ze brullen net zoals degenen die vroeger de studie van talen en literatuur haatten en verfoeiden. Van zulke mensen hebben onder meer Erasmus en Reuchlin de razernij ondervonden.

De oorzaak van die haat is, dat die geleerden de studie van de talen een buitengewoon hoog aanzien hebben verleend: de studie van de talen, die het bijzondere geschenk is dat God in deze tijden aan de kerk gegeven heeft. Door dit geschenk begrijpen wij de heilige Schrift nu veel beter dan men voorheen deed. Wie dit ontkent, moet ook maar ontkennen dat de zon schijnt op het middaguur, dat tweemaal twee vier is, dat water nat is.²¹

Maar waarom zou ik hier meer woorden aan vuil maken? De talen zelf, precies de talen waarover ik het heb, nemen voor de minachting waarmee zij bejegend zijn afdoende wraak. Zij wreken zich doordat ze degenen door wie ze zo fel gehaat zijn, uitleveren aan de spot van gestudeerde jongeren, veelal zelfs kinderen.

We moeten God bidden dat Hij zijn kerk meer en meer met het licht van de talen beschijnt en dat Hij hen die dagelijks voor dat licht strijden en die daarvoor de smaad van velen verdragen, door zijn Geest bevestigt en sterkt. Laat Hij niet toestaan dat deze gewijde studie ooit door de ondankbaarheid van bepaalde mensen te gronde gaat. Dan is er niets anders meer te verwachten dan duisternis, dwaling en de barbarij van voorheen.

J. Drusius, *Tetragrammaton, sive de nomine Dei*, Franeker 1604, uit de opdracht aan de Staten-Generaal en uit het voorwoord tot de lezer in ditzelfde werk, in: *Critici Sacri*, Amsterdam 1698, deel 2, col. 323-326 en 327-328.

Uit de opdracht aan de Staten-Generaal

(...). Hic meus labor sane improbus ecclesiae Dei hoc tempore pernecessarius erat. Ut eum suscipere multi rogarunt. Suscepi autem praecipue propter eos qui Biblia transferre cogitant in linguam vernaculam. Nam ante omnia constare iis debet de recta interpretatione huius nominis. Nusquam enim non obvium est. (...)

Certe corrupta lectio est Iehova, si per os ores harum litterarum licet verum dicere. Quod mecum pariter agnoscerent faterenturque omnes veri theologi, si omnibus hic sol linguarum, ita ut oportet, illuxisset. Nunc, proh dolor, aliter est. Linguae, quae fores sunt disciplinarum, ubique iacent et contemnuntur. Fons mali ab iis qui supinitate religionem, catechismo theologiam terminant. Apud hos profana doctrinarum in honore sunt, sanctissima haec studia vilipenduntur.

²¹ In het Latijn gebruikt Drusius het gezegde '(nog in sterkere mate waar dan) wat bij Sagra gebeurd is', een Grieks spreekwoord, gebruikt ter aanduiding van iets dat volkomen waar was. Zie Leutsch-Schneidewin, *Corpus paroemiographorum graecorum*, deel 1, 36, deel 2, 142; A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, 305; Erasmus, *Adagia* 823, in *Opera omnia*, deel II 2, Amsterdam 1998, 346. Bij Erasmus luidt het spreekwoord: 'Veriora iis, quae apud Sagram acciderunt'. Voor de historische achtergrond van het spreekwoord, zie Zenobius bij Leutsch-Schneidewin, deel 1, 36, en Erasmus op de geciteerde plaats.

Scholae publicae, ubi minimum duo necessarii sunt qui doceant linguam sanctam, aegre possunt unum alere. Ridiculum sane, si domum aedificaturus, circa parietes et tectum vehementer sollicitus sit, de fundamento nihil laboret. Nam nisi fundamentum bene iactum fuerit, ruit omne quod superstruxeris. Porro fundamentum theologiae studium linguarum est.

Iam vero in delectu peccatur. Unde quibusdam accidit quod olim Ilio. Troiani enim magno molimine introduxerunt in suam urbem equum, qui ipsis exitium ac perniciem attulit. Sic quidam magnis sumtibus hodie vocant alunt professores, qui scholas animosque iuvenum replent infinitis erroribus atque absurditatibus. Ita Deus punit contemptum donorum suorum. Ut pars eruditionis est habere praeceptorem eruditum et solide doctum, sic magnae felicitatis esse arbitror non incidere in sciolum et semidoctum, dum eiusmodi plena sunt omnia.

Aliud malum, quod primum invasit scholam indeque tanquam cancer paulatim serpit latius. Explosa fuit patrum aevo e scholis reformatis ἡ σοφιστική. Eam nunc revocant qui minime deberent. Novi scholas theologicas, ubi Aristoteles loquitur, Christus silet; Thomas auditur, apostoli ac prophetae muti sunt. Misera profecto res, et sapientiae studiosis, ut quidam ait, vel veris lacrymis deflenda. Unde enim nobis eruditio christiana parabilis, unde theologiae cognitio, nisi e verbo Dei, hoc est ex scriptis prophetarum et apostolorum? Eos si negligimus, aut obiter tantum et quasi ἐν παρόδῳ versamus, quid superest aliud nisi ut Ixioni similes umbram pro re, errorem pro scientia, falsum pro vero amplectamur.

Ut plane inepti sunt qui tantum ea scitu theologo necessaria putant, quae faciunt ad locos communes et controversos. Cui opinioni nisi mature occurratur, posteriora peiora erunt prioribus. Sensim enim in agro dominico exoriuntur malae herbae, quae ubi adoleverint et vires acquisierint, haud ita facile poterunt extrahi. Utinam, quod peius est, bonas alias herbas non suffocarent.

Haec qui non ferunt dicentem, non ferunt scribentem ea quae vera sunt. Quod tamen mihi ex officio incumbit et proprie spectat ad criticen, quam profiteor. Hanc tanti faciunt sapientes Ebraeorum, ut dictitent eam sepimentum legis esse. Hoc enim sibi vult oraculum illud, ‘Massora sepes legis’. Quid sepes? Arcet ab agro noxia omnia animantia. Sic massora defendit a lege errores omnes et corruptelas. (...).

Uit het voorwoord tot de lezer

Cum amicus quidam meus legisset ea quae de duobus professoribus ebraeis in dedicatoria scripsi, iudicabat e re studiorum esse ut ea pars epistolae latius explicaretur.

Dico igitur duos ad minimum necessarios esse qui linguam sanctam profiteantur: unum qui grammaticen eiusque praxin doceat, alterum qui enarret textum Veteris Instrumenti ex lingua originali, et simul historiam sacram cuius cognitio theologis pernecessaria. Priorem non inepte grammaticum appelles (hoc carere possent academiae, si in scholis trivialibus locum haberet lingua ebraea, perinde ut graeca et latina), posteriorem theologum. Nam is optimus theologus qui sacras literas optime intelligit; quas enarrare non potest nisi qui intelligit.

Porro autem a sacris literis pendet locorum communium notitia, quae vulgo theologia vocatur, et nunc sola viget in academiis, cum sit tantum pars eius et quidem posterior, quippe quam praecedere debeat intelligentia textus. Qui aliter studia sua instituit, nunquam, mihi crede, bonus theologus erit.

Optarim quoque in celebrioribus academiis esse qui linguas chaldaicam et arabicam docerent. De chaldaica, sub qua syriacam comprehendo, diximus alibi. Arabica latissime patet per totum orbem terrarum. Ad eam saepe recurrunt Ebraei cum textum sacrum enarrant. Unde ad eum intelligendum etiam utilis est. Utraque autem necessaria ei cui propositum in viam revocare aut aberrantes a fide christianos, aut fide omnino carentes Mahumetanos. Quod firmabo nunc auctoritate primum Concilii Viennensis, deinde Guilelmi Postelli viri linguarum orientalium callentissimi, postremo Melchioris Nunnesii jesuitae.

Vertaling

(Drusius betoogt dat men het tetragrammaton JHWH moet uitspreken volgens de klinkertekens, dus als Adonai, niet als Jehova, en dat men het eveneens volgens de klinkertekens moet interpreteren, als Heere of God, niet als de Eeuwige of de Zijnde.)

Uit de opdracht aan de Staten-Generaal

De inderdaad forse inspanning²² die ik mij heb getroost, was thans voor Gods kerk dringend nodig. Velen hebben mij gevraagd dit karwei op mij te nemen. Ik heb het echter vooral op mij genomen in het belang van diegenen die de vervaardiging van een nieuwe bijbelvertaling in het Nederlands overwegen. Want het eerste waarover die zekerheid moeten hebben, is de juiste uitspraak van de naam JHWH. Want die komt vrijwel op alle bladzijden voor. (...).

In elk geval is het (als ik mij met welnemen van hen die de bijbelse talen haten even mag veroorloven de waarheid te zeggen) verkeerd 'Jehova' te lezen. Met mij zouden alle ware theologen dat erkennen en toegeven, als over hen allen, zoals zou moeten, de zon van de studie der talen zou zijn opgegaan. Maar helaas, dat is niet het geval. De studie der talen, die de toegang tot de wetenschappen is, wordt overal veronachtzaamd en veracht. De bron van het kwaad ligt bij hen die met hun minachting de godsdienst en met hun catechismus de theologie inperken. Bij hen staan onheilige leerstellingen in ere, maar worden deze allerheiligste studiën veracht.

De universiteiten, waaraan minimaal twee personen nodig zijn om het Hebreeuws te doceren, kunnen er nauwelijks één betalen. Het zou werkelijk ridicul zijn, als iemand die een huis ging bouwen zich ernstig zorgen zou maken om de muren en het dak, maar zich om het fundament totaal niet zou bekommeren. Want als er geen stevig fundament gelegd is, zakt alles wat je er bovenop zet in elkaar.²³ Welnu, het fundament van de theologie is de studie van de talen.

De fout begint al bij de selectie van docerend personeel. Daardoor overkomt sommige instellingen wat eertijds Troje overkomen is. De Trojanen haalden met grote inspanning het paard hun stad binnen dat hunzelf de ondergang en het verderf bracht. Zo betalen sommigen tegenwoordig enorme bedragen voor professoren die de universiteiten en de geesten van de studenten volstoppen met oneindige misvattingen en onzin. Zo straft God wanneer men zijn gaven veracht.²⁴ Wie zich intellectueel wil ontwikkelen is al een goed

²² Namelijk het onderzoek naar de juiste uitspraak en betekenis van het Hebreeuwse tetragrammaton JHWH. Voor 'labor improbus', zie Vergilius, *Georgica* 1, 146.

²³ Vgl. Mattheüs 7:24-27

²⁴ Met Gods gaven zijn hier de studies van de bijbelse talen bedoeld.

stuk op weg wanneer hij een ontwikkeld, goed onderlegd leraar heeft. Zo is het ook een groot geluk, meen ik, niet in de handen van een halfgeschoolde pseudogeleerde te vallen: van dat soort lui wemelt het.

Een andere misstand is er een die eerst de universiteit heeft aangetast en zich vandaar als een kanker geleidelijk verbreidt. Een generatie terug werd de redeneerkunde uit de gereformeerde universiteiten verdreven. Die wordt nu weer binnengehaald door mensen die dat volstrekt niet zouden moeten doen. Ik ken theologische faculteiten waar Aristoteles spreekt, maar Christus zwijgt; waar naar Thomas van Aquino geluisterd wordt, maar de apostelen en profeten stil zijn. Voorwaar een treurige toestand, waarover zij die de waarheid zoeken 'natte tranen moeten schreien',²⁵ zoals iemand het uitdrukt. We kunnen immers de christelijke wetenschap en de theologische kennis nergens anders vandaan halen dan uit het Woord van God, dat wil zeggen uit de geschriften van profeten en apostelen. Als we op hen geen acht slaan, of hen slechts oppervlakkig, als in het voorbijgaan lezen, wat rest ons dan nog anders dan dat we als een soort Ixion een schim in plaats van de realiteit, dwaling in plaats van wetenschap, leugen in plaats van de waarheid omarmen?

Bij gevolg is het volkomen dwaas dat sommigen menen dat een theoloog alleen die dingen behoeft te weten die met dogmatiek en theologische polemieken te maken hebben. Als tegen deze opvatting niet tijdig wordt opgetreden, pakken de dingen die komen gaan nog erger uit dan de voorgaande.²⁶ Want langzaam maar zeker komt op de akker van de heer het onkruid op en zodra het opgegroeid is en aan kracht gewonnen heeft,²⁷ zal het heel lastig te verwijderen zijn. Moge het onkruid de andere, goede gewassen niet verstikken: dat zou nog erger zijn.

Wie niet verdraagt dat iemand dit zegt, verdraagt niet dat iemand de waarheid schrijft. Maar dit laatste is krachtens mijn ambt toch mijn plicht; het behoort wezenlijk tot de filologische discipline die ik doceer. Joodse geleerden slaan deze discipline zo hoog aan, dat ze haar dikwijls de 'omheining van de wet' noemen. Want dit is wat het bekende woord 'De masora is de heg rondom de wet' betekent.²⁸ Hoezo een heg? Een heg beschermt de akker tegen alle wezens die daaraan schade toebrengen. Zo verdedigt de masora de wet tegen alle fouten en corrupties. (...).

Uit het voorwoord tot de lezer

Toen een vriend van mij las wat ik in bovenstaande opdracht geschreven had over de noodzaak van twee professoren Hebreeuws, oordeelde hij dat het voor de wetenschap van belang was dit gedeelte van de brief nader uit te werken.

Welnu, ik beweer dat er minstens twee professoren nodig zijn voor het onderwijs in het Hebreeuws. De een moet de grammatica en haar functioneren onderwijzen, de ander moet de tekst van het Oude Testament uit de grondtaal uitleggen en tevens de bijbelse geschiedenis behandelen, waarvan de kennis voor theologen absoluut onmisbaar is. De

²⁵ Auteur mij onbekend. Mogelijk doelt Drusius op Seneca, *Oedipus*, 32-33: 'novis deflenda lacrimis' of op Martialis 6, 63,7: 'deflevit vero tua fata dolore.'

²⁶ 2 Petrus 2:20.

²⁷ Vergilius, *Aeneis* 4, 175; vgl. Mattheüs 13:24-30.

²⁸ Bijvoorbeeld R. Aquiba, *Abotb* III 13.

eerstgenoemde zou je terecht een taaldocent kunnen noemen (de universiteiten zouden het zonder deze kracht kunnen stellen indien het Hebreeuws een plaats had in het onderwijs van de middelbare school, net als het Grieks en het Latijn). De tweede zou men theoloog kunnen noemen. Want de beste theoloog is degene die heel goed de heilige Schrift begrijpt; en pas wie de Schrift begrijpt kan haar uitleggen.²⁹

Verder is de dogmatiek, doorgaans ‘de theologie’ genoemd, afhankelijk van de heilige Schrift. De dogmatiek is momenteel het enige dat in de theologische faculteiten intens beoefend wordt, hoewel het maar een onderdeel van de theologie is, en nog wel een deel dat pas later in het programma thuis hoort, omdat begrip van de bijbeltekst er immers aan vooraf moet gaan. Wie zijn theologische studie anders inricht, wordt (geloof me) nooit een goed theoloog.

Ik acht het wenselijk dat er aan de belangrijke universiteiten ook professoren zijn voor Aramees en Arabisch. Over het Aramees, waaronder ik mede het Syrisch begrijp, heb ik het elders al gehad.³⁰ Het Arabisch is over de gehele wereld wijd verbreid. De joden doen bij de uitlegging van de bijbeltekst daarop vaak een beroep. Daarom is kennis van het Arabisch nuttig voor het begrip van de bijbeltekst. Elk van beide talen is echter onmisbaar voor wie zich tot taak kiest als zendeling dwalende christenen of moslims, die het juiste geloof geheel niet kennen, tot de weg der waarheid te roepen. Dit missionaire belang van de studie van Syrisch en Arabisch zal ik hier onderstrepen met citaten van het Concilie van Vienne,³¹ Guillaume Postel,³² een voortreffelijk oriëntalist, en de jezuïet Melchior Nunes.³³ (...).

²⁹ Uit deze zin blijkt, dat in Drusius' opvatting een theoloog iemand is die de heilige Schrift uitlegt. Drusius zou vermoedelijk een hebraïcus in de faculteit van de *artes* willen hebben en een professor Oude Testament in de theologische faculteit. De eerste verzorgt het onderricht in het Hebreeuws en zal het Oude Testament uitsluitend taalkundig verklaren. De tweede leest eveneens het Oude Testament, maar diept hieruit de geschiedenis van Israël en theologische gezichtspunten op.

³⁰ Met deze opmerking zou Drusius kunnen verwijzen naar *Ad voces*, 177-178 of naar *Ad voces prior*, 7-8, 76.

³¹ 1311-1312. Dit concilie beoogde onder meer de hervorming van kerkelijke toestanden. Het bepaalde dat in enige belangrijke universiteiten, die van Parijs, Oxford, Bologna en Salamanca, alsmede te Rome, Hebreeuws, Aramees, Grieks en Arabisch gedoceerd moest worden, voornamelijk uit missionaire motieven. De betreffende bepaling is door humanisten sinds Erasmus, en ook door oriëntalisten zoals Drusius' tijdgenoot William Bedwell (1563-1632), keer op keer gebruikt ter ondersteuning van hun pleidooi voor academisch onderricht in bijbelse en oosterse talen. Voor Erasmus, zie P.S. Allen en H.M. Allen (red.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, deel 1, Oxford 1906, Epistola 182 aan Christopher Fischer, regels 180-184. Voor Bedwell, zie A. Hamilton, *William Bedwell the Arabist, 1563-1632*, 119, en 7, 69-71. Voor het conciliebesluit, zie de *Constitutiones* van paus Clemens V, boek 5, titel 1, caput 1 (ed. G.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, deel 25, Venetië 1782, col. 367-426).

³² Guillaume Postel (1510-1581), Frans humanist en autodidact oriëntalist met zonderlinge speculatieve theologische ideeën.

³³ Melchior Nunes Barreto SJ (1519/22-1571), missionaris in India en Japan.

Appendix 2

Inventaris van Drusius' correspondentie

Drusius' eerste biograaf Sixtinus Amama beschikte over ongeveer 2300 brieven aan Drusius geschreven.¹ Amama bedoelt dan alleen brieven in het Latijn, ofschoon Drusius ook brieven in het Hebreeuws, Grieks, Frans, Engels en Nederlands ontving. Een lijst van 146 correspondenten publiceerde Amama in zijn *Vita operaque Iob. Drusii*.² Schoonzoon Curiander kwam na Drusius' sterven in 1616 in bezit van diens manuscripten (aantekeningen voor boeken en brieven). Na het overlijden van Curiander in 1621 zijn deze handschriften terecht gekomen bij Amama. In de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden wordt een gedrukt exemplaar van Drusius' biografie *Vita operaque Iob. Drusii*, door Amama geschreven op basis van Drusius' eigen ontwerp, bewaard met aantekeningen in het handschrift van Amama. Amama schrijft daar: 'De brieven en documenten, waarvan in deze levensschets melding wordt gemaakt en die in de marge (met letters) gemerkt zijn, vindt u in het vergulde kistje in een rode omslag.'³ Een groot deel van deze correspondentie is verloren gegaan.

In deze appendix publiceer ik een lijst van correspondentie van en aan Drusius. Deze inventaris is samengesteld na raadpleging van de handschriftencollecties van de universiteitsbibliotheek te Leiden en van 'Tresoar te Leeuwarden waar de Franeker

¹ *Vita*, 11: 'Inventae autem sunt (ut hoc obiter addere liceat) et a me juxta nomina scribentium in ordinem quendam redactae, epistolae latine scriptae 2300, praeter illas quae Ebraice, Graece, Gallice, Anglice, Belgiceque scriptae erant.' Amama meldt dat er 1600 brieven aan Drusius bewaard worden, *Vita*, 30. Hoe de getallen 2300 en 1600 zich tot elkaar verhouden is onklar. Het is niet absoluut duidelijk of de 'scribentes' van de 2300 brieven alleen afzenders of ook ontvangers zijn.

² *Vita*, 28-30.

³ Geciteerd volgens M.H.H. Engels, *Merendeels verloren gegaan: 2000 brieven aan Johannes Drusius (1550-1616)*, Leeuwarden 1995, 5.

universiteitscollectie wordt bewaard. Tevens heb ik gedrukte brievenverzamelingen geraadpleegd van Arminius, Baudius, Beza, Casaubonus, Crenius, Cunaeus, Lipsius en Scaliger. Mogelijkerwijze bevindt zich in andere collecties nog correspondentie van of aan Drusius die niet in deze inventaris vermeld is. Ook is een aantal brieven opgenomen uit collecties in Hamburg, Londen en Parijs welke ons werden gesignaleerd door dr. D.K.W. van Miert. Hij maakte mij er eveneens op attent dat er zich brieven, waarschijnlijk vijf, van Drusius moeten bevinden in München, Bayerische Staatsbibliothek, Collectio Camerariana, volume 9 (= Cod. lat. Mon. 10359), nummers 96-100.⁴ In catalogi van handschriften in de Bodleian Library en de bibliotheken van Colleges in Oxford heeft Van Miert geen brieven van of aan Drusius gevonden.

Drusius publiceerde in 1595 zijn *De quaesitis per epistolas*. Drusius behandelt in dit boek in briefvorm filologische kwesties waarover zijn visie was gevraagd. Uit dit werk heb ik een lijst samengesteld van geadresseerden. Deze lijst uit *De quaesitis per epistolas* is in alfabetische volgorde gezet. De in *De quaesitis per epistolas* opgenomen brieven zijn echt verzonden brieven geweest, maar in deze editie zijn ze ontdaan van dateringen.

Een register op al deze correspondentie heb ik toegevoegd. Een datum verwijst naar een brief uit de inventaris van Drusius' correspondentie. De code *DQ* met het nummer verwijst naar een gepubliceerde brief in *De quaesitis per epistolas*, waar de brief onder het genoemde nummer opgenomen is. De hieronder genoemde dateringen zijn veelal aan de brieven zelf ontleend en nog niet systematisch in oude of nieuwe stijl gezet.

Ten slotte, deze lijst pretendeert niet uitputtend te zijn, maar kan wellicht toch van nut zijn bij verder onderzoek. Vraagtekens geven aan dat informatie niet meer voorhanden is of nog niet kon worden nagegaan. Nullen aan het begin van een item betekenen, dat van de datering van de betrokken brief het jaar, de maand en/of dag ontbreken of (nog) onbekend zijn.

⁴ Zie Karl Halm, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, T. 4: *Catalogus codicum latinorum*. Pars 1: Clm 8101-10930, München 1874, 209.

Inventaris van Drusius' correspondentie (jaar-maand-dag)

Brieven niet opgenomen in *De quaesitis per epistolam* (Franeker 1595).

0000, 00 00, W. Baudartius aan Drusius

?

Blijkt uit incipit van 1603, 03 24; niet gevonden.

0000, 00 00, Drusius aan R. Beale

Etsi nulla mihi tecum

Ms. British Library: Eg 1693, fol. 79ro

0000, 00 00, Drusius aan Fr. Raphelengius

Scribo ad te

In: Crenius, *Animadversiones* IV, 190

0000, 00 00, J.-A. de Thou aan Drusius

?

Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 706, 61

0000, 00 00, Albericus Gentilis aan Drusius

Tuam facio parergicam istam disputatiunculam

In: *Critici sacri* 1698, V, fol. O2ro, col. 213-214

0000, 04 10, Drusius aan P. Cunaeus

Litterae tuae

In: Cunaei, *Epistolae*, 85

0000 (1599 of later), 00 00, Drusius aan Ant. Thysius

Semper amavi te, Antoni Thysi,

In: *Critici sacri* 1698, IV, *Annotata in Oseen*, fol. a1vo-a2ro, col. 4-5

0000 (voor 1612), 00 00, Drusius aan Joh. Wtenbogaert

?

Blijkt uit 1612, 02 00 aan de Staten-Generaal; niet gevonden

0000, 06 18, J. Rainoldus aan Drusius

Etsi rationes meae

In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 363-364

0000, 07 26, J. Rainoldus aan Drusius

Castigationes tuas in Tobiam

In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 350-358

- 1577, 02 28, Nanning van Foreest aan J. Drusius
 Meministi, vir eruditissime, nuper admodum rogatum te
 Ms. Regionaal Archief Alkmaar: Familiearchief Van Foreest, no. 38
- 1582, 09 01, Drusius aan Ph. Marnix van St. Aldegonde
 Adfers ad te, nobilissime domine
 In: J. Drusius, *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti Commentarius*, Antwerpen 1582, 3
- 1582, 12 31, Drusius aan Janus Dousa en overige curatoren van de Leidse universiteit
 Qui in sacris literis hospites
 In: J. Drusius, *Ebraicarum quaestionum libri duo*, Leiden 1583
- 1583, 00 00, Drusius aan P. de Villiers
 Accipe libellum, Villeri, ab amico
 In: J. Drusius, *Quaestionum ac responsionum liber*, Leiden 1583, 3-4
- 1584, 00 00, Drusius aan de stad Antwerpen
 In more positum est
 In: J. Drusius, *Observationum libri XII*, Leiden 1584
- 1584, 00 00, Drusius aan J. Whitgift
 Ex quo primum, from Lambeth
 In: *Critici Sacri* 1698, I, 1, fol. (g) verso
- 1584, 05 04, M. Lydius aan Drusius
 Postquam kalendae Maii per ministrum ecclesiae
 In: *Vita*, 9; ook in *Critici sacri* 1698, VI, fol. E2ro, p. xxxv.
- 1584, 11 21, J. Lipsius aan Drusius
 Non evincet morbus. Ms. UB Leiden: BPL 2870
 In: Nauwelaerts, *Iusti Lipsi epistolae*, pars 2, Brussel 1983, 173-174
- 1584, 12 00, Drusius aan John Withgift
 Peccare me graviter existimarem
 In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. Zz4vo, col. 735-736
- 1585, 00 00, Drusius aan T. Beza
 Nisi quis septies tuas Novi
 In: T. Crenius, *Animadversiones philologicae et historicae*, deel 1, Leiden 1697, p. 59. Frgmt.

- 1585, 00 00, Drusius aan Eduardus Dierus
 Qui te norunt, Eduarde Diere,
 In: J. Drusius, *Animadversionum libri duo*, Leiden 1585; *Critici sacri* 1698, VIII, fol. I2ro, col. 133-134
- 1585, 00 00, Drusius aan R. Beale
 Si quae lingua
 In: J. Drusius, *Animadversionum libri duo*, Leiden 1585
- 1585, 02 12, Drusius aan R. Beale
 Cum primum in Hollandiam veni
 Ms. British Library: Eg. 1693, fols. 66ro en 67vo
 (vgl. hierna *De quaesitis per epistolas*)
- 1585, 05 04, Drusius aan R. Beale
 Generosissime vir, etsi hactenus litteras tuas
 Ms. British Library: Eg. 1693, fols. 70ro en 71vo
 (vgl. hierna *De quaesitis per epistolas*)
- 1586, 00 00, Drusius *ad lectorem christianum*
 Cum alioqui vacaturae hic essent
 In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. Aaa1ro, col. 737-738
- 1586, 00 00, Drusius *ad lectorem*
 En tibi lector quod jam diu promisi
 In: Drusius, *Esthera*, Leiden 1586
- 1588, 00 00, Drusius aan Kempo a Donia
 Hominum qui de literais bene merentur
 In: J. Drusius, *Parallela sacra*, Franeker 1588; *Critici sacri* 1698, VIII, fol. a1ro, col. 1-2
- 1588, 00 00, Drusius aan Kempo a Donia,
 Cum his diebus chartas mas evolverem
 In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. a1vo-2ro, col. 3-6
- 1588, 00 00, Drusius *ad lectorem*
 Damus nunc libellum
 In: J. Drusius, *Parallela sacra*, Franeker 1588; *Critici sacri* 1698, VIII, fol. a1ro-vo

- 1588, 01 13, J.A. de Thou aan Drusius
Mitto ad te Jobum. Ms. UB Leiden: BPL 885 en BPL 2870
In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 300-302
- 1588, 03 22, J. Lipsius aan Drusius
Paucis diebus a tuo discessu. Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
In: Sué, Peeters, *Iusti Lipsii epistolae*, pars 3, Brussel 1987, 70; Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 274.
- 1588, 04 02, Drusius aan J. Heurnius
Pro methodo tua
Ms. UB Leiden: MAR 3
- 1589, 00 00, Drusius *ad lectorem* (1589 blijkt uit inhoud)
Admonendus es, lector, Proverbia sacra
In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. Dd4ro, col. 429-430
- 1589, 03 13, Drusius aan R. Beale
Generose Domine, Anni sunt quatuor plus minus
Ms. in British Library, Eg 1693, fol. 75ro en 76vo
- 1590, 00 00, J. Buxtorf aan Drusius, J. Wtenbogaert en D. Heinsius
Offero vobis, viri clarissimi, libellum
In: J. Buxtorf. *Institutio epistolaris hebraica*, *2^{ro}.*5^{vo}
- 1590, 00 00, Drusius aan Willem Lodewijk van Nassau en de Staten van Friesland
Cum Oxoniae literas Ebraicas profiterer
In: J. Drusius, *Proverbiorum classes duo*, Franeker 1590
- 1590, 10 02, Mozes b. Jakob Halevi aan Drusius
והנה אדני עתה
In: Fuks, *Brievenboek*, 11
- 1591, 00 00, Drusius aan de *studiosi linguarum*
Carolus a Roorda, vir clarissimus, cum de republica
In: J. Drusius en C. a Roorda, חינוך *sive catechismus*, Leiden 1591, pp. 3-5.
- 1591, ca. 07 29, Drusius aan J.J. Scaliger
Quod locum attinet Apocal. 17. En quae mihi de eo constant Mareschallus Momorensius
Ms. Oxford, Bodl. Lib. 6421* (nu Barlow 13), fol. 87

Voor 1592, 02 20, Drusius aan T. Beza

?

Blijkt uit 1592, 02 20, waarin 'expectabo responsum ad superiores meas litteras';
niet gevonden.

1592, 01 20, Mozes b. Jakob Halevi aan Drusius

קנה חכמה קנה בינה

In: Fuks, *Brievenboek*, 12

1592, 02 20 (03-01 s.v.), Drusius aan T. Beza

Non eram ad te scripturus

In: De Vries de Heekelingen, deel 1, Fribourg 1918, 255-256

1592, 06 10, Drusius aan F. Raphelengius

Simulac ex castris reversus fuisti

Ms. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA): Bl 120

1592, 06 30, J.-A. de Thou aan Drusius

?

Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 706, 59

1592, 09 28, J.-A. de Thou aan Drusius

?

Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 706, 67

1593, 08 08, J. Rainoldus aan Drusius

Ego vero, mi Drusi, tuam diligentiam

Ms. Tresoor Leeuwaden: 9056 Hs MM

In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 168; Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 359

1593, 10 29, Drusius aan N.N.

(S...?) grati sunt

Ms. UB Leiden: PAP 2

1594, 00 00, Drusius *ad lectorem*

Admonendus es, lector

In: J. Drusius, *Proverbiorum classes duo*, Franeker 1590

1594, 00 00, Drusius aan de Staten-Generaal

Optimi officium parentis esse judico

In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. M1vo-2ro, col. 179-182

- 1594, 06 17, Ph. Marnix van St. Aldegonde aan Drusius (fragm.)
De bibliorum versione
In: *Vita*, 13
- 1595, 00 00, Drusius aan de Staten van Holland en Zeeland
Cum scirem vobis cordi esse
In: J. Drusius, *De quaesitis per epistolam*, Franeker 1595
- 1595, 03 09, J. Arminius aan Drusius
Ingratus sim
Ms. UB Leiden: BPL 2870; Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 364-368; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 27-28
- 1595, 04 12, J. Arminius aan Drusius
Facile mihi tecum convenit
In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 369-370; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 28
- 1596, 03 04, Drusius aan I. Casaubonus
Accepi tuas litteras, Vir Clarissime, tuae in me
Ms. British Library, Burn. 363, fol. 264ro
- 1596, 08 23, I. Casaubonus aan Drusius
Qui te plurimum semper amaverim
In: Casauboni, *Epistolae*, 42-43
- 1597, 00 00, Drusius aan burgemeesters en raad van Sneek,
Quanta fuerit olim sapientia populi Ebraei
In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. Vv2ro, col. 677-678
- 1597, 00 00, Drusius *ad lectorem*
Ben-Sira ita dicitur ut Ben-Zoma
In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. Vv2vo, col. 679-680
- 1597, 06 12, J. Arminius aan Drusius
Legi, vir eruditissime, commentarium tuum
Ms. Tresoor Leeuwarden: 9056 Hs MM
In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 21; Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 373-375; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 38

- 1597, 08 10, Drusius aan I. Casaubonus
 Audio et profecto gaudeo, vir eximie
 Ms. British Library, Burn. 363, fol. 265ro en vo
- 1597, 09 13, J. Buxtorf sr. aan Drusius
 לִיד הָאִישׁ
 In: Fuks, *Brievenboek*, 13-14
- 1597, 12 23, J. Arminius aan Drusius
 Egi hisce diebus
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 371-373; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 33
- 1598, 00 00, E. Reidanus aan Drusius en S. Lubbertus
 Quaesivit ex me heri
 Ms. Tresoor Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 173
- 1598, 04 25, J.J. Scaliger aan Drusius
 Gratum est te non gravatum
 In: *Epistolae*, 1628, no. 292
- 1598, 08 12, Drusius aan Konrad Ritterhausen
 ?
 Hamburg, Stubi, Sup. Ep. 46,43, volgens Nilüfer Krüger, *Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum*, Hamburg 1978, deel 1, 231.
- 1598, 08 12, Drusius aan J.-A. de Thou
 ?
 Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 836, 72
- 1598, 10 00, I. Casaubonus aan Drusius
 ?
 Blijkens 1599, 04 06, maar niet gevonden.
- 1599 (of eerder), 00 00, Jacobus Basilius jr. aan Drusius,
 ?
 Blijkt uit incipit van 1599, 00 00, Drusius aan Basilius; niet gevonden.
- 1599, 00 00, Drusius aan Jacobus Basilius jr.
 Partim ex literis quas ad me dedisti
 In: *Critici sacri* 1698, VIII, fol. X3vo, col. 331-332

- 1599, 00 00, Drusius aan Jac. Baselius jr.
Ornatissime vir, partim ex literis
In: J. Drusius, *Quaestionum Ebraicarum libri tres*, Franker 1599
- 1599, 00 00, Drusius aan P. de Villiers
Accipe libellum, Villeri
In: J. Drusius, *Quaestionum Ebraicarum liber I*, Franeker 1599
- 1599 of 1598, 01 30, J.J. Scaliger aan Drusius
Mitto tibi opus meum de Emendatione
Ms. UB Leiden: BPL 2870
In: *Critici sacri* 1698, I, 1, fol. (h3) verso; Hoogewerff, *Bescheiden*, III, p. 293, no. 295
- 1599, 04 06, Drusius aan I. Casaubonus
Dici non potest, vir clarissime, quanta laetitia perfusus sim
Ms. British Library: Burn, 363, fol. 266ro en vo
- 1599, 05 24, J. Arminius aan Drusius
Dolenter pro eo ac debui
In: Gabbema, 375-376; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 98
- 1599, 12 21, J.J. Scaliger aan Drusius
Non possum tacere
Ms. Tresoor Leeuwaren: 9056 Hs MM
In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 293 (gewijzigd)
- 1599 (of 1600), 12 31 ('prid. cal. Jan. 1599'), Drusius *ad amicum*, N.N.
Turbones nostri nunc quiescunt
In: *Vita*, 32-33
- 1600, 00 00, Drusius aan J.J. Scaliger
Ne te diu promissi mei
In: *Critici Sacri* 1698, I, 1, fol. (h3) verso; ook in V, fol. C4vo, col. 47-48.
- 1600, 02 06, Drusius aan Pancratius Castrocomius
Bonus Deus ita res hominum temperat
In: *Vita*, 33-34
- 1601, 12 16, I. Casaubonus aan Drusius
Ain' tu, vir clarissime, venturum te brevi
In: Casauboni, *Epistolae*, 113

- 1602, 03 06, Drusius aan J. Meursius
Ita est
In: Meursii *Epistolae*, 105
- 1602, 03 12, Drusius aan J. Meursius
Hamburg, Stubi, Sup. Ep. 60,236, volgens Nilüfer Krüger, *Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum*, Hamburg 1978, deel 1, 231.
- 1603, 00 00, Drusius aan Joh. Wtenbogaert
Si vales, Vtenbogarde, ego miser litigo
In: Drusius, *De Hasidaeis*, Franeker 1603, fol. A2ro-A5vo.
- 1603, 03 24, Drusius aan W. Baudartius
Cum ultimae tuae mihi redderentur
In: *Critici sacri* 1698, V, fol. Y3vo, col. 347-348
- 1603, 03 29, J. Arminius aan Drusius
Tu solus es
In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 376-378; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 116
- 1603, 08 12, Drusius aan P. Chouart de Buzanval
Diu est, nobilissime domine
In: *Critici Sacri* 1698, I, 2, col. 295-296
- 1603, 10 10, C. Vorstius aan Drusius
Nisi te pridem. Ms. UB Leiden: BPL 2870
- 1603, 10 28, Drusius aan C. Vorstius
Juvenis ille bona fide
In: *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 118
- 1604, 00 00, Drusius aan Fr. Gomarus
Adolescens quidam Frisius
In: Drusius, *Responsio ad quaestiones anonymi theologi*, Franeker 1606, fol. A2ro; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. v3ro, col. 313-314
- 1604, 00 00, J.J. Scaliger aan Drusius
De Serario putabam modum epistolae non excessurum
Ms. UB Leiden: BPL 2870
In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 296; ook in Parijs, Biblioth. Nat., Ms. Coll. Rothschild. A.XVI.177, fol. 13vo en volgende

1604, 02 07, Drusius aan N.N.

Mitto ad te exemplar mei Elogii

Ms. UB Leiden: BPL 1886, autograaf.

Van Drusius sr., in tegenstelling tot de vermelding in de Leidse brievencatalogus, die de brief aan Drusius jr. toeschrijft.

1604, voor 03 00, Drusius *ad quendam amicum*

De Iehova quod quaeris

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 71-74; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. z1vo, col. 355

1604, voor 03 00, Drusius aan A. Ratlo

Quaeris an nomen quatuor litterarum

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 74-79; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. z1vo-2ro, col. 356-358

1604, voor 03 00, Drusius aan C. Vorstius

De quaestione a te proposita

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 79-81; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. z2ro, col. 358

1604, voor 03 00, Drusius aan een theologisch kandidaat, N.N.

In postrema tua epistola ponis quaestionem

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 81-83; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. z2ro-vo, col. 358-359

1604, voor 03 00, Drusius aan een leerling en vriend, N.N.,

Non places, inquis, vulgo. Nec ego id volui.

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 84-89; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. z2vo, col. 359-360

1604, voor 03 00, Drusius *lectorii candido*

Quod in libro de nomine Elohim a me factum fuisse memini

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, 90.

1604, 03 00, Drusius aan de Staten-Generaal en Corn. Aerssens

Librum hunc meum, viri amplissimi, ausus

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, fol. *2ro-*5vo; *Critici sacri* 1698, I,2, fol. x1ro-2ro, col. 321-326

1604, 03 00, Drusius *Lectorii docto et pio*

Vide quanti te faciam

?

In: Drusius, *Tetragrammaton*, Franeker 1604, fol. *6ro-**2vo

- 1604, 06 07, J.J. Scaliger aan Drusius
 Quoties mihi in mentem venit
 In: J.J. Scaliger, *Elenchus Trihaeresii Serarii*, Franeker 1605, opdracht voorin; *Epistolae*, 1627, 596-600, no. 295; *Epistolae*, 1628, 547-552, no. 295; J. Bernays, *Scaliger*, Berlin 1855, 207-211
- 1604, 07 10, J.J. Scaliger aan Drusius
 En tibi Elenchum nostrum
 In: *Epistolae*, 1628, no. 297
- 1604, 08 12, Drusius aan P. Chouart de Buzanval
 Diu est, nihilissime domine, ex quo aliquid
 In: Drusius, *Elobim*, Franeker 1604, fol. *2ro-*5ro
- 1604, 08 13, J.J. Scaliger aan Drusius
 Te Elenchum meum accepisse, Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: *Epistolae*, 1628, no. 298
- 1604, ca. 09? 00, Drusius *Lectori candido*
 Anni sunt sedecim aut eo plus
 In: Drusius, *Elobim*, fol. *5vo-*7ro
- 1604, 09 01, J.-A. de Thou aan Drusius
 Diu est ex quo
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM; ook Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 706, 67
 In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 199; Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 302-303
- 1604, 09 11, J. Arminius aan Drusius
 Quum hi discipuli mei
 In: Gabbema *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 379-380; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 141
- 1604, 09 11, J.J. Scaliger aan Drusius
 Tibi omnes meas redditas
 In: *Epistolae*, 1628, no. 299
- 1604, 10 20, Drusius aan J.-A. de Thou
 Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 836, 74
- 1604, 12 21, J.J. Scaliger aan Drusius
 Non possum tibi narrare
 In: *Epistolae*, 1628, no. 294

1604, 12 26, J.J. Scaliger aan Drusius

(= 5 januari 1605 n. st., waarschijnlijk niet 1603, 12 26 o. st. = 5 januari 1604)

Nunc literas tuas cum tertio

In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 300

Voor 1605, Drusius aan Jac. Montanus

Et discendi tibi cupiditas, Iacobe,

In: Drusius, *Elohim*, Franeker 1604, fol. *7vo-*8vo

1605 ('1604' in de brief is waarschijnlijk een drukfout), 01 19, J.J. Scaliger aan Drusius

Litteris tuis occupatissimus

In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 301

1605, 02 15, Drusius aan J.-A. de Thou

Ms. Parijs, Biblioth. Nat., Collection Dupuy 632, 74

1605, 02 18, J.J. Scaliger aan Drusius

Nudius-tertius quaternionem accepi

In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 302

1605, 02 21, Drusius aan J. Buxtorf sr

Superioribus nundinis

In: J. Buxtorf, *Institutio epistolaris hebraica, cum epistolarum hebraicarum familiarum centuria*, Basel 1629, *6; Wesselius, 'Johannes Drusius the Younger', *Lias* 16 (1989), 174

1605, 06 09, I. Casaubonus aan Drusius

?

Blijkens 1605, 07 14, van Drusius aan Casaubonus, maar niet gevonden.

1605, 06 16, Drusius aan I. Casaubonus

Ad litteras tuas, vir, clarissime, quas una cum commentario tuo in Persium

Ms. British Library: Burn. 363, fol. 269ro en vo

1605, 07 14, Drusius aan I. Casaubonus

Litteras tuas, vir clarissime, ad d. V. Eid. Jun. Datas, heri primum accepi

Ms. British Library: Burn. 363, fol. 267ro – 268vo

1606, 05 23, J.J. Scaliger aan Drusius

Audio te ad minerval nebulonis

Ms. UB Leiden: BPL 1886 en BPL 2870

In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 303

- 1606, 08 15, J.J. Scaliger aan Drusius
 Literas tuas una cum libello tuo
 In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 304
- 1606, 08 30, Drusius aan I. Casaubonus
 Clarissime vir, credo te vidisse Minerval Serarii Jesuitae mihi et Scaligero
 Ms. British Library: Burn. 363, fol. 270ro en vo
- 1607, 01 17, J.J. Scaliger aan Drusius
 Diu est quum Heinsius, Ms. UB Leiden: BPL 2870
 In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 305
- [1607], 10 01, J.J. Scaliger aan Drusius
 Non potui citius tuis respondere
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Scaliger, *Epistolae*, 1628, no. 291 (gewijzigd)
- 1608, 03 14, I. Casaubonus aan Drusius
 Accepi, vir clarissime, quem dono misisti
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 393-394; Casauboni *Epistolae*, 309
- 1608, 04 06, J. Arminius aan Drusius
 Incidebat mihi hisce diebus
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 380-385; *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, 209-211
- 1609, 04 00, J. Drusius jr. aan Drusius
 Postquam, amantissime pater, Domburchi
 In: Wesselius, 'Johannes Drusius the Younger', *Lias* 16 (1989), 168-169
- 1609, 04 14, J. Drusius jr. aan Drusius
 Reverende pater, de adventu meo
 In: Wesselius, 'Johannes Drusius the Younger', *Lias* 16 (1989), 169-170
- 1610, 11 26, Drusius aan R. Wicheringius
 Priusquam ultimas tuas accepissem
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 65

- 1612, 02 00, Drusius *Lectori amico*
 Ex quo tempore prima pars
 In: *Annotationum sive praeteritorum libri decem*, Franeker 1612
- 1612, 02 00, Drusius aan de Staten-Generaal
 Ex quo a vobis discessi
 In: *Critici sacri* 1698, VI, fol. D4ro, p. xxxi
- 1612, 05 15, Drusius aan Konrad Ritterhausen
 ?
 Hamburg, Stubi, Sup. Ep. 46,44
 volgens Nilüfer Krüger, *Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum*, Hamburg 1978, deel 1, 231.
- 1612, 07 04, I. Casaubonus aan Drusius
 Quod postquam in hoc regnum
 Ms. UB Leiden: BPL 2870
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 394-396; Casauboni, *Epistolae*, 476
- 1612, 09 17, I. Casaubonus aan Drusius
 Quum ante aliquot menses
 Ms. UB Leiden: BPL 2870
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 396-399; Casauboni *Epistolae*, 485-486
- 1613, 01 28, Drusius aan I. Casaubonus
 Clarissime vir, tandem accepi primas tuas una cum posterioribus
 Ms. British Library: Burn. 363, fol. 271ro en vo
- 1613, 02 05, I. Casaubonus aan Drusius
 Quaesivi diu occasionem
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 399-400; Casauboni, *Epistolae*, 515
- 1613, 02 21, I. Casaubonus aan Drusius
 Gaudeo tandem fuisse
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, 400-401
- 1613, 03 05, I. Casaubonus aan Drusius
 Gaudeo tandem
 In: Casauboni, *Epistolae*, 520

- 1613, 03 15, Drusius aan J. Raphelengius
 Eersame, wyse, (...?), voorsienighe. U.l. scryven is my wel behandigt
 Ms. UB Leiden: BPL 1886
- 1613, 08 13, I. Casaubonus aan Drusius
 ?
 Blijkens het incipit van 1613, 10 04, maar niet gevonden.
- 1613, 09 ca. 20, Drusius aan I. Casaubonus
 ?
 Blijkens het incipit van 1613, 10 04, maar niet gevonden.
- 1613, 10 04, Drusius aan Casaubonus
 Clarissime vir, ad ultimas tuas datas Eidibus Augusti 1613 respondi ante 14 dies
 Ms. British Library: Burn. 363, fol. 272ro en vo
- 1614, 04 01, Drusius aan I. Casaubonus
 Tandem, vir clarissime, accepi fasciculum tuum
 Ms. British Library: Burn. 363, fol. 273ro en vo
- 1615, 08 20, Drusius aan William Langton
 Henoch meus, generose domine, cum diu
 In: *Critici sacri* 1698, I,2, fol. aa1vo-2ro, col. 371-374
- 1615, 11 31, Drusius aan J. Saeckma
 Sibrandus fuit his diebus
 Ms. Tresoar Leeuwarden: 9056 Hs MM
 In: Gabbema, *Catalogus der briefverzameling*, 65
- 1615 of 1616, 00 00, Drusius aan de Staten Generaal
 Ex quo a vobis
 In: J. Drusius, *Ad voces Hebraicas*, Franeker 1616

Brieven opgenomen in *De quaesitis per epistolam* (Franeker 1595, ook in: *Critici sacri*, t. 8, 805-860)

De lijst is in alfabetische volgorde gezet. Eerst staat de naam van de geadresseerde. Daarna het nummer van de brief zoals vermeld in *De quaesitis* en ten slotte het incipit van de brief. Deze collectie bevat uitsluitend brieven van Drusius aan anderen. Ze zijn voor de editie waarschijnlijk enigszins bewerkt.

Adama ab Eisinga, zie Eisinga, A. ab

Adama, L., 93 Plera pars hominum

Adamaeus, J., 59 Quia semper animadverti

Ambrosius, J. en Hallius, J., 54 Amor meus erga vos

Arcerius, J., 30 Salve, mi collega

Baers, P., 70 Accepi per nautam

Baselius, J., 43 Tarde respondisti

Bastingius, J., 6 Quod te non fugit

Bastingius, J., 45 Duplici nomine clarus es

Baudartius, W., 17 Quaeris iudicium meum

Beale, R., 102 Quaeso te

Bertramus, C., 80 Si vacas

Biclaeus, T., 28 Jonas meus ita

Bodlaeus, J., Bodlaeus, L. en Bodlaeus, M., 106 Si, ut vulgo dicitur

Bodlaeus, L., zie Bodlaeus, J.

Bodlaeus, M., zie Bodlaeus, J.

Bodlaeus, T., 2 Ocelle amicorum salve, Locus est in Davide

Bodlaeus, T., 25 Vere dicam

Bodlaeus, T., 76 Ut vindemiator

Bodlaeus, T., 95 Certum habeto

Bogerman, J., 69 Amo industriam tuam

Burs, Æ., 37 Ita de me meritus es

Burs, Æ., 115 Suadet silentium tuum

Busanvallius, zie Chouart de Buzanval, P.

Buxtorf, J., 82 Legi epistolam tuam

Caesarius, G., 88 Antea diligebam te

Canterus, T., 7 Sulpitium in historia sacra

Canutus, J., 21 Citius respondiissem

Cartwright, T., 42 Cum et mihi

Casaubonus, I., 83 Ea doctrina tua est

Casimbrotius, L., 40 Vetus mihi tecum amicitia

Casimbrotius, L., 105 Grata fuit memoria

Chouart de Buzanval, P., 11 Facit humanitas tua

Cochlenius, J., 52 *Judicium tuum*
Comelinus, H., 32 *Cogitare te*
Copcot, J., 113 *Si modo haec (posthuum)*
Cornelius, A., 33 *Nomen 'cicaion'*
Corputius, H., 68 *Cum scirem quo animo*
Crusius, J., 63 *Fructus laboris est*

Dieu, D. de, 36 *'Filii Acrae' quinam*
Dieu, D. de, 107 *Etsi siles*
Dominicus a Tëtlum, zie Tëtlum

Eisinga, A. ab, 111 *Qui theologos veteres*
Everardus, P., 58 *Nolim existimes*

Gilpinus, N., 73 *Amari me abs te*
Gomarus, F., 49 *Petis a me*
Gronbeccius, I., 64 *Etsi nihil mihi gratius*
Gruterus, J., 15 *Sic profana tractas*

Hallius, J., zie Ambrosius J.
Halsbergius, J., 94 *Amo te*
Helmichius, W., 24 *Quaeso te*
Herbaius, T., 90 *Cum epistola tua*
Herminius, J., 39 *Ut amor tuus*
Horstius, H., 22 *Dubitare videris*

Itsenbach, J. en Itsenbach jr., J., 91 *Fuerit verecundiae vestrae*

Kimedontius, J., 86 *Inter eos locos*

Liques, A. de, 96 *Saepe mihi est*
Livelaëus, E., 65 *Literis tuis perlectis*
Livelaëus, E., 84 *Haerere te scribis*

Marnix van St. Aldegonde, Ph., 5 *Ebraicarum rerum notitiam*
Marnix van St. Aldegonde, Ph., 67 *Ex quo a te discessi*
Marnix van St. Aldegonde, Ph., 109 *Psalmos tuos belgicos*
Masselotius, J., 89 *Occupationibus factum est*
Massiartus Securina, M., 98 *Si adhuc vivis*
Matthisius, J., 61 *Pro munere ad me*
Melvinus, A., 72 *Si vacas*
Meminus, D., 87 *Asini adeo communes*
Mercerus, J., 74 *Amo te*
Molinaeus, P., 75 *Ex quo mihi*

Monavius, J., 16 Quis paulo humanior
Montanus, J., 66 Et discendi tibi
Montanus, J., 100 Ad postremas tuas
Montanus, J., 118 Ad literas tuas
Moraes, P., 92 Semper mihi
Mornaes, zie Plessis Mornay, Ph. du
Mullerius, N., 57 Quanquam professione medicus es

Nicolai, E., 116 Si venia unius
Noellus, A., 41 Summa tua humanitas fecit

Oldenbarnevelt, J. van, 9 Vetus verbum est
Oliverius, N., 62 Recens mihi tecum amicitia

Peenius, L., 1 Vis ut respondeam
Peenius, L., 101 Quaeris an libri
Peenius, L., 110 Silentium meum culpas
Peenius, L., 114 Cui vivo (posthuum)
Pelecius, R., 112 Rediisse te ad nos
Persaeus, J., 27 Meretur humanitas tua
Piscator, J., 55 Nunquam profecto
Plancius, P., 34 Saepe vexatus
Plessis Mornay, Ph. du, 51 Quanti te faciam

Quenellius, J., 97 Si amas me
Quercaeus, P., 23 Ain tu? Sabaoth

Radaeus, Æ., 99 Ais quosdam affirmare
Rainoldus, J., 8 Qui amanti nugas
Raphelengius, F., 10 Quaero a te
Raphelengius, F., 71 Libenter ac saepe
Regius, J., 47 Qui te non amat
Reidanus, E., 48 Qui hoc genus scribendi
Riikius, P., 19 Meretur pietas tua
Roorda, C. a, 29 Si vacat

Saravia, H., 60 Quod te non latet
Scaliger, J.J., 12 Fretus humanitate tua
Scaliger, J.J., 108 Nemo unquam
Scovartus Busanvallius, P., zie Chouart de Buzanval, P.
Seu, J., 35 Amor tuus erga
Snecanus, G., 18 Quaeris, honorande senex
Suerius, M., 46 Semper te amavi
Sylburgius, F., 50 Diu siluisti

Taffin, J., 3 'Gloria' inquit vir doctus
Taffin, J., 104 Ut area imbrem
Tetlum, D. a, 85 A nimum meum
Thomson, R., 78 O laetum nuntium
Thomson, R., 103 Quo in statu
Thou, J.-A. de, 13 Probari tibi scripta mea
Thysius, A., 20 Pollionis stemma
Thysius, A., 81 Saepe dixi
Traversus, 79 Si vera fama est
Trelcatius, L., 56 Si otium est

Vekemannus, P., 53 Praeclara tua
Vekemannus, P., 117 Literae tuae hesterni die
Verbequius, J., 4 Tam clara dedisti
Vestermannus, G., 38 Hortaris ut
Vezelius, T., 14 Doce me
Vosbergius, G., 31 A nimum tuum

Whitaker, W., 77 Quaero ex te
Whitgift, J., 26 Cum multa in antiquitate
Wtenbogaert, J., 44 Non tam clarum

Index op deze correspondentie

Brieven van Drusius

Geadresseerde

Datum (jaar-maand-dag)

DQ = De quaesitis per epistolam (1595)

Adama ab Eisinga, A.	DQ 111
Adama, L.	DQ 93
Adamaeus, J.	DQ 59
Aerssens, C	1604, 03 00
Ambrosius, J.	DQ 54
Antwerpen, de stad	1584, 00 00
Arcerius, J.	DQ 30
Baers, P.	DQ 70
Baselius, J.	1599, 00 00 (2 x)
	DQ 43
Bastingius, J.	DQ 6
	DQ 45
Baudartius, W.	1603, 03 24
	DQ 17
Beale, R	0000, 00 00
	1585, 00 00
	1585, 02 12
	1585, 05 04
	1589, 03 13
	DQ 102
Bertramus, C.	DQ 80
Beza, T	1585, 00 00
	Voor 1592, 02 20
	1592, 02 20
Biclaeus, T.	DQ 28
Bodlaeus, J.	
Bodlaeus, L.	
Bodlaeus, M.	DQ 106
Bodlaeus, T.	DQ 2
	DQ 25
	DQ 76
	DQ 95
Bogerman, J.	DQ 69
Burs, Æ.	DQ 37
	DQ 115
Busanvallius, zie Chouart de Buzanval	
Buxtorf sr., J.	1605, 02 21
	DQ 82

Caesarius, G.	DQ 88
Canterus, T.	DQ 7
Canutus, J.	DQ 21
Cartwright, T.	DQ 42
Casaubonus, I.	1596, 03 04
	1597, 08 10
	1599, 04 06
	1605, 06 16
	1605, 07 14
	1606, 08 30
	1613, 01 28
	1613, 09 ca. 20
	1613, 10 04
	1614, 04 01
	DQ 83
Casimbrotius, L.	DQ 40
	DQ 105
Castrocomius, P.	1600, 02 06
Chouart de Buzanval, P.	1603, 08 12
	1604, 08 12
	DQ 11
Cochlenius, J.	DQ 52
Comelinus, H.	DQ 32
Copcot, J.	DQ 113
Cornelius, A.	DQ 33
Corputius, H.	DQ 68
Crusius, J.	DQ 63
Cunaeus, P.	0000, 04 10
Curatoren van de Leidse universiteit	1582, 12 31
Dierus, E.	1585, 00 00
Dieu, D. de	DQ 36
	DQ 107
Donia, Kempo a	1588, 00 00 (2 x)
Dousa, Janus	1582, 12 31
Eisinga, Adama ab, zie Adama	
Everardus, P.	DQ 58
Gilpinus, N.	DQ 73
Gomarus, F.	1604, 00 00
	DQ 49
Gronbecius, I.	DQ 64
Gruterus, J.	DQ 15
Hallius, J.	DQ 54
Halsbergius, J.	DQ 94
Helmichius, W.	DQ 24

Herbairius, T.	DQ 90
Herminius, J.	DQ 39
Heurnius, J.	1588, 04 02
Horstius, H.	DQ 22
Itsenbach, J. en Itsenbach jr. J.	DQ 91
Kempo a Donia, zie Donia	
Kimedontius, J.	DQ 86
Langton, W.	1615, 08 20
<i>Lector</i>	1586, 00 00 (2 x)
	1588, 00 00
	1589, 00 00
	1594, 00 00
	1597, 00 00
	1604, voor 03 00 (<i>lectori candido</i>)
	1604, 03 00 (<i>lectori docto et pio</i>)
	1604, ca. 09? 00 (<i>lectori candido</i>)
	1612, 02 00
Liques, A. de	DQ 96
Livelaeus, E.	DQ 65
	DQ 84
Marnix van St. Aldegonde, Ph.	1582, 09 01
	DQ 5
	DQ 67
	DQ 109
Masselotius, J.	DQ 89
Massiartus Securina, M.	DQ 98
Matthisius, J.	DQ 61
Melvinus, A.	DQ 72
Meminus, D.	DQ 87
Mercerus, J.	DQ 74
Meursius, J.	1602, 03 06
	1602, 03 12
Molinaeus, P.	DQ 75
Monavius, J.	DQ 16
Montanus, J.	Voor 1605
	DQ 66
	DQ 100
	DQ 118
	DQ 92
Moraeus, P.	
Mornaëus, zie Plessis Mornay, P. du	
Mullerius, N.	DQ 57
N.N.	1591, 00 00 (aan de <i>studiosi linguarum</i>)
	1593, 10 29
	1599 (of 1600), 12 31 (aan een vriend)

	1604, 02 07
	1604, voor 03 00 (aan een vriend)
	1604, voor 03 00 (aan een theologisch kandidaat)
	1604, voor 03 00 (aan een leerling en vriend)
Nicolai, E.	DQ 116
Noellus, A.	DQ 41
Oldenbarnevelt, J. van	DQ 9
Oliverius, N.	DQ 62
Peenius, L.	DQ 1
	DQ 101
	DQ 110
	DQ 114
Pelecius, R.	DQ 112
Persaeus, J.	DQ 27
Piscator, J.	DQ 55
Plancius, P.	DQ 34
Plessis Mornay, P. du	DQ 51
Quenellius, J.	DQ 97
Quercaeus, P.	DQ 23
Radaeus, Æ.	DQ 99
Rainoldus, J.	DQ 8
Raphelengius, J.	0000, 00 00
	1592, 06 10
	1613, 03 15
	DQ 10
	DQ 71
Ratlo, A.	0000, 00 00
	1604, voor 03 00
Regius, J.	DQ 47
Reidanus, E.	DQ 48
Riikius, P.	DQ 19
Ritterhausen, K.	1598, 08 12
	1612, 02 15
Roorda, C. a	DQ 29
Saeckma, J.	1615, 11 31
Saravia, H.	DQ 60
Scaliger, J.J.	1591, ca. 07 29
	1600, 00 00
	DQ 12
	DQ 108
Scovartus, zie Chouart de Buzanval	
Seu, J.	DQ 35
Snecanus, G.	DQ 18
Sneek, burgemeesters en raad	1597, 00 00

Staten Generaal	1594, 00 00
	1604, 03 00
	1612, 02 00
	1615 of 1616, 00 00
Staten van Friesland	1590, 00 00
Staten van Holland en Zeeland	1595, 00 00
Suerius, M.	DQ 46
Sylburgius, F.	DQ 50
Taffin, J.	DQ 3
	DQ 104
Tetlum, D à	DQ 85
Thomson, R.	DQ 78
	DQ 103
Thou, J.-A. de	1598, 08 12
	1604, 10 20
	1605, 02 15
	DQ 13
Thysius, A.	0000 (1599 of later), 00 00
	DQ 20
	DQ 81
Traversus	DQ 79
Trelcatius, L.	DQ 56
Vekemannus, P.	DQ 53
	DQ 117
Verbequius, J.	DQ 4
Vestermannus, G.	DQ 38
Vezelius, T.	DQ 14
Villiers, P. de	1583, 00 00
	1599, 00 00
Vorstius, C.	1603, 10 28
	1604, voor 03 00
Vosbergius, G.	DQ 31
Whitaker, W.	DQ 77
Whitgift, J.	1584, 00 00
	1584, 12 00
	DQ 26
Wicheringius, R.	1610, 11 26
Willem Lodewijk van Nassau	1590, 00 00
Wtenbogaert, J.	0000 (voor 1612), 00 00
	1603, 00 00
	DQ 44

Brieven aan Drusius

Afzender

Datum (jaar-maand-dag)

Albericus Gentilis	0000, 00 00
Arminius, J.	1595, 03 09
	1595, 04 12
	1597, 06 12
	1597, 12 23
	1599, 05 24
	1603, 03 29
	1604, 09 11
	1608, 04 06
Baselius jr., J.	1599 (of eerder), 00 00
Baudartius, W.	0000, 00 00
Buxtorf sr., J.	1590, 00 00
	1597, 09 13
Casaubonus, I	1596, 08 23
	1598, 10 00
	1601, 12 16
	1605, 06 09
	1608, 03 14
	1612, 07 04
	1612, 09 17
	1613, 02 05
	1613, 02 21
	1613, 03 05
	1613, 08 13
Drusius jr. J.	1609, 04 00
	1609, 04 14
Foreest, Nanning van	1577, 02 28
Halevi, Mozes b. Jakob	1590, 10 02
	1592, 01 20
Lipsius, J.	1584, 11 21
	1588, 03 22
Lydius, M.	1584, 05 04
Marnix van St. Aldegonde, Ph.	1594, 06 17
Rainoldus, J.	0000, 06 18
	0000, 07 26
	1593, 08 08
Reidanus, E.	1598, 00 00
Scaliger, J.J.	1598, 04 25
	1599, of 1598, 01 30
	1599, 12 21

	1604, 00 00
	1604, 06 07
	1604, 07 10
	1604, 08 13
	1604, 09 11
	1604, 12 21
	1604, 12 26
	1605, 01 19
	1605, 02 18
	1606, 05 23
	1606, 08 15
	1607, 01 17
	[1607], 10 01
Thou, J.-A. de	0000, 00 00
	1588, 01 13
	1592, 06 30
	1592, 09 28
	1604, 09 01
Vorstius, C.	1603, 10 10

Appendix 3

Lijst van Drusius' werken

Deze lijst bevat de titels van alle werken van Drusius die worden bewaard in vier belangrijke collecties judaica in Nederland: de universiteitsbibliotheken te Leiden, Utrecht en Amsterdam (UvA en Collectie Rosenthaliana) en Tresoar (voorheen Provinciale Bibliotheek) te Leeuwarden. De uit deze collecties verzamelde informatie heb ik vergeleken en aangevuld met die in de elektronische Short-title Catalogue, Netherlands.

In Psalmos Davidis veterum interpretum quae extant fragmenta.
Antwerpen, Plantijn, 1581;¹ Antwerpen, Plantijn, 1584.

Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius.
Antwerpen, Plantijn 1582.
vermeerderde editie getiteld Ad voces Ebraicas Novi Testamenti duplex, Franeker,
Heyns, 1616, op kosten van Joh. Janssonius,² Arnhem.

Quaestionum ac responsionum liber in quo varia Scripturae loca explicantur aut emendantur.
Leiden, in Academia Lugdunensi [Joh. Paets], 1583.

¹ De titelpagina vermeldt als auteur Joh. Driesschus.

² In deze lijst komen twee personen genaamd Johannes Janssonius voor, de ene boekverkoper te Arnhem van 1597 tot 1630, de ander drukker en uitgever te Amsterdam van 1608 tot 1665. Zie: J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700*, Nieuwkoop 1980, 52, 108, 123.

Ebraicarum quaestionum sive quaestionum ac responsionum libri duo, videlicet secundus ac tertius.

Leiden, in Academia Lugdunensi [Lud. Elzevier], 1583.

Quaestionum Ebraicarum libri tres. In quibus innumera Scripturae loca explicantur aut emendantur.

Editio secunda, Amsterdam, Z. Heyns, en Franeker, Radaeus, 1599.

Observationum libri XII in quis varia variorum auctorum loca partim corriguntur, partim explicantur.

Antwerpen, Radaeus, 1584. [De opgave 'Leiden 1585?' bij Boeles, *Hoogeschool*, IIa, 48, n. 1, is waarschijnlijk onjuist; deze editie wordt nu nergens gevonden].

Observationum sacrarum libri XVI, quorum duodecim antea editi, sed nunc primum renovati; reliqui quatuor plane novi prodeunt. Secundae curae meliores. Franeker, Radaeus, 1594.

Animadversionum libri duo: in quibus praeter dictionem Ebraicam plurima loca Scripturae, interpretumque veterum explicantur, emendantur.

Leiden, Joh. Paets, 1585; Amsterdam, Joh. Janssonius, 1634.

Petrus Martinius, Grammaticae Hebraeae libri duo. Ad Othonem Colignium Cardinalem Castilioneum [bewerkt door Drusius].

Leiden, Plantijn, 1585; Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1590.

Esthera ex interpretatione S. Pagnini. J. Drusii in eam annotationes, additiones apocryphae ab eodem in Latinum sermonem conversae et scholiis illustratae.

Leiden, Joh. Paets, 1586.

Historia Ruth ex Ebraeo Latine conversa et commentario explicata. Ejusdem historiae tralatio Graeca ad exemplar Complutense et notae in eandem. Additus est tractatus an Ruben mandragoras invenerit.

Franeker, Radaeus, 1586; Amsterdam, Joh. Janssonius, 1632.

Miscellanea locutionum sacrarum, tributa in centurias duas, in quibus praeter scripturas, varia theologorum loca, Augustini praecipue, illustrantur aut emendantur.

Franeker, Radaeus, 1586.

Alphabetum Ebraicum vetus. Interpretationes, connexionesque nominum alphabeti ex Hieronymo et Eusebio. Centum sententiae veterum sapientum triplici caractere, Ebraico, Latino et Graeco, secundum antiquam scribendi consuetudinem.

Franeker, Radaeus, 1587; Franeker, Radaeus 1609 (vermeerderde editie).

Τὰ ἱερὰ παράλληλα, Parallela sacra, hoc est, locorum Veteris Testamenti cum iis quae in Novo

citantur conjuncta commemoratio Ebraice et Graece. Joh. Drusius transcripsit; convertit in Latinum et notas adiecit.

Franeker, Radaeus, 1588.

לוח הדקדוק Tabula in grammaticen Hebraeam, auctore Nicolao Clenardo.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1589

(verzorgd door Drusius; vergelijk beneden bij ca. 1631).

De literis מִשָּׁה וְכָלֵב libri duo.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1589; Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1599

(editio ... auctior); Franeker, Radaeus, 1608 (editio tertia eademque postrema, duabus prioribus auctior multo et emendatior).

Proverbiorum classes duae, in quibus explicantur proverbia sacra et ex sacris litteris orta.

Franeker, Radaeus, 1590.

Vernieuwde uitgave in Brian Walton, *Apparatus Biblicus*, Tiguri (Zürich), Bodmer, 1673.

הַנִּזְכָּר hoc est catechesis, sive prima institutio aut rudimenta religionis Christianae, Ebraice, Graece, et Latine explicata. Carolus a Roorda fecit, Joh. Drusius edidit.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1591.

In prophetam Ionam lectiones.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1591.

Apophthegmata Ebraeorum ac Arabum ex Avoth R. Nathan, Aristea, Libro selectarum margaritarum, et aliis auctoribus collecta, Latineque reddita cum brevibus scholiis.

Franeker, Radaeus, 1591; Franeker, Radaeus, 1612 (editio altera melior et auctior).

De quaesitis per epistolas, seu epistolae variae.

Franeker, Radaeus, 1595.

In Abdiam prophetam lectiones.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1595.

Lectiones in prophetas Nahum, Habaccuc, Sophoniam, Joelem, Jonam, Abdiam. In Graecam editionem conjectanea et interpretum veterum quae extant fragmenta.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1595.

Σοφία Σειράχ, sive Ecclesiasticus, Graece ad exemplar Romanum, et Latine ex interpretatione Joannis Drusii, cum castigationibus, sive notis ejusdem in Sapientiam Jesu Sirach seu Ecclesiasticum, variis quoque lectionibus a Jacobo Kimedontio ad Camerarii ἑκδωσιν e Ms. codice notatis.

Franeker, Radaeus, 1596.

Proverbia Ben-Sirae, auctoris antiquissimi, opera Joannis Drusii in Latinam linguam conversa, scholiisque aut potius commentario illustrata. Accesserunt Adagiorum Ebraicorum decuriae aliquot nunquam antehac editae.

Franeker, Radaeus, 1597.

In prophetam Hoseam lectiones. In Graecam editionem Septuaginta interpretum conjectanea; et veterum interpretum quae extant fragmenta.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1599.

In prophetam Amos lectiones. In Graecam editionem conjectanea et veterum interpretum quae extant fragmenta.

Leiden, Plantijn-Raphelengius, 1600.

Liber Hasmonaeorum, qui vulgo prior Machabaeorum, Graece ex editione Romana, et Latine ex interpretatione Johannis Drusii; cum notis sive commentario ejusdem. Accessit disputatio Alberici Gentilis I.C. ad eundem librum.

Franeker, Radaeus, 1600.

Een nieuwe druk van hetzelfde werk verscheen te Franeker bij Radaeus, 1600, en werd verkocht door Z. Heyns te Amsterdam.

Grammatica chaldaica, descripta ex tabulis Merceri ad usum juventutis; sed inter describendum ita mutata, interpolata, aucta, ut nova plane grammatica dici merito queat.

Franeker, Radaeus, 1602.

אלהים, sive de nomine Dei Elohim, additae sunt ejusdem notae, in quibus epistola Hieronymi 136 ad Marcellam explicatur, emendatur.

Franeker, Radaeus, 1603.³

De Hasidaeis, quorum mentio in libris Machabaeorum libellus ad Johannem Utenbogardum.

Franeker, Radaeus, 1603; Delft, Beman, 1703 (ed. J. Trigland).

Tetragrammaton, sive de nomine Dei proprio quod Tetragrammaton vocant. Accesserunt additamenta epistolarum aliquot et notae. Item Pauli Burgensis episcopi, De nomine Tetragrammato quaestiones duodecim et I. Drusii in easdem scholia.

Franeker, Radaeus, 1604; Amsterdam, Joh. Janssonius, 1634; ook voorkomend in Adr. Relandus, *Decas exercitationum philologicarum de vera pronuntiatione nominis Jehova*, Utrecht, Van Lankom, 1707.

³ Het jaar van uitgave is 1603 volgens de doorgaans betrouwbare lijst van Drusius' werken in de *Vita* geschreven door Amama op naam van Curiander, de Centrale Catalogus in de Den Haag en de Short-title Checklist, Netherlands. Het exemplaar Leiden UB 1367 F 22: 2 heeft echter 1604 op de titelpagina. In elk geval moet *Elohim* dateren van voor *Tetragrammaton* van 1604, want in *Tetragrammaton* verwijst Drusius op pagina 90 naar zijn reeds verschenen *Elohim*. Maar de opdracht aan Paul Chouart voorin *Elohim* in het genoemde Leidse exemplaar is gedateerd 12 augustus 1604. De ontstaans-, druk- en publicatiegeschiedenis van de twee betrokken werken in hun onderlinge verhouding is nog onduidelijk en vergt nader onderzoek.

Responsio ad Serarium jesuitam de tribus sectis Iudaeorum. Accessit Josephi Scaligeri Elenchus Trihaeresii Nicolai Serarii.⁴

Franeker, Radaeus, 1605; Delft, Beman, 1703 (ed. J. Trigland).

De tribus sectis Iudaeorum, libri quatuor, qui apologiam continent libelli de Hasidaeis.

Franeker, Radaeus, 1605.

Spicilegium trihaeresii Nicolai Serarii.⁵

Franeker, Radaeus, 1605.

Ad Minerval Serarii responsio, libris duobus comprehensa cum appendice.

Franeker, Radaeus, 1606; Delft, Beman, 1703 (ed. J. Trigland).

Responsio ad quaestiones anonymi theologi e Germania. Jungi debet libello de nomine Elohim.

Franeker, Radaeus, 1606.

Sulpicii Severi Aquitani Historia Sacra. Edente et emendante Joh. Drusio, cum commentario libro, sive notis ejusdem.

Franeker, Radaeus, 1607.

Er is ook een titeluitgave Franeker, Radaeus, 1607,
op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

Opuscula, quae ad grammaticam spectant, omnia, in unum volumen compacta; quorum catalogum sequens pagina indicabit.

Franeker, Radaeus, 1609.

Bevat: De recta lectione linguae sanctae, ubi de accentibus Hebraicis.

De particulis Hebraicis, Syriacis, talmudicis et rabbinicis liber singularis
[zie ook onder 1702].

De litteris Mosche Vechaleb libri duo. Editio tertia eademque postrema,
duabus prioribus multo & emendatior.

Alphabetum Ebraicum vetus. Interpretationes connexionesque nominum
alphabeti, ex Hieronymo & Eusebio. Centum sententiae veterum
sapientum triplici caractere, Ebraico, Latino et Graeco, secundum
antiquam scribendi consuetudinem. Omnia recens edita & notis illustrata,
editio altera melior et auctior.

⁴ Deze titel is niets dan die gedrukt op de titelpagina voorafgaand aan de twee volgende werken, *De tribus sectis* ... en *Spicilegium*, alsmede Scaligers *Elenchus*. De *Responsio* is geen apart werk. Het werk van Serarius dat Drusius weerlegt is: *Tribaeresium, seu de tribus celeberrimis apud Iudaeos Sectis*, Moguntiae (Mainz) 1604. Serarius antwoordde Drusius in een geschrift getiteld *Minerval Josepho Scaligero et Joanni Drusio repensum pro Tribaeresio*, Moguntiae (Mainz) 1605. Drusius schreef hierop *Ad Minerval Serarii Responsio*, Franeker 1606.

⁵ Tegelijk gedrukt met Drusius' *De tribus sectis Iudaeorum*, Franeker 1605, waarin het de bladzijden 258-289 beslaat.

Excerpta ex Casauboni in Athenaeum; ex Fabri Semestria; ex Lipsii epistola ad Micaullium. Exercitia auditoribus meis proposita mense octobri anno 1608. In Iasonis Cyrenaei epitomen praefatio.

Grammatica linguae sanctae nova in usum Academiae, quae est apud Frisios occidentales. Dedicata novemviris Ordinum Frisiae delegatis.

Franeker, Radaeus, 1612.

Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum sive praeteritorum libri decem, in quibus praeter alia innumera consensus ostenditur synagoge Israeliticae cum ecclesia Christiana.

Franeker, Radaeus, 1612; Amsterdam, Joh. Janssonius, 1632,
op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

Henoch, sive de patriarcha Henoch, ejusque raptu et libro e quo Judas Apostolus testimonium profert, ubi et de libris in sacra Scriptura memoratis, qui nunc interciderunt.

Franeker, Heyns, 1615.

Epistola ad fratres Belgas, in qua calumnia diluitur recens sparsa de Logo creato.

Leeuwarden,⁶ 1615.

Illustrium Ordinum Frisiae censura de epistola Joannis Drusii ad fratres Belgas, ipsorum Ordinum [ac curatorum Acad. Franequerae] jussu edita cum ipsa Drusii epistola.

Franeker, Heyns, 1616, op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

Van Drusius' brief verscheen ook een Nederlandse vertaling:

Brief van Janus Drusius, Professoor van de Hebr. tale in de Hooghe-Schole tot Franeker, Aen de Nederl. Broeders. Waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van 't geschapen woordt onlanx tegen den Autheur gestroyt by Sibrandus Lubbertus, Prof. in de Godheyt aldaer. Wt den Latyne ghetrouwelyck verduytscht. Zonder plaats en drukker, 1615 [Knuttel 2208].

Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius duplex, prior ordine alphabetico conscriptus est, alter antehac editus fuit Antverpiae apud Plantinum; in utroque autem variae nec leves censurae; item ejusdem Annotationum in Novum Testamentum pars altera nec non Vitae operumque J. Drusii, editorum et nondum editorum, delineatio et tituli per Abelum Curiandrum.

Franeker, Heyns, 1616, op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

Ad loca difficiliora Pentateuchi, id est quinque librorum Mosis commentarius. Conscriptus et editus auspiciis Illustrissimorum ordinum Provinciarum Foederatarum. Opus posthumum.

Band 2 met afzonderlijke titelpagina, doch doorlopende paginering:

⁶ Volgens de Short-Title Catalogue Netherlands is dit een druk van Feddrick Heyns te Franeker.

Interpretum veterum Graecorum quae extant in libros hagiographos ... fragmenta. Ioh. Drusius collegit, vertit et notis illustravit. Universi operis pars IV et ultima.

Franeker, Heyns, 1617, op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

Ad loca difficiliora Josuae, Judicum et Samuelem commentarius liber. Additus est Sixtini Amama commentariolus de decimis Mosaicis.

Franeker, Heyns, 1618, op kosten van Joh. Janssonius te Arnhem.

De sectis Judaicis commentarii Trihaeresio et Minervali Nic. Serarii Jesuitae Moguntiae oppositi, atque antehac seorsim editi, accessit denuo Josepho Scaligeri I.C.F. Elenchus trihaeresii ejusdem. Sixtinus Amama omnia in unum volumen redegit atque secundam hanc editionem accuravit.

Arnhem, Joh. Janssonius, 1619.

Veterum interpretum graecorum in Vetus Testamentum fragmenta collecta, versa et notis illustrata a Joh. Drusio.

Arnhem, Joh. Janssonius, 1622, maar gedrukt door Heyns te Franeker.

Commentarius in prophetas minores XII, quorum VIII antea editi, nunc auctiores, reliqui IV jam primum prodeunt. Ejusdem in graecam editionem LXX conjectanea. Sixtinus Amama edidit et vacuis aliquot pagellis impleendis addidit epistolam πρόδρομον ad Marinum Marsennum theologum Parisiensem.

Amsterdam, H. Laurensz, 1627, maar gedrukt door Heyns te Franeker.

Tabulae in grammaticam Hebraeam.

ca. 1631, volgens *NNBW*, deel 3, 426. Uitgegeven door Bernhardus Fullenius.

Vgl. boven bij 1589.

Annotationes in Coheleth sive Ecclesiasten Salomonis.

Amsterdam, H. Laurensz, 1635, maar gedrukt door Heyns te Franeker.

Uitgegeven door Bernhardus Fullenius.

Nova versio et scholia in Iobum, conscripta auspiciis et sumptibus Ill. praepotentumque Ordd. Generalium Provinciarum Foederatarum. Opus posthumum, nunquam ante editum, cui adjectus est authorum librorumque catalogus cum indice triplici.

Amsterdam, Joh. Janssonius, 1636, maar gedrukt door Heyns te Franeker.

Uitgegeven door Bernhardus Fullenius.

Elia Levita, Nomenclator in ordinem alphabeticum redactus et Graecis vocibus auctis a Joh. Drusio juniore cum censura et commentario Johannis Drusii Senioris ed. a Christ. Schotano.

Franeker, I. Albertsz, 1652.

Notae majores in Pentateuchum.

Op Genesis tot Numeri 18, onvoltooid.

In: *Critici Sacri*, Amsterdam en Utrecht, Boom, Janssonius, Van de Water *et alii*, 1698, I 1 en I 2.

Annotationes in versionem vulgatam Hoseae, Joelis, Amosi, Michaeae, Habacuc, Sophoniae.

In: *Critici Sacri* 1698, IV.

Lectiones ad Michaeam, Habacuc, Zephaniam et Zachariam.

In: *Critici Sacri* 1698, IV.

De particulis rabbinicis. Index commentariorum rabbinicorum qui in sacrum codicem aut partes ejus conscripti sunt.

in: Adr. Relandus, *Analecta Rabbinica*.

Utrecht, Appels, 1702; Utrecht, Van Poolsum en Broedelet, 1723².

Zie ook boven bij *Opuscula*, 1609.

Opmerking

De door Van der Aa en vele andere auteurs vermelde editie Johannis Drusii, *Opera theologica, exegetica, etc.*, Arnhem en Amsterdam 1626-1636, in 10 delen, heeft nooit als editie bestaan. Tot de vergissing heeft mogelijk bijgedragen dat Sixtinus Amama in de brief voorin Drusius' *De Hasidaeis*, gedateerd 1 augustus 1619 en gericht aan Arthur Lake en William Langthon, zijn waardering uitspreekt over Johannes Janssonius, boekverkoper te Arnhem, 'op wiens kosten alle werken van Drusius reeds sedert vele jaren verschenen zijn.'⁷ Inderdaad zijn te beginnen met de *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti* van 1616 vele werken van Drusius gedrukt op kosten van Janssonius.

⁷ '... cuius impensis omnia Drusiana jam a multis annis prodire.' Ook in: *Critici sacri* 1698, V, fol. X2vo, col. 327-328.

Geraadpleegde literatuur

Afkortingen

- BLGNP* *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Nauta, D., e.a. (red.), deel 1-5, Kampen 1978-2001.
- BWPGN* Bie, J.P. de, Loosjes, J. (red.), *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, deel 1-5, 's-Gravenhage z.j.-1943.
- DLGTT* Muller, R.A., *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, Grand Rapids 1985.
- DNB* Smith, G., (e.a.), *The Dictionary of National Biography*, deel 1-27, London 1882-1959.
- EJ* *Encyclopedia Judaica*, deel 1-17, Jerusalem 1972-1981.
- NNBW* Molhuysen, P.C., Blok, P.J., Kossmann, Fr.K.H. (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 1-10, Leiden 1911-1937.
- SGT* Haar, J. van der, *Schatkamer van de Gereformeerde Theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987.
- Vita* De zeventiende-eeuwse biografie van Drusus door hemzelf en Amama geschreven; zie onder bij Curiander.

Bronnen tot 1800

Amama, Sixtinus, *Anti-barbarus biblicus, libro quarto auctus. Quorum primus ostendit VII. fontes omnis barbariei quae superioribus seculis sacras literas foedavit: reliqui non solum exhibent centurias aliquot crassissimorum errorum qui circa particularium locorum interpretationem ex istis fontibus emanarunt, sed et*

compluribus locis Scripturae facem allucent. Accesserunt variae dissertationes et orationes nec non responsio ad censuras D. Martini Marsenni, accessit et huic editioni ejusdem commentariolus de decimis Mosaicis, Franequerae, typis Isdardi Alberti, sumptibus Ludovici et Danielis Elzeviriorum (Amsterdam) 1656².

Arminius, Jac. (e.a.; C. Hartsoecker en Ph. à Limborch, red.), *Praestantium ac eruditorum virorum epistulae ecclesiasticae et theologicae*, editio tertia, novo augmento locupletata. Amstelaedami, excudit Franciscus Halma 1704.

Bayle, Pierre, *Dictionnaire historique et critique*. Nouvelle édition augmentée de notes extraites de Chauvigné, Joly, La Monnoie, Leduchat, L.-J. Leclerc, Prosper Marchand, etc., tomes 1-16, Paris 1820-1824 (reprint Genève 1969).

Baudartius, Wilh., *Wechbereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel/ die/ door de ghenade des Heeren/ corts aen den dagh sal ghegheven worden/ daer in verhaelt ende aengbewesen worden vele oorsaken van de verscheydenbeyt der ouder translatien*. Beschreven ende aen de dach ghegheven door Wilhelmum Baudartium leraar des godlijcken woorts in der ghemeynte Iesu Christi binnen Zutphen. Tot Arnhem by Jan Jansen 1606.

Baudartius, Wilh., *Memoryen ofte cort verhael der gedenckweerdichste so kercklicke als wereltlicke gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hooghduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bobemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkeyen, van den iaere 1603 tot in het iaer 1624*. Beschreven door Gulielmum Baudartium van Deynse, tweede editie grootelickx vermeerderd, tot Arnhem ghedruckt by Jan Jansz 1624-1625.

Beza, Th., *Annotationes maiores in Novum Testamentum Domini nostri Iesu Christi Testamentum. In duas distinctae partes, quarum prior explicationem in quatuor Euangelistas et Acta apostolorum, posterior vero in Epistolas et Apocalypsin continet. Quibus etiam adiuncti sunt indices rerum ac verborum locupletissimi. Nova autem haec editio multo correctior et emendatio priore, nunc primum hac minore forma in gratiam et utilitatem studiosorum in lucem prodit. Anno 1594.*

Beza, Th., *Jesu Christi Domini nostri Novum Testamentum, Graece et Latine Theodoro Beza interprete. Additae sunt ab eodem summae breves doctrinae unoquoque Euangeliorum et Actorum loco comprehensae. Item, methodi Apostolicarum epistolarum brevis explicatio. Huic autem tertiae editioni, praeter quorundam locorum recognitionem, accenserunt breves difficiliorem phraseon expositiones et aliae quaedam annotatiunculae, cum ex maioribus ipsius Bezae annotationibus, tum aliunde excerptae, opera eorum qui in typographi epistola nominantur. Anno 1580.*

Beza, Th., *Correspondence de Théodore de Bèze*, recueillie par Aubert, H., deel 1-23, Genève 1960-2001.

Brandt, G., *Historie der reformatie, en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, deel 1-2, tot Amsterdam voor Jan Rieuwertsz. Hendrik en Dirk Boom 1671-1674, deel 3-4, tot Rotterdam by Barent Bos 1704.

Buxtorf, J. *Institutio epistolaris hebraica, sive de conscribendis epistolis hebraicis liber, cum*

epistolarum hebraicarum centuria, ex quibus quinquaginta punctatae, Latine explicatae et notis illustratae sunt. Accessit appendix variarum epistolarum r. Majemonis et aliorum ejus seculi excellentium rabbinorum, quas recensuit Johannes Buxtorfius fil., Basileae sumptibus Ludovici Regis 1629.

- Casaubonus, I., *Epistolae, insertis ad easdem responsionibus, quotquot hactenus reperiri potuerunt, secundum seriem temporis accurate digestae*, tertia editio curante Theodoro Janson. Ab Almelveen, Roterodami, typis Casparis Fritsch et Michaelis Böhm 1709.
- Crenius, Th., *Animadversiones philologicae et historicae, cum quibusdam epistolis*, deel 1, Lugdunum Batavorum 1697.
- Curiander, A. [in werkelijkheid Amama, S., op basis van notities van Drusius], *Vitae operumque Iob. Drusii editorum et nondum editorum, delineatio, et tituli*, Franekerae, excudebat Fredericus Heynsius typographus, anno 1616.
Leven en werken van Johannes Drusius. Vertaald en van aantekeningen voorzien door Herman van den Abeele, Oudenaarde 1979.
- Driesschus, Joh., *In Psalmos Davidis veterum interpretum quae extant fragmenta; Hebraice, Graece et Latine*, Antverpiae ex officina Christophori Plantini 1581.
- Drusius, Joh., *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius in quo, praeter explicationem vocum, variae nec leves censurae*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini 1582.
- Drusius, Joh., *Quaestionum ac responsionum liber in quo varia Scripturae loca explicantur aut emendantur*, in acad. Lugdunensi, ex officina Johannis Paetsii 1583.
- Drusius, Joh., *Observationum sacrarum libri XII in quibus varia variorum auctorum loca partim corriguntur, partim explicantur*, Antverpiae excudebat Ægidius Radaeus 1584. Editio secunda: *Observationum sacrarum libri XVI, quorum duodecim antea editi, sed nunc primum renovati, reliqui quatuor plane novi prodeunt*, Franekerae, ex officina Ægidii Radaei 1594.
- Drusius, Joh., *Miscellanea locutionum sacrarum, tributa in centurias duas, in quibus praeter scripturas, varia theologorum loca, Augustini praecipue, illustrantur aut emendantur*, Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus 1586.
- Drusius, Joh., *Τὰ ἱερὰ παράλληλα, Parallela sacra, hoc est, locorum Veteris Testamenti cum iis quae in Novo citantur conjuncta commemoratio Ebraice et Graece*, Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus 1588.
- Drusius, Joh., *Petri Martini Navarri grammaticae hebraeae libri duo*. Zie onder bij Martinus.
- Drusius, Joh., *Apophthegmata Ebraeorum ac Arabum ex Avoth R. Nathan, Aristeia, Libro selectarum margaritarum, et aliis auctoribus collecta, latineque reddita cum brevibus scholiis*. Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus 1591, editio altera melior et auctior 1612.
- Drusius, Joh., *Proverbia Ben-Sirae, auctoris antiquissimi, qui creditur fuisse nepos Jeremiae prophetae, opera Joannis Drusii in latinam linguam conversa scholiisque aut potius commentario illustrata. Accesserunt adaigorum ebraicorum decuriae*

- aliquot numquam antebac editae*, Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus 1597.
- Drusius, Joh., *De Hasidaeis quorum mentio in libris Machabaeorum libellus ad Johannem Utenbogardum*, Franekerae ex officina Ægidii Radaei 1603.
- Drusius, Joh., *Tetragrammaton, sive de nomine Dei proprio quod Tetragrammaton vocant. Accesserunt additamenta epistolarum aliquot et notae*, Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus 1604.
- Drusius, Joh., *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem. In quibus praeter alia innumera consensus ostenditur synagogae Israeliticae cum ecclesia Christiana*, sumptibus Iohannis Iohannis bibliopolae Arnhemensis Franekerae, excudebat Ægidius Radaeus ordinum Frisiae typographus 1612.
- Drusius, Joh., *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem. In quibus praeter alia innumera consensus ostenditur synagogae Israeliticae cum ecclesia Christiana*, Amstelodami, apud Joannem Janssonium 1632.
- Drusius, Joh., *Epistola ad fratres Belgas, in qua calumnia diluitur recens sparsa de Logo creato*, Leowardiae, Johannes Starterus 1615.
- Drusius, Joh., *Brief van Janus Drusius, Professoor van de Hebr. tale in de Hooghe-Schole tot Franeker, aen de Nederl. broeders. Waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van 't geschapen woordt onlanx tegen den autheur gestroyt by Sibrandus Lubbertus, Prof. in de Godbeyt aldaer. Wt den Latyne ghetrouwelyck verduytscht*, z.p. 1615 (Knuttel 2208).
- Drusius, Joh., *Ad voces Ebraicas Novi Testamenti commentarius duplex. Prior ordine alphabetico conscriptus est, alter antebac editus fuit Antverpiae apud Plantinum; in utroque autem variae nec leves censurae, item ejusdem Annotationum in N. Testamentum pars altera nec non Vitae operumque J. Drusii editorum, et nondum editorum, delineatio et tituli per Abelum Curiandrum*, Franekerae Frisiorum, excudebat Fredericus Heynsius, typographus, anno 1616 sumptibus Iohannis Iohannis f., bibliopolae Arnhemensis.
- [Drusius, Joh.], *Catalogus librorum viri clarissimi p.m. Ioh. Clem. Drusii, ebraeae linguae pridem professoris*, Franekerae, excudebat Fredericus Heynsius, typographus, anno 1616.
- Drusius, Joh., *Ad loca difficiliora Pentateuchi id est quinque librorum Mosis commentarius. Conscriptus et editus ausp. Illustriss. ordinum Provinciarum Foederatarum. Opus posthumum*, Franekerae Frisiorum, excudebat Fredericus Heynsius, typographus, sumptibus Iohannis Iohannis 1617.
- Erasmus, Des., *Erasmus' Annotations on the New Testament: Facsimile of the Final Latin Text (1535) with All Earlier Variants (1516, 1519, 1522 and 1527)*, Reeve, A., Screech, M.A. (red.), deel 1, London 1986, deel 2-3, Leiden 1990-1993.
- Erasmus, Des., *Opera omnia*, deel 2-2, Amsterdam 1998.
- Erasmus, Des., *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Allen P.S., Allen H.M. (red.), deel 1, Oxford 1906.

- Gabbema, S.A., *Illustrium et clarorum virorum epistolae: selectiores superiore et hoc seculo scriptae, distributae in centurias tres, in quibus multa theologica, politica, ecclesiastica, historica, philologica etc. quas passim ex autographis collegit ac edidit*, editio altera a mendis typographicis perpurpata, ac XX epistolis hactenus ineditis recenter aucta. Harlingae Frisiorum: ex officina Heronis Galama 1669.
- Garasse, Fr., *La somme theologique des veritez capitales de la religion chrestienne*. A Paris, chez Sebastien Chappelet 1625.
- Hinlopen, Nic., *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels door Nicolaas Hinlopen; voorgedragen in een brief aen den hoog-eerw. hoog-gel. heere, Nicolaas Hoogvliet: professor der H. Godgeleerdheid aen Hollands booge schoole, en predikant te Leyden: verzeld van bylagen hiertoe betrekkelijk, waer onder de resolutien van de overzetters en overzieners aengaende de Duitsche tale*, te Leyden by Johannes le Mair 1777.
- Lightfoot, J., *Horae Hebraicae et Talmudicae*, deel 1-4, Cantabrigae 1658-1674.
- Lipsius, J., *Epistolae*. Nauwelaerts, M.A., Sué, S. (red.), *Iusti Lipsi epistolae pars II: 1584-1587*, Brussel 1983; Sué, S., Peeters, H. (red.), *Iusti Lipsi epistolae pars III: 1588-1590*, Brussel 1987.
- Lubbertus, Sibr., *De Jesu Christo Servatore, hoc est: Cur et qua ratione Jesus Christus noster Servator sit, libri quattuor contra Faustum Socinum*. Apud Aegidium Radaeum, Franekerae 1611.
- Maizeaux, P. de (red.), *Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pitboeana, et Colomesiana, ou remarques historiques, critiques, morales, et litteraires de Jos. Scaliger, J. Aug. de Thou, le Cardinal du Perron, Fr. Pitbou, & P. Colomiès. Avec les notes de plusieurs savans*, tome second. A Amsterdam, chez Covens & Mortier 1740.
- Mansi, G.D. (ed.) *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 25, Venetiis 1782.
- Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften, voor het eerst of in herdruk uitgegeven met historische inleiding en taalkundige ophelderingen*, Toorenenbergen, J.J. van (red.), deel 1-3, 's-Gravenhage 1871-1891.
- Martinius, Petrus, *Grammaticae hebraeae libri duo. Ad Othonem Cardinalem Castilioneum. Iob. Drusius recensuit*, Lugduni Batavorum, ex officina Christophori Plantini, anno 1585. Altera editio: Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana apud Fr. Raphelengium, anno 1590.
- Meursius, Joh., *Athenae Batavae sive de urbe Leidensi et academia, virisque claris qui utramque ingenio suo, atque scriptis illustrarunt, libri duo*, Lugduni Batavorum apud Andream Cloucqium et Elsevirios 1625.
- Pearson, Joh., (e.a.), *Critici sacri, sive annotata doctissimorum virorum in Vetus ac Novum Testamentum. Quibus accedunt tractatus varii theologico-philologici*, editio nova in novem tomos distributa, multis anecdotis commentariis, ac indice ad totum opus locupletissimo aucta. Amstelaedami excudunt Henricus et vidua Theodori

- Boom, Joannes et Ægidius Jansonii à Waesberge, Gerhardus Borstius, Abrahamus à Someren, Joannes Wolters, et Ultrajecti Guiljelmus van de Water 1698.
- Polus, M., *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum, summo studio et fide adornata*, Francofurti ad Moenum, typis et impensis Balthasaris Christophori Wustii senis 1694.
- Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae, quarum longe major pars scripta est a Jac. Arminio, Joan. Uytenbogardo, Conr. Vorstio, Ger. Joan. Vossio, Hog. Grotio, Sim. Episcopio, Casp. Barlaeo*, editio tertia, novo augmento locupletata. Amsteladaemi, excudit Franciscus Halma, bibliopolae 1704.
- Reland, Adr., *Analecta rabbinica comprehendentia libellos quosdam singulares et alia quae ad lectionem et interpretationem commentariorum rabbinicorum faciunt*, Ultratrajecti ex officina Thomae Appels 1702.
- Revijs, Jac., *Daventriae illustratae, sive historiae urbis Daventriensis libri sex, perducti usque ad annum a nato Christo 1641, quibus etiam non pauca quae ad universam Transisalaniam et regiones finitimas spectant per occasionem edisseruntur*, Lugduni Batavorum ex officina Petri Leffen 1651.
- Scaliger, Jos., *Epistolae omnes quae reperiri potuerunt, nunc primum collectae ac editae*, Francfurti 1628.
- Serarius, Nic., *Commentarii in sacros Bibliorum libros Tobiae, Judith, Esther, Machabaeorum*, Lutetiae Parisiorum, typis E. Martini 1611.
- Simon, R., *Histoire critique des principaux commentateurs du Nouveau Testament, depuis le commencement du Christianisme jusques à nôtre tems: avec une dissertation critique sur les principaux actes manuscrits qui ont été citez dans les trois parties de cet ouvrage*, Rotterdam chez Reinier Leers 1693.
- Trigland, Jac., *Trium scriptorum illustrium de tribus sectis Judaeorum syntagma*, Delphis, apud Adrianum Beman 1703.
- Vriemoet, Emo Lucius, *Athenarum Frisiacarum libri duo. Quorum alter, praeter historiam academiae, quae est Franequerae, elogia sereniss. et ampl. ephororum, alter cl. professorum, cum serie secretariorum, bibliothecariorum, nec non inspectorum oeconomiae publicae, a natalibus eius ad praesens aevum usque, complectitur*, Leovardiae, excudit Gulielmus Coulon, illustr. Frisiae ord. atque eorumd. acad. typograph. ordin. 1758.

Overige literatuur

- Abels, P.H.A.M., Wouters, A.Ph.F., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, Delft 1994.
- Altaner, B., Stuiber, A., *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg/Basel/Wien 1993.
- Amersfoort, J. van, Asselt, W.J. van, *Liever Turks dan Paaps? De visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de Islam*, Zoetermeer 1997.
- Amram, D., *The Makers of Hebrew Books in Italy*, London 1963.
- Anderson, M.W., *Peter Martyr. A Reformer in Exile (1542-1562). A Chronology of Biblical Writings in England and Europe*, Nieuwkoop 1975.
- Armstrong, B.G., *Calvinism and the Amyraut Heresy. Protestant Scholasticism and Humanism in Seventeenth-Century France*, Madison, Milwaukee/London 1969.
- Armstrong, E., *Robert Estienne, Royal Printer*, Cambridge 1954.
- Asselt, W.J. van, *Amicitia Dei, een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, z.p., z.j. [diss. Utrecht 1988].
- Asselt, W.J. van, “‘Hebraïca Veritas’: zeventiende-eeuwse motieven voor de bestudering van het Hebreeuws door predikanten”, *Kerk en Theologie* 47 (1995), 309-324.
- Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997.
- Asselt, W.J. van, e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998.
- Asselt, W.J. van, ‘Johannes Maccovius (1588-1644). Zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de gereformeerde theologie van de 17^{de} eeuw’, *Kerk en theologie* 57 (2006), 121-140.
- Asselt, W.J. van, Dekker E. (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius’ Disputationes selectae*, Zoetermeer 1995.

- Asselt, W.J. van, Dekker, E. (red.), *Reformation and Scholasticism. An Ecumenical Enterprise*, Grand Rapids 2001.
- Aston, T.H. (red.), *The History of the University of Oxford*, volume 3: J. McConica (red.), *The Collegiate University*; volume 4: N. Tyacke (red.), *Seventeenth-Century Oxford*, Oxford 1986, 1997.
- Augustijn, C., *Erasmus en de reformatie*, Amsterdam 1962.
- Augustijn, C., 'Erasmus en de Joden', *Ter Herkenning* 11 (1983), 98-104.
- Augustijn, C., *Erasmus*, Baarn 1986.
- Auty, R., *Lexikon des Mittelalters*, deel 1-10, München 1980-1999.
- Axters, S., *Scholastiek lexicon Latijn-Nederlandsch*, Antwerpen 1937.
- Bachrach, A.G.H., 'The Foundation of the Bodleian Library and 17th century Holland,' *Neophilologus* 37 (1952), 101-114.
- Backus, I., *The Reformed Roots of the English New Testament. The Influence of Theodore Beza on the English New Testament*, Pittsburgh, Pennsylvania 1980.
- Backus, I., *Reformation Readings of the Apocalyps*, Oxford 2000.
- Backus, I. (red.), *The Reception of the Church Fathers in the West from the Carolingians to the Maurists*, deel 1-2, Leiden/New York/Köln 1997.
- Backus, I., Higman, F., *Théorie et pratique de l'exégèse. Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVI^e siècle (Genève, 31 août-2 septembre 1988)*, Genève 1990.
- Balke, W., *Calvijn en de Bijbel*, Kampen 2003.
- Baumgartner, A.J., *Calvin hébraïsant et interprète de l'Ancien Testament*, Paris 1889.
- Bejczy, I., *Erasmus and the Middle Ages. The Historical Consciousness of a Christian Humanist*, Leiden 2001.
- Bentley, J.H., 'Erasmus' "Annotations in Novum Testamentum" and the Textual Criticism of the Gospels', *Archive for Reformation History* 67 (1976), 33-53.
- Bentley, J.H., 'Erasmus, Jean Le Clerc, and the Principle of the Harder Reading', *Renaissance Quarterly* 31 (1978), 309-321.
- Bentley, J.H., *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*, Princeton, New Jersey 1983.
- Berg, J. van den, 'Proto-Protestants? The Image of the Karaites as a Mirror of the Catholic-Protestant Controversy in the Seventeenth Century', in: J. van den Berg, E.G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/London 1988, 33-49.
- Berg, J. van den, Wall, E.G.E. van der (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/London 1988.
- Berg, M. van den, Couzijnsen, B., e.a. (red.), *Uit de sjoel geklapt. Christelijke belangstelling voor joodse traditie*, Hilversum 1986.
- Berger, S., *La Bible au seizième siècle. Étude sur les origines de la critique biblique*, Paris 1879 (reprint Genève 1969).
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*, Hilversum/Leeuwarden 1999.
- Bernays, J., *Joseph Justus Scaliger*, Berlin 1855.

- Bevan, E.R., Singer, C. (red.), *The Legacy of Israel*, Oxford n.d.
- Bietenholz, P.G., Deutscher, T.B. (red.), *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, deel 1-3, Toronto, Buffalo/London 1985-1987.
- Billerbeck, P., Strack, H.L., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, deel 1-6, München 1924-1961, 1969⁵.
- Blaise, A., *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*, Turnhout 1975.
- Boeft, J. den, 'De bronnen van echte theologie: Erasmus als uitgever van de patres', in: J. van Oort (red.), *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 12-20.
- Boeles, W.B.S., *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, deel 1-2, Leeuwarden 1878-1889.
- Boer, C., *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje, Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952.
- Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen 1568-1585*, z.p. [diss. Kampen] 1994.
- Bousset, W., *Die Offenbarung Johannis*, Göttingen 1906⁶ (reprint Göttingen 1966).
- Box, C.H., 'Hebrew Studies in the Reformation Period and After: Their Place and Influence,' in: E.R. Bevan, C. Singer, *The Legacy of Israel*, Oxford n.d., 315-375.
- Boxel, P.W. van, 'Waarom een christelijke hebraïst verbrand werd', *Ter Herkenning* 24 (1996), 107-119.
- Boon, R., *Hebreeuws reveil. Wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabbijnen?*, Kampen 1983.
- Bouwsma, W.J., *Concordia Mundi: The Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581)*, Cambridge 1957.
- Breugelmans, R., *Leiden Imprints 1483-1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana*, Nieuwkoop 1974.
- Breuker, Ph.H., Zeeman, M. (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma binne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei*, Leeuwarden 1982.
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974.
- Briels, J., *Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, Haarlem 1978.
- Brienen, T., *De nadere reformatie en het jodendom. De visies van 'oude schrijvers' op Israël*, Kampen 1980.
- Brienen, T., e.a., *De nadere reformatie en het gereformeerd piëtisme*, 's-Gravenhage 1989.
- Broek Roelofs, O.C., *Wilhelmus Baudartius*, Kampen 1947.
- Broeyer, F.G.M. en Wall, E.G.E. van der (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994.
- Bruin, C.C. de, *De statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem/Brussel 1993.
- Brun, J. le, 'Das Entstehen der historischen Kritik im Bereich der religiösen Wissenschaften im 17. Jahrhundert', *Trierer theologisches Zeitschrift* 89 (1980), 100-117.
- Buck, A., Herding, O. (red.), *Der Kommentar in der Renaissance*, Bonn Bad 1975.

- Bujanda, J.M. de, e.a. (red.), *Index des livres interdits*, deel 1-10, Sherbrooke/Genève 1985-1996.
- Burmeister, K.H., *Sebastian Münster: Versuch eines biographischen Gesamtbildes*, Basel/Stuttgart 1963.
- Burmeister, K.H., *Sebastian Münster: eine Bibliographie mit 22 Abbildungen*, Wiesbaden 1964.
- Burnet, S.G., *The Christian Hebraism of Johann Buxtorf (1564-1629)*, z.p., z.j. [diss. Madison, Wisconsin] 1990.
- Burnet, S.G., *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden 1996.
- Bury, E., Meunier, B. (red.), *Les pères de l'église au XVII^e siècle. Actes du colloque de Lyon 2-5 octobre 1991*, Paris 1993.
- Cooper, C.H., Cooper, T., *Athenae Cantabrigienses*, volume 2: 1586-1609, Cambridge 1861.
- Cockx-Indestege, E., Glorieux, G., *Belgica typographica, 1541-1600. Catalogus librorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, deel 1-4, Nieuwkoop 1968-1994.
- Combs, W.W., 'Erasmus and the Textus Receptus', *Detroit Baptist Seminary Journal*, 1 (1996), 35-53.
- Dahan, G., *L'exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval XII^e-XIV^e siècle*, Paris 1999.
- Dán, R., 'Judaizare. The Career of a Term', in: R. Dán, A. Pirnát (red.), *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, Budapest/Leiden 1982.
- Dankbaar, W.F., *Hervormers en humanisten. Een bundel opstellen*, Amsterdam 1978.
- Davids, K., e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, Leuven/Apeldoorn 1995.
- Decavele, J., *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, deel 1-2, Brussel 1975.
- Dekker, E., *Rijker dan Midas. Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Zoetermeer 1993.
- Dellsperger, R. (red.), *Wolfgang Musculus (1497-1563) und die oberdeutsche Reformation*, Berlin 1997.
- Demarest, B., *A History of Interpretation of Hebrews 7,1-10 from the Reformation to the Present*, Tübingen 1976.
- Dent, C.M., *Protestant Reformers in Elizabethan Oxford*, Oxford 1983.
- Detmers, A., *Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin*, Stuttgart 2001.
- Dibon, P.A.G., *L'Enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575-1650)*, z.p., z.j. [Leiden 1954].
- Dickson, D.R., 'The Complexities of Biblical Typology in the Seventeenth Century', *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, new series 11 (1987), 253-272.
- Diestel, L., *Geschichte des Alten Testaments in der christlichen Kirche*, Jena 1869.

- Dodd, C.H., *The Bible and the Greeks*, London 1935.
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, deel 1-4, Leiden 1897-1915 (reprint Leiden 1989).
- Ebeling, G., *Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift*, Tübingen 1947.
- Edema van der Tuuk, H., *Johannes Bogerman*, Groningen 1868.
- Ehrman, B.D., *The Orthodox Corruption of Scripture. The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament*, New York/Oxford 1993.
- Ekkart, R.E.O., *Franeker professorenportretten. Iconografie van de professoren aan de academie en het rijksatheneum te Franeker 1585-1843*, Franeker 1977.
- Elderen, R.J. van, *Toekomst voor Israël. Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Kampen 1992.
- Enenkel, K., Heesakkers, C., *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a Great Humanist on the Occasion of his 450th Anniversary*, Voorthuizen 1997.
- Engels, M.H.H., 'De Franeker academiebibliotheek voor 1700', in: Ph.H. Breuker, M. Zeeman (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma binne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei*, Leeuwarden 1982.
- Engels, M.H.H., *Franeker Folianten. Frieslands universiteitsbibliotheek 1585-1713. Historische schets bij een tentoonstelling in museum 't Coopmansbûs te Franeker, ter berdenking van de stichting in 1585 van de voormalige universiteit van Friesland, georganiseerd in het kader van de Agrarische dagen 1985*, Franeker 1985.
- Engels, M.H.H., *Excerpta Drusii ex epistolis Erasmi. Drusius' uittreksels uit de brieven van Erasmus*, Leeuwarden 1991.
- Engels, M.H.H., *Merendeels verloren gegaan. 2000 brieven aan Johannes Drusius (1550-1616)*, Leeuwarden 1995. Bewerking voor internet, november 2005, <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/JD/Merendeels.htm>
- Esser, R., *Niederländische Exulanten im England des 16. und frühen 17. Jahrhundert*, Berlin 1996.
- Evans, G.R., *The Language and Logic of the Bible. The Earlier Middle Ages*, Cambridge 1984, 1996².
- Farrar, F.W., *History of Interpretation*, 1886 (reprint Grand Rapids 1961).
- Fockema Andreaea, S.J., Meijer, Th.J. (red.), *Album studiosorum academiae Franekerensis (1591-1811, 1816-1844)*, Franeker 1968.
- Fontaine Verwey, H. de la, 'Het Huis der Liefde en zijn publicaties', in: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek*, deel 1, Amsterdam 1976, 85-111.
- Fresco, M.F. (e.a.), *Voordrachten Faculteitendag 1980. Verslag van de viering van het 81^e lustrum van de Rijksuniversiteit te Leiden*, Leiden 1981.
- Friedman, J., *The Most Ancient Testimony. Sixteenth-Century Christian-Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*, Athens, Ohio 1983.
- Fuks, L., 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr.: Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', *Studia Rosenthaliana* 3 (1969), 1-52.

- Fuks, L., 'Hebreeuws en hebraïsten in Franeker in de 17^e en 18^e eeuw,' in: M.S.H.G. Heerma van Voss, *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M.A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*, Assen 1974, 50-70.
- Fuks, L. 'Hebreeuwse studies aan de Franeker universiteit', in: G.T. Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 409-423.
- Fuks, L., Fuks-Mansfeld, R.G., *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815. Historical Evaluation and Descriptive Bibliography*, volumes 1-2, Leiden 1984-1987.
- Furnish, V.P., 'The Historical Criticism of the New Testament. A Survey of Origins,' *The Bulletin of the John Rylands University Library* 56 (1973/1974), 336-370.
- Gabbema, S.A., *Catalogus der briefverzameling van S.A. Gabbema*, Leeuwarden 1930.
- Galama, S.H.M., *Het wijsgerig onderwijs aan de hogeschool te Franeker, 1585-1811*, Franeker 1954.
- Gardy, F., *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*, Genève 1960.
- Geisendorf, P.-F., *Théodore de Bèze*, Geneva 1949.
- Gerlo, A., Vervliet, H.D.L., *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606*, Anvers 1968.
- Gielis, M.A.M.E., *Scholastiek en humanisme. De kritiek van de Leuvense theoloog Jacobus Latomus op de Erasmiaanse theologiehervorming*, Tilburg 1994.
- Glasius, B., *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, deel 1-3, 's-Hertogenbosch 1852-1856.
- Grabmann, M., *Die Geschichte der scholastischen Methode*, deel 1-2, Freiburg 1909-1911 (reprint Darmstadt 1988).
- Grafton, A., *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, volume 1: *Textual Criticism and Exegesis*, volume 2: *Historical Chronology*, Oxford 1983, 1993.
- Grafton, A., *Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800*, Cambridge, Massachusetts/London 1991.
- Greef, W. de, *De ware uitleg. Hervormers en hun verklaring van de Bijbel*, Leiden 1995.
- Groningen, B.A. van, *Short Manual of Greek Paleography*, Leiden 1940, 1955² (rev. ed.).
- Groot, A. de, Jong, O.J. de, *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001.
- Gruys, J.A., Wolf, C. de, *Typographi et bibliopolae Neerlandici usque ad annum MDCC. Thesaurus Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*, Nieuwkoop 1980.
- Guépin, J.P., *Het humanisme 1350-1850*, Baarn z.j. [1993].
- Gulik, E. van, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 367-393.
- Haan, M.J.M. de, e.a. (red.), *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*, Leiden 1975.

- Habel, E., Gröbel, F. (red.), *Mittellateinisches Glossar*, Paderborn 1959².
- Hagen, K., *A Theology of Testament in the Young Luther. The Lectures on Hebrews*, Leiden 1974.
- Hagen, K., *Hebrews Commenting from Erasmus to Bèze, 1516-1598*, Tübingen 1981.
- Hagen, K., 'What did the Term "Commentarius" Mean to Sixteenth-Century Theologians?' in: I. Backus, F. Higman (red.), *Théorie et pratique de l'exégèse. Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVIe siècle (Genève, 31 août-2 septembre 1988)*, Genève 1990, 13-38.
- Hailperin, H., *Rashi and the Christian Scholars*, Pittsburgh 1963.
- Hallema, A., 'De drukkers- en uitgeversfamilie Van den Rade (Radaeus) te Franeker en Leeuwarden', *Folium librorum vitae deditum* 5 (1957), 32-45.
- Hamilton, A., *The Family of Love*, Cambridge 1981.
- Hamilton, A., *William Bedwell the Arabist, 1563-1632*, Leiden 1985.
- Hania, S.P., *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895.
- Heerma van Voss, L., Roding, J.G. (red.), *The North Sea and Culture 1550-1800. Proceedings of the International Conference Held at Leiden 21-22 April 1995*, Hilversum 1996.
- Heerma van Voss, M.S.H.G., e.a., *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M.A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*, Assen 1974.
- Heesakkers, C.L., 'Te weinig koren of alleen te veel kaf? Leidens eerste Noordnederlandse filoloog Joannes Meursius (1579-1639)', in: R.J. Langelaan, e.a. (red.), *Miro fervore. Een bundel lezingen en artikelen over de beoefening van de klassieke wetenschappen in de zeventiende en achttiende eeuw*, Leiden 1994, 13-26.
- Heide, A. van der, 'De studie van het jodendom in Nederland: verleden, heden, toekomst', *Studia Rosenthaliana* 17 (1983), 41-57.
- Hessels, J.H., *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, deel 1-3 (+ registerdeel), Cambridge 1887-1897.
- Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987.
- Hoftijzer, P.G., 'De "belabbering" van het boekbedrijf. De Leidse *Officina Raphelengiana*, 1586-1619', *De Boekenwereld* 7 (1990), 8-19.
- Hoftijzer, P.G., Lankhorst, O.S., *Drukkers, boekverkopers en lezers tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*, 's-Gravenhage 2000².
- Hoftijzer, P.G. (red.), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 30 juni – 28 augustus 2005*, Leiden 2005.
- Hoogewerff, G.J., zie: Orbaan, J.A.F.
- Holeczek, H., *Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale*, Leiden 1975.
- Huizinga, J., *Erasmus*, Haarlem 1924¹, 1936³, 1947⁴.
- Ijzewijn, J., 'Lorenzo Vallas Sprachliche Kommentare' in: A. Buck, O. Herding (red.), *Der Kommentar in der Renaissance*, Bonn Bad 1975, 32-69.
- Imhof, D., e.a. (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse*

- drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16^e eeuw*, Antwerpen 1994.
- Itterzon, G.P. van, *Franciscus Gomarus*, 's-Gravenhage 1930 (reprint Groningen/Castricum 1979).
- Itterzon, G.P. van, *Johannes Bogerman*, Amsterdam 1980.
- Jaanus, H.J., *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Amsterdam 1950.
- Janssen, H.Q., *De kerkhervorming in Vlaanderen, historisch geschetst meest naar onuitgegeven bescheiden*, Arnhem 1868.
- Jensma, G. T., e.a. (red.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985.
- Jöcher, C.G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon : darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf jetzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden*, deel 1-4, Leipzig 1750-1751; K. A. Henricke, *Beiträge zur Ergänzung und Berichtigung des Jöcher'schen Allgemeinen Gelehrten Lexikon's und des Meusel'schen Lexikon's der von 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, deel 1-3, Leipzig 1811-1812; J.G.W. Dunkel, *Historisch-kritische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften*, deel 1-3, Cöthen 1753-1760.
- Jonge, H.J. de, 'Die Patriarchentestamente von Roger Bacon bis Richard Simon (mit einem Namenregister),' in: M. de Jonge (red.), *Studies on the Testaments of the Twelve Patriarchs. Text and Interpretation*, Leiden 1975, 3-42.
- Jonge, H.J., 'The Study of the New Testament. The New Testament among Theologians and Philologists – a General Sketch', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 65-109.
- Jonge, H.J. de, 'Erasmus und die Glossa Ordinaria zum Neuen Testament,' *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 56 (1975-1976), 51-77.
- Jonge, H.J. de, *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Noordnederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700*, Amsterdam/Oxford/New York 1980.
- Jonge, H.J. de, 'The Study of the New Testament in the Dutch Universities', in: C. Schmitt (red.), *History of Universities*, volume 1: *Continuity and Change in Early Modern Universities*, Avebury 1981.
- Jonge, H.J. de, 'Novum Testamentum a nobis verum: The Essence of Erasmus' Edition of the New Testament', *The Journal of Theological Studies*, new series 35 (1984), 394-413.
- Jonge, H.J. de, 'The Character of Erasmus' Translation of the New Testament,' *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 14 (1984), 81-87.
- Jonge, H.J. de, *Van Erasmus tot Reimarus. Ontwikkelingen in de bijbelwetenschap van 1500 tot 1800*, Leiden 1991.
- Jonge, H.J. de, 'Joseph Scaliger's Historical Criticism of the New Testament', *Novum Testamentum* 38 (1996), 176-193.

- Jonge, M. de (red.), *Studies on the Testaments of the Twelve Patriarchs. Text and Interpretation*, Leiden 1975.
- Jongh, H. de, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540)*, Louvain 1911 (reprint Utrecht 1980).
- Juynboll, W.M.C., *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht 1931.
- Kalma, J.J., *Johannes Bogerman, voorzitter der Dordtse Synode (1618-1619) en bijbelvertaler. Bibliografie van de geschriften van en over hem*, Leeuwarden 1977.
- Kannengiesser, C. (red.), *Bible de tous les temps*, deel 1-8, Paris 1984-1989.
- Katchen, A.L., *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides' 'Mishneh Torah'*, Cambridge, Massachusetts/London 1984.
- Katz, D.S., *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews to England*, Oxford 1982.
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, deel 1-9, 's-Gravenhage 1890-1913 (reprint 1978).
- Krans, J.L.H., 'Theodorus Beza and New Testament Conjectural Emendations', in: W. Weren, D.-A. Koch (red.), *Recent Developments in Textual Criticism. New Testament, Other Early Christian and Jewish Literature*, Assen 2003.
- Krans, J.L.H., *Beyond What is Written. Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Amsterdam 2004.
- Kristeller, P.O., *Renaissance Thought. Volume 1: The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, New York 1961.
- Krüger, F., *Humanistische Evangelienauslegung. Desiderius Erasmus von Rotterdam als Ausleger der Evangelien in seinen Paraphrasen*, Tübingen 1986.
- Kümmel, W.G., *Das Neue Testament. Geschichte der Erforschung seiner Probleme*, Freiburg/München 1970².
- Kuyper jr., A., *Johannes Maccovius*, Leiden 1899.
- Kuyper, H.H., *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891.
- Lake, P., *Anglicans and Puritans? Presbyterianism and English Conformist Thought from Whitgift to Hooker*, London 1988.
- Landgraf, A., 'Zur Methode der biblischen Textkritik im 12. Jahrhundert', *Biblica* 10 (1929), 445-474.
- Lang, M.H. de, *De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774)*, Leiden 1993.
- Langosch, K., *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache end Literatur*, Darmstadt 1988⁵.
- Laplanche, Fr., *L'Écriture, le sacré et l'histoire. Érudits et politiques protestants devant la Bible en France aux XVII siècle*, Amsterdam/Maarsen 1986.
- Laureys, M., Braeunl, C. (red.), *The World of Justus Lipsius. A Contribution towards his Intellectual Biography. Proceedings of a Colloquium Held under the Auspices of*

- the Belgian Historical Institute in Rome*, Bruxelles 1998.
- Laurman, M.T., 'Over Theodorus Beza's kritiek van het Nieuwe Testament', *Godgeleerde Bijdragen* 14 (1840), 216-259.
- Lawn, B., *The Rise and Decline of the Scholastic 'Quaestio disputata'. With Special Emphasis on its Use in the Teaching of Medicine and Science*, Leiden 1993.
- Lebram, J.C.H., 'Ein Streit um die hebräische Bibel und die Septuaginta', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 21-63.
- Lebram, J.C.H., 'Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619', M.J.M. de Haan, e.a. (red.), *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*, Leiden 1975, 317-357. Ook verschenen in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 56 (1975-1976), 317-357.
- Lebram, J.C.H., 'De Hasidaei. Over joodse studiën in het oude Leiden', in: M.F. Fresco (e.a.), *Voordrachten Faculteitendag 1980. Verslag van de viering van het 81^e lustrum van de Rijksuniversiteit te Leiden*, Leiden 1981, 21-31.
- Letis, T.P., 'Theodore Beza as Text Critic. A View into the 16th Century Approach to New Testament Text Criticism', in: T.P. Letis (red.), *The Majority Text. Essays and Reviews in the Continuing Debate*, Grand Rapids 1987, 113-144.
- Leutsch, E., Schneidewin, G., *Corpus paroemiographorum graecorum*, deel 1-2, Göttingen 1839-1851.
- Lloyd Jones, G., *The Discovery of Hebrew in Tudor England: a Third Language*, Manchester 1983.
- Lohfink, G., 'Kommentar als Gattung', *Bibel und Leben* 15 (1974), 1-15.
- Lubac, H. de, *Exégèse médiévale: les quatre sens de l'Écriture*, deel 1-2, Paris 1959-1964.
- Lunsingh Scheurleer, Th.H., Posthumus Meyjes, G.H.M. (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975.
- Maag, K., *Seminary or University? The Genevan Academy and Reformed Higher Education, 1560-1620*, Aldershot/Brookfield, Vermont 1995.
- Maillard, J.-F., Kecskeméti, J., Portalier, M., *L'Europe des humanistes (XIV^e-XVII^e siècle)*, Paris/Turnhout 1995.
- Marschies, C., 'Hieronymus und die "Hebraica Veritas". Ein Beitrag zur Archäologie des protestantischen Schriftverständnisses?', in: M. Hengel, A.M. Schwemer (red.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum*, Tübingen 1994, 131-181.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*, Antwerpen/Amsterdam 1996.
- McKim, D.K. (red.), *A Guide to Contemporary Hermeneutics. Major Trends in Biblical Interpretation*, Grand Rapids 1986.
- Meijer, Th.J., *Album promotorum academiae Franekerensis 1591-1811*, Franeker 1972.
- Meijering, E.P., *Reformierte Scholastik und patristische Theologie. Die Bedeutung des Väterbeweises in der 'Institutio Theologiae Elencticae' F. Turretins unter besonderer Berücksichtigung der Gotteslehre und Christologie*, Nieuwkoop 1991.
- Meijering, E.P., 'The Fathers and Calvinistic Orthodoxy: Systematic Theology. A. Polanus, J.

- Wolleb and F. Turretini', in: I. Backus (red.), *The Reception of the Church Fathers*, 867-887.
- Metzger, B.M., *The Early Versions of the New Testament. Their Origin, Transmission, and Limitations*, Oxford 1977.
- Metzger, B.M., *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford 1968, 1992³.
- Miert, D. van, 'Een profielschets van een scherp geleerde: Scaliger in zijn brieven', in: P.G. Hoftijzer (red.), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 30 juni – 28 augustus 2005*, Leiden 2005, 101-124.
- Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1-7, 's-Gravenhage 1913-1924.
- Moore, G.F., 'Christian Writers on Judaism', *Harvard Theological Review* 14 (1921), 197-254.
- Mouchel, C., *Juste Lipse (1547-1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg 1994*, Paris/Genève 1996.
- Muller, R.A., 'The Debate over the Vowel Points and the Crisis in Orthodox Hermeneutics', *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 10 (1980), 53-72.
- Muller, R.A., *Post-Reformation Reformed Dogmatics. The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725*, volume 1: *Prolegomena to Theology*, Grand Rapids 1987, 2003²; volume 2: *Holy Scripture. The Cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1993, 2003²; volume 3: *The Divine Essence and Attributes*, Grand Rapids 2003; volume 4: *The Triunity of God*, Grand Rapids 2003.
- Muller, R.A., Thompson, J.L. (red.), *Biblical Interpretation in the Era of the Reformation. Essays Presented to David C. Steinmetz in Honor of His Sixtieth Birthday*, Grand Rapids 1996.
- Nat, J., *De studie van de oosterse talen in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw*, Amsterdam 1929.
- Nautert, C.G., 'The Clash of Humanists and Scholastics: an Approach to Pre-Reformation Controversies,' *The Sixteenth Century Journal. A Journal for Renaissance and Reformation Students and Scholars* 4 (1973), 1-18.
- Newman, L.I., *Jewish Influence on Christian Reform Movements*, New York 1925.
- Nienes, A.P. van (e.a.), *De archieven van de universiteit te Franeker, 1585-1812*, Leeuwarden 1985.
- Nijhof, W., Kronenberg, M.E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, deel 1-3, 's-Gravenhage 1923-1966.
- Oberman, H.A., *The Harvest of Medieval Theology. Gabriel Biel and the Late Medieval Nominalism*, Cambridge, Massachusetts 1963.
- Oberman, H.A., *Forerunners of the Reformation. The Shape of Late Medieval Thought Illustrated by Key Documents*, London 1967.
- O'Malley, J.W., *Giles of Viterbo on Church and Reform. A Study in Renaissance Thought*, Leiden 1968.

- Ong, W.J., *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Massachusetts 1958.
- Oort, J. van (red.), *De kerkvaders in reformatie en nadere reformatie*, Zoetermeer 1997.
- Orbaan, J.A.F., *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, deel 3: G.J. Hoogewerff, *Rome: overige bibliotheken*, 's-Gravenhage 1917.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met dame*, deel 1: *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*, Amsterdam 2000.
- Otterspeer, W., Aerts-van Bueren, J.E., *Werkplaatsen van wijsheid, geleerdheid en het ware geloof, of de wisselwerking tussen de universiteiten van Leiden en Franeker*, Franeker 1985.
- Otto, A. *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890.
- Parker, D.C., *The Living Text of the Gospels*, Cambridge 1997.
- Patry, R., *Philippe du Plessis-Mornay. Un huguenot homme d'Etat (1549-1623)*, Paris 1933.
- Perles, J., *Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien*, München 1884.
- Petitmengin, P., 'De adulteratis patrum editionibus. La critique des textes au service de l'orthodoxie', in: E. Bury, B. Meunier (red.), *Les pères de l'église au XVII^e siècle. Actes du colloque de Lyon 2-5 octobre 1991*, Paris 1993, 17-31.
- Pettegree, A., *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London*, Oxford 1986.
- Pfeiffer, R., *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford 1976.
- Pichal, E., *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen*, Antwerpen/Amsterdam 1975.
- Plechl, H. (red.), *Orbis latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, Braunschweig 1972.
- Poolman, W.R., 'Joh. Drusius, een man der wetenschap en der godsdienst in veelbewogen dagen', *Kerk-historisch Jaarboekje*, nieuwe reeks 2 (1865), 165-203.
- Popkin, R.H., 'Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640-1700', in: J. van den Berg, E.G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/London 1988, 3-32.
- Postma, F., *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, professor theologie te Franeker, 1585-1625*, Amsterdam 1985.
- Postma, F., Veenhof, J., 'Disputen omtrent de predestinatie. Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan' in: G.T. Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 249-263.
- Postma, F., Sluis, J. van (red.), *Auditorium academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*, Leeuwarden 1995.
- Preuss, J.S., *From Shadow to Promise. Old Testament Interpretation from Augustine to the Young Luther*, Cambridge, Massachusetts 1969.
- Prijs, L., *Die Basler hebräischen Drucke (1492-1866)*, Olten/Freiburg i. Br. 1964.
- Rabil, A., *Erasmus and the New Testament: the Mind of a Christian Humanist*, San Antonio 1972.

- Rank, L.P., Warners, L.D.P., Zwaan, F.L. (red.), *Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniël Heinsius*, Zwolle 1965.
- Reboiras, F.D., *Gaspar de Grajal (1530-1575). Frühneuzeitliche Bibelwissenschaft im Streit mit Universität und Inquisition*, Münster 1998.
- Reitsma, J., Veen, S.D. van, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel 1-8, Groningen 1892-1899.
- Reventlow, H. Graf, *Bibelautorität und Geist der Moderne. Die Bedeutung des Bibelverständnisses für die geistesgeschichtliche und politische Entwicklung in England von der Reformation bis zur Aufklärung*, Göttingen 1980.
- Reventlow, H. Graf, *Epochen der Bibelauslegung*, III. Teil: *Renaissance, Reformation, Humanismus*, München 1997.
- Revius, J., *Licht op Deventer. De geschiedenis van Overijssel en met name de stad Deventer. Boek 6 (1619-1640)*, uit het Latijn vertaald en toegelicht door A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong en C.L. Heesakkers, Hilversum 1998.
- Reynolds, L.D., Wilson, N.G., *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford 1991³.
- Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981².
- Rogers, J.B., McKim, D.K., *The Authority and Interpretation of the Bible. An Historical Approach*, New York/Hagerstown/San Francisco/London 1979.
- Rogge, H.C., *Brieven en onuitgegeven geschriften van Job. Uytenbogaert*, Utrecht 1868.
- Rooden, P.T. van, *Constantijn l'Empereur (1591-1648), professor Hebreëuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw*, z.p. [diss. Leiden] 1985.
- Rooden, P.T. van, *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century. Constantijn l'Empereur (1591-1648), Professor of Hebrew and Theology at Leiden*, Leiden 1989.
- Ros, J., *De studie van het bijbelgrieks van Hugo Grotius tot Adolf Deissmann*, Nijmegen-Utrecht 1940.
- Rosenthal, F., 'The Rise of Christian Hebraism in the Sixteenth Century', *Historia Judaica. A Journal of Studies in Jewish History especially in the Legal and Economic History of the Jews* 7 (1945), 167-191.
- Rummel, E., *Erasmus' Annotations on the New Testament. From Philologist to Theologian*, Toronto/Buffalo/London 1986.
- Rummel, E., *Erasmus and his Catholic Critics*, Nieuwkoop 1989.
- Rummel, E., *The Humanistic-Scholastic Debate in the Renaissance and Reformation*, Cambridge, Massachusetts/London 1995.
- Sandys-Wunsch, J., *What Have They Done to the Bible? A History of Modern Biblical Interpretation*, Collegeville, Minnesota, 2005.
- Schmitt, C. (red.), *History of Universities*, volume 1: *Continuity and Change in Early Modern Universities*, Avebury 1981.
- Schnedermann, G., *Die Controverse des Ludovicus Cappellus mit den Buxtorfen über das Alter des hebräischen Punctuation*, Leipzig 1878.

- Schwartz, W., *Principles and Problems of Biblical Translation. Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge 1955.
- Scott Pearson, A.F., *Thomas Cartwright and Elizabethan Puritanism 1535-1603*, Cambridge 1925.
- Sepp, C., *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16^e en 17^e eeuw*, deel 1-2, Leiden 1873-1874.
- Selm, B. van, *Een menigtreffelijcke boecken*, Utrecht 1987.
- Shuger, D.K., *The Renaissance Bible. Scholarship, Sacrifice and Subjectivity*, Berkeley/Los Angeles/London 1994.
- Silberstein, E., *Conrad Pellicanus. Ein Beitrag zur Geschichte des Studiums der hebräischen Sprache in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Berlin 1900.
- Singer, C. and D., 'The Jewish Factor in Medieval Thought', in: E.R. Bevan, C. Singer, *The Legacy of Israel*, Oxford n.d., 173-282.
- Singer, C., 'Hebrew Scholarship in the Middle Ages among Latin Christians', in: E.R. Bevan, C. Singer, *The Legacy of Israel*, Oxford n.d., 283-314.
- Smalley, B., *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983³.
- Smend, R., 'Johann Philipp Gablers Begründung der biblischen Theologie', *Evangelische Theologie* 22 (1962 = neue Folge 17), 345-357.
- Smitskamp, R., *Philologia orientalis. A Description of Books Illustrating the Study and Printing of Oriental Languages in Europe. Titelaufgabe augmented with cumulative indexes*, Leiden 1992.
- Sontheimer, W., Ziegler, K. (red.), *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, deel 1-5, z.j.
- Souter, A., *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford 1949.
- Southern, R.W., *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*, volume 1: *Foundations*, volume 2: *The Heroic Age*, Cambridge 1997-2001.
- Stam, R.P. van, *The Controversy over the Theology of Saumur 1635-1650. Disrupting Debates among the Huguenots in Complicated Circumstances*, Amsterdam 1988.
- Steinmetz, D.C., 'The Superiority of Pre-Critical Exegesis', *Theology Today* 37 (1980-1981), 27-38.
- Steinmetz, D.C. (red.), *The Interpretation of the Bible in the Sixteenth Century*, Durham 1990.
- Steinmetz, D.C. (red.), *Die Patristik in der Bibelexegese des 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1996.
- Steinschneider, M., 'Le livre de foi. Paul Fagius et Sebastian Munster', *Revue des études juives* 5 (1882), 57-67.
- Steinschneider, M., *Christliche Hebraisten. Nachrichten über mehr als 400 Gelehrte, welche über nachbiblisches hebräisch geschrieben haben*, Berlin/Frankfurt a.d. Main 1896-1901.
- Steinschneider, M., *Bibliographisches Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*, II. Auflage nebst Zusätzen und Berichtungen, Jerusalem 1937².
- Stemberger, G., *Einleitung in Talmud und Midrasch*, München 1992⁸
- Toon, P., *Puritans, the Millenium and the Future of Israel. Puritan Eschatology 1600-1660*, Cambridge/London 1970.

- Toorenenbergen, Alb. van, Kleyn, H.G., *Patristisch-biographisch Woordenboek op de eerste zes eeuwen der Christelijke Kerk*, deel 1-2, Utrecht 1889-1891.
- Tromp Joh., 'Jannes and Jambres', in: Michael Wolter (ed.), *Moses in Biblical and Extrabiblical Traditions* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft), Berlin/New York 2007 (ter perse).
- Turner, C.H., *The Early Printed Editions of the Greek Testament*, Oxford 1924.
- Universiteitsmuseum Groningen, *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*, Groningen 1985.
- Unnik, W.C. van, 'Hugo Grotius als uitlegger van het Nieuwe Testament', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 25 (1932), 1-48.
- Vakgroep Oosterse Talen en Kulturen, 'Een bescheiden onderkomen'. *Historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Door de vakgroep Oosterse Talen en Kulturen aan de Faculteit der Letteren aangeboden ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Instituut voor Oosterse Talen te Utrecht*, Utrecht 1981.
- Verdegaal, C.M.L., 'De statenbijbel en de rabbijnen. Een exemplarische sfeertekening van het ontstaansmilieu van de statenvertaling', *Ter Herkenning* 12 (1984), 137-147.
- Verdegaal, C.M.L., 'De statenbijbel, de hebraïsten en de rabbijnen', in: M. van den Berg, B. Couzijnsen, e.a. (red.), *Uit de sjoel geklapt. Christelijke belangstelling voor Joodse traditie*, Hilversum 1986, 160-178.
- Verdegaal, C.M.L., *De statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job*, Tilburg 1998.
- Verduin, M., *Canticum canticorum, het Lied der liederen. Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de Kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637*, Utrecht 1992.
- Verheyden, A.L.E., *De hervorming in de zuidelijke Nederlanden in de XVI^e eeuw*, Brussel 1949.
- Visser, A. (red.), *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations Between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999.
- Vocht, H. de, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense*, deel 1-4, Leuven 1951-1955.
- Voet, L., *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes*, volume 1: *Christophe Plantin and the Moretus: Their Lives and their World*, volume 2: *The Management of a Printing and Publishing House in Renaissance and Baroque*, Amsterdam/London/New York 1969-1972.
- Vogel, C.J. de, *Het humanisme en zijn historische achtergrond*, Assen 1968.
- Voolstra, S., *Het Woord is vlees geworden: de melchioritisch-menniste incarnatieleer*, Kampen 1982 (diss. Universiteit van Amsterdam).
- Vries de Heekelingen, H. de, *Genève pépinière du calvinisme hollandais. Documents publiés avec une introduction*, tome 1: *Les étudiants des Pays-Bas à Genève au temps de Théodore de Bèze*, tome 2: *Correspondence des élèves de Théodore de Bèze après leur départ de Genève*, Fribourg 1918-1924.

- Wall, E.G.E. van de, 'Drusius (Van den Driessche), Joannes', in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4^e editie, deel 2, Tübingen 1999, kol. 1002.
- Walter, P., *Theologie aus dem Geist der Rhetorik. Zur Schriftauslegung des Erasmus von Rotterdam*, Mainz 1991.
- Waterbolk, E.H., 'Vormende krachten bij de oprichting der hogeschool te Franeker', in: G.T. Jensma, e.a. (red.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 4-55.
- Weil, G.E., *Elie Lévitte. Humaniste et masorète (1469-1549)*, Leiden 1963.
- Wengert, T.J., *Philip Melancthon's 'Annotationes in Johannem' in Relation to its Predecessors and Contemporaries*, Genève 1987.
- Wesselius, J.W., 'Johannes Drusius the Younger's Last Journey to England and His Hebrew Letter-Book', *Lias, Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas* 16 (1989), 159-176.
- Wijk, F. van, *Van middeleeuws handschrift tot statenvertaling. Bijbels uit de collectie van de Athenaeumbibliotheek. Catalogus bij een expositie in de Athenaeumbibliotheek te Deventer 1 juni-1 augustus 1999*, z.p., z.j. [Deventer 1999].
- Wijnman, H.F., 'Philippus Ferdinandus. Professor in het Arabisch aan de Leidse universiteit, de eerste Oost-Europese jood in Nederland (1599)', *Jaarbericht Ex oriente lux* 19 (1965-66), 558-580.
- Willi, Th., 'Christliche Hebraisten der Renaissance und Reformation', *Judaica* 30 (1974), 100-125.
- Witkam, H.J., *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, deel 1-10, Leiden 1970-1975.
- Witkam, H.J., *De financiën van de Leidse Universiteit in de 16^{de} eeuw*, deel 1-5, Leiden 1979-1982.
- Woude, C. van der, *Sibbrandus Lubbertus. Leven en werken in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen 1963.
- Zinguer, I., (red.), *L'Hebreu au temps de la Renaissance*, Leiden 1992.
- Zürcher, C., *Konrad Pellicanus Wirken in Zürich (1526-1556)*, Zürich 1975.

Index

Deze index heeft geen betrekking op de correspondentie van Drusius vermeld in appendix 2. Deze appendix heeft zijn eigen index.

Abeelee, H. van den	31
Achilles	63
<i>ad fontes</i>	22, 27
Adama, L.	39, 41
Adramytteum	63
Albo Soriensis, J.	71
Aldegonde, Philips Marnix van	<i>Zie</i> Marnix van St. Aldegonde, Ph.
Alting, J.	26
Amama, S.	15, 32, 37, 44, 52, 56, 101, 132, 136
Amersfoort, J. van	11
Amsterdam	38, 43, 54
<i>analogia scripturae</i>	29
Andreas van St. Victor	24
annotatie-commentaar	20
annotaties	20, 23, 29, 45, 48
Anselmus van Laon	23
Antwerpen	52, 79
Anzegem	33
apocope	59
apocriefen	17

Apollinarius	90
Aquiba, r.	98
Aquila	61, 62
Arabisch	30
Aramees	35, 58, 59, 61, 69, 74, 75
Aristoteles	33, 98
Arius	43, 44, 90
arminianen	<i>Zie remonstranten</i>
Arminius, J.	16, 26, 40, 41, 42, 51, 54
<i>artes</i>	32, 33, 36
Asselt, WJ. van	11, 21, 44, 46, 47, 60, 61
Athanasius	43
<i>auctoritas</i>	24, 46
Augustijn, C.	29
Augustinus	18, 69
Auletius, A.	39, 41
Baba Bathra	61
babylonische ballingschap	71
Babylonische Talmud	61
Bachrach, A.G.H.	35
Backus, I.	45, 64
Bacon, R.	24, 25
Barlaeus, C.	54
Bartholomeüsnacht	34
Baudartius, W.	39, 51
Baumgartner, A.J.	34
Bayle, P.	11, 12, 13, 19
Bazel	29
Bedwell, W.	99
belijdenisgeschriften	42, 43
<i>benignitas</i>	73
Bentley, J.H.	49
Beor	69
Berg, J. van den	15, 27
Bernays, J.	11, 15
Beza, T.	20, 22, 26, 27, 36, 39, 48, 49, 50, 55, 65, 66, 67, 68, 76
<i>biblia</i>	23
Bileam	69
Billerbeck, P.	60
Blok, P.J.	35
Bodley, T.	35
Boeft, J. den	22
Boeles, W.B.S.	32, 34, 43
Boer, C.	35

Bogerman, J.	39, 43, 44
Bologna	29
Boon, R.	27, 28
Bosor	69
Braeunl, C.	57
Brandt, G.	55
Briels, J.G.C.A.	41, 53
Broek Roelofs, O.C.	39
Broeyer, F.G.M.	51, 54
Brown, A.J.	49
Bruin, C.C. de	51, 54
Buck, A.	47
Buxtorf jr., J.	21
Buxtorf sr., J.	21, 71
Buys, P.	36
Calvijn, J.	18, 34, 89
Cambridge	34, 35
Cappel, L.	21
Cartwright, T.	34
Casaubonus, I.	71
Cevallerius, A.R.	14, 34, 35, 36
christelijke hebraïsten	22, 28
christelijke hebraïstiek	12, 19, 20, 22, 28
christologie	43, 74, 77
Cicero	62, 72
Clericus, J.	16
Coccejus, J.	15, 60
<i>codex Bezae</i>	50, 68
<i>codex Claromontanus</i>	50
Colie, R.L.	26
<i>commenta</i>	46
commentaar, dogmatische	48
<i>commentarius</i>	47
Concilie van Trente	29
conjectuur	47, 68, 69
<i>consensus</i>	13
contra-remonstranten	16, 19
<i>conventus praeparatorius</i>	42
Cooper, C.H.	34
<i>Critici sacri</i>	11, 12
Curiander, A.	12, 31, 32, 37, 101, 132
Daniël	71
Dankbaar, W.F.	22

Decker, E.	32
deïsme	26
Dekker, E.	47
Descartes, R.	26
<i>determinatio magistralis</i>	46
dialect	58
<i>dictio</i>	14
<i>dictio hebraica</i>	36, 49, 61
Dieu, L. de	27, 29
<i>disputatio</i>	46, 47
<i>doctrina</i>	30, 45
<i>doctrina morum</i>	56
Dodington, B.	34
dogmatische commentaren	16
dogmatische exegese	17
Dokkum, Th.	16
Doornik	33
Dousa, J.	36, 57
Driessche, C. van den	32, 33, 35
Driessche, O. van den	33
drietaligheid	13, 21
Drusius jr., J.	13, 37, 53
Drusius, Agneta	37
Drusius, Johanna	37
Duker, A.C.	39
Edema van der Tuuk, H.	39, 42, 43
Egypte	60, 63
Ekkart, R.E.O.	39
Elderen, R.J. van	27
Elia	63
Emden	40
Empereur, C. l'	29
Enenkel, K.	57
Engels, M.H.H.	31, 32, 101
Ennius	72
Enon	67
Episcopus, S.	27, 54
Erasmus, D.	17, 20, 22, 23, 26, 49, 50, 55, 62, 65, 66, 68, 76, 95, 99
<i>eruditio hebraica</i>	18, 39
<i>eruditio trilinguis</i>	21, 22
essen	15, 16
Estienne, H.	50, 66
Estienne, R.	63, 66
Euripides	62

Evans, G.R.	23, 24, 25
<i>expositio</i>	46
Fagius, P.	28
farizeeën	15, 16
filologische exegese	18, 26, 59, 60, 80
Franeker	12, 18, 29, 32, 34, 38, 39, 40, 41, 44, 53, 56
Friedman, J.	28
Fuks, L.	12, 13, 14, 34, 35, 39, 40, 53
Fuks-Mansfeld, R.G.	53
Fulgentius	69
Fungerus, J.	40
Gabbema, S.A.	38, 39
Garasse, F.	13
genereren	43
Genève	34
Gent	32
Gielis, M.A.M.E.	29, 33
Glasius, B.	32
<i>glossae</i>	46
<i>Glossa Ordinaria</i>	23
gomaristen	<i>Zie</i> contra-remonstranten
Gomarus, F.	26, 40, 42, 54
Grafton, A.	15, 22
Greef, W. de	22, 29, 49
Grieks	21, 22, 24, 29, 32, 34, 45, 49, 50, 59, 74, 80
Griekse auteurs	62, 63
Grieks-Romeinse literatuur	17
grondtaal	47, 60
Groot, A. de	11
Grotius, H.	17, 22, 27, 48
Gruys, J.A.	129
Guidetti, L.	22
Gulik, E. van	52
Haan, M.J.M. de	14
Haar, J. van der	51
Hagen, K.	45, 46, 47
<i>hagiographi</i>	71
Hallema, A.	53
Halm, K.	102
Hamilton, A.	52
harmonisatie	70
<i>Hebraica veritas</i>	25

Hebreeuws	14, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 34, 35, 36, 39, 45, 58, 59, 61, 74, 75, 80
Hebreeuwse studiën	13, 14
Heerma van Voss, M.S.H.G.	13
Heesakkers, C.L.	57
Heide, A. van der	27
Heidelbergse Catechismus	42
Helvidius	90
Herding, O.	47
Herodes	60
Hesychius	62
Heyns, F.	31, 53, 56, 134
Higman, F.	45
Hiëronymus	23, 61, 62, 64, 69, 90
historisch-letterlijke exegese	30
Hoenderdaal, G.J.	54
Hoftijzer, P.G.	15, 54
Holeczek, H.	22
Homerus	62, 63
Horst, D.J.H. ter	41
Huis der Liefde	52
humanisme	13, 17, 18, 19, 22, 25, 26, 29, 45, 46
humanistische bijbelfilologie	18, 26
humanistische commentaren	25
humanistische studiën	13
hypallage	70
IJzewijn, J.	49
illustratieve exegese	17, 67
<i>intellectus</i>	46
ironie	70
Itterzon, G.P. van	44, 54
Janssonius, J.	54, 55, 129, 136
Jason van Cyrene	74
Jensma, G.Th.	12, 14, 38, 44
Jeremia	70
Jeruzalem	58
Jesua	59
Jezus Sirach	74
joden	13, 17
Johannes Damascenus	59
Johannes de Doper	67
Jong, O.J. de	11
Jonge, H.J. de	12, 16, 17, 22, 26, 47, 48, 49, 50, 60, 61

Jongh, H. de	29
joodse geschriften	14, 17, 27, 28, 29, 39, 40, 47, 48, 59
Jorim	69
Josephus	17
Jozadak	59
Jozua	15, 59
Judea	58
Junius, F.	16, 26, 41
Justinus	69
Justinus Martyr	59
<i>justitia</i>	73
Kalaz, J.	72
Katchen, A.L.	17, 18
Katz, D.S.	21
kenieten	16
kerkvaders	18, 29, 47, 58, 63, 64, 65
Knipscheer, F.S.	11, 32
Kuyper jr., A.	44
Kuyper, H.H.	38, 89
Lake, A.	136
Lake, P.	34
Langthon, W.	136
Lankhorst, O.S.	54
Latijn	21, 22, 24, 32, 45, 57, 74
Latijnse auteurs	62, 63
Latomus, J.	29
Laureys, M.	57
Lebram, J.C.H.	14, 15, 16, 21, 35, 36, 37, 39
<i>lectio</i>	46
Leeuwarden	43
Leiden	14, 18, 29, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 52, 57
<i>lemmata</i>	46
letterlijk-historische exegese	17, 19, 29, 65
Leutsch, E.	94, 95
Leuven	29, 32, 33
Levita, Elia	58, 59
Lieshout, H.H.M. van	16
Lightfoot, J.	60
Limborch, Ph. van	16
Linden, H.A. van der	38, 39
Lipsius, J.	22, 37, 57
Lively, E.	34
Lloyd Jones, G.	34

<i>locus de scriptura sacra</i>	29
Logos	43
Loiseleur de Villiers, P.	<i>Zie</i> Villiers, P. Loiseleur
Londen	33, 34, 38
Lubbertus, S.	14, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 74, 90
Lübeck	38
Lunsingh Scheurleer, Th.H.	12, 15, 16
Luther, M.	89
Lydius, M.	38, 39, 41
Maccovius, J.	44
Macrobius	62
Maius, Joh.H.	12
Maizeaux, P. des	42
Maria	65
Marnix van St. Aldegonde, Ph.	35, 41, 51, 52
Martialis	98
Martinius, P.	36
Massari, B.	22
<i>meditatio</i>	46
Meijering, E.P.	63, 64
Melanchthon, Ph.	89
Metzger, B.M.	49, 50
Meursius, J.	34
Meyers, J.J.	55
middeleeuwen	25, 30, 46, 47
midrasj	25
Miert, D.K.W. van	15, 102
Molhuysen, P.C.	37
Moore, G.F.	27, 28
Mouchel, C.	57
Mozes	15, 16, 60
Mozes ben Halevi	40
Muller, R.A.	21, 23, 25, 29
Nauta, D.	15, 26, 39
Nauwelaerts, M.A.	38
Nebrissensis, A.A.	22
Nederlandse Geloofsbelijdenis	42
Nerdenus	<i>Zie</i> Linden, H.A. van der
Nicolaus van Lyra	25
Nunes Barreto, M.	99
Oldenbarnevelt, J. van	51
Oort, J. van	22

oosterse talen	13, 15, 18, 29, 34, 35, 38
Origenes	59
Otterspeer, W.	35, 41
Otto, A.	95
oude vertalingen	47, 62
Oudenaarde	32, 33, 35, 37
Oxford	35
Pacificatie van Gent	35
<i>patres</i>	<i>Zie</i> kerkvaders
patristische literatuur	17
pedagogie <i>Castrum</i>	32
Pesjitta	61
Petrus	68
Petrus Lombardus	25
Philo	17
<i>philosophia Christi</i>	50
Plantijn, C.	36, 52
Plautus	62, 63
pleonasme	70
Plinius	62, 63
Polus, M.	12
Polybius	62
Poolman, W.R.	32, 40
Popkin, R.H.	27
Postel, G.	99
Posthumus Meyjes, G.H.M.	12, 15, 16
preciezen	<i>Zie</i> contra-remonstranten
<i>primaeva lingua</i>	21
<i>primogenitus</i>	64
pseudepigrafen	17
Ptolemaeus	63
<i>quadrivium</i>	33
<i>quaestio</i>	46
<i>quaestio disputata</i>	46
rabbijnen	15, 25
rabbijnse literatuur	17, 19, 76
Rabil, A.	22
Radaeus, Æ.	41, 53
radicale reformatie	28, 30
Raphelengius, F.	36
rechabieten	16
Reeve, A.	49

Reitsma, J.	42
Reland, A.	11
Remfan	68
remonstranten	16, 18, 43, 55
remonstrants seminarium	54
renaissance	18, 21, 22, 30, 46, 47
Rennecherus, H.	35
republiek der letteren	17
<i>respondens</i>	46, 47
Reuchlin, J.	21, 28, 95
Reuss, Ed.	55
Reventlow, H. Graf	26
Revus, J.	39
Rijk, L.M. de	24, 25, 46
roeping	80
Rogge, H.C.	42
Rooden, P.T. van	36, 43, 48, 49
Roorda, C. a	72
Rummel, E.	13, 22, 49, 50
<i>sacra doctrina</i>	23, 45
<i>sacra littera</i>	45
<i>sacra pagina</i>	23, 45
<i>sacra scriptura</i>	23
<i>sacra scriptura sui interpres</i>	29
Salim	67
Sande, J. van de	41
sanhedrin	67
Scaliger, J.J.	15, 22, 43, 57, 65, 66, 67, 89, 133
Schelven, A.A. van	35
Schmitt, C.	17
Schneidewin, G.	94, 95
scholastiek	24, 78
Schotanus, H.	39
Scott Pearson, A.F.	34
Screech, M.A.	49
semitische talen	58, 59
semitisme	61
Seneca	62, 98
<i>sensus</i>	46
<i>sententia</i>	46
<i>Sententiae</i>	25
Septuaginta	43, 61, 62, 68
Serarius, N.	15, 16, 133
Servet, M.	28

Silvius, W.	52
Simon, R.	12
Smalley, B.	23
Smedt, B. de	<i>Zie</i> Vulcanius, B.
socinianisme	40, 41
Socinus, F.	40, 41
Southern, R.W.	24
Spinoza, B. de	26
<i>spoliatio</i> -motief	63
Staten van Friesland	38, 39, 40, 44, 51, 52, 53, 54
Staten-Generaal	51, 52
Statenvertaling	12, 18
Stephanus, H.	<i>Zie</i> Estienne, H.
Stephanus, R.	<i>Zie</i> Estienne, R.
Strabo	63
<i>subsistentia</i>	73
Sué, S.	38
Suidas	62
Syrisch	30, 35, 58
Tacitus	57, 63
talmud	27
targum	27, 76
Targum Jerusjalmi	58, 61
Targum Jonathan	61, 62
<i>testes veritatis</i>	64
Theodoretus	69
Theodoretus, J.A.	41
Theodotion	61
<i>theologia</i>	23
Theophylactus	59
Thomas van Aquino	33, 98
Thucydides	63
Tiara, P.	39
Toorenenbergen, J.J. van	35
Tremellius, I.	50
Trigland jr. Jac.	11
Triniteit	73, 77
<i>trivium</i>	33
Troje	63
Tromp, J.	61
<i>unicus</i>	64
<i>unigenitus</i>	64

Valk, A.	37
Valla, L.	26, 49, 50, 62
Varent, M. van der	37
Varro	67
Veen, S.D. van	42
Verdegaal, C.M.L.	34
Vergilius	63, 97, 98
verkiezing	80
Verlichting	26
<i>versiones</i>	14
Vertunien, F.	67
Vetus Latina	68
<i>via antiqua</i>	33
Victor, Andreas van St.	<i>Zie</i> Andreas van St. Victor
viervoudige schriftzin	25
Villiers, P. Loiseleur de	35, 36, 79
<i>Vita</i>	12, 31, 32, 101
<i>viva vox Dei</i>	23
Vocht, H. de	29
Voolstra, S.	75
voorzienigheid	73
Vorstius, C.	54
Vossius, G.	54
Vriemoet, E.L.	32, 38
Vulcanius, B.	40, 41
<i>Vulgata</i>	23, 25, 29, 49, 50, 62
Walafrid Strabo	23
Wall, E.G.E. van der	15, 27
wederdopers	75, 77
Wesselius, J.W.	13
Willem Lodewijk	44
Willem van Oranje	37
Witkam, H.J.	37
Wolf, C. de	129
Woude, C. van der	38, 40, 41, 42, 43, 44, 51
Wtenbogaert, J.	42, 51
Xenarchus	70
Zacharia	70

Summary

The New Testament Commentaries of Johannes Drusius (1550-1616)

Johannes Drusius (1550-1616) spent a large part of his life as professor of Oriental languages at the University of Franeker, namely from 1585 to 1616. He was an eminent scholar, a philologist whose works were reprinted far into the seventeenth, and some of them even in the early eighteenth century. Drusius energetically stimulated research by Christian scholars in the northern Netherlands into early and medieval Jewish literature. His scholarship in ancient Hebrew and in Jewish literature played a vital role in the development of the pedagogical ideal of humanist education with a philological stamp.

Despite the importance of Drusius' contribution to Biblical scholarship and his great reputation, comparatively little research has been carried out on his work. What research has been done, meanwhile, portrays him as a late humanist who rated the study of philology more highly than the doctrines of the Church. In the introduction to the present dissertation this general picture of Drusius is set down: a late humanist who, for the love of the fine art of writing, began to analyse the sources. The introduction analyses research carried out by four scholars who published on Drusius: L. Fuks, J.C.H. Lebram, H.J. de Jonge and A.L. Katchen. Drusius' literal-historical exegesis proves to have been especially appreciated as a method in which theological intentions play no role.

The question arises whether full justice has been done to Drusius, and also how Drusius himself valued the relationship between his Biblical philology and theology. The aim of this dissertation is, therefore, to describe Drusius' method of Bible exposition and to draw attention to Drusius' views on the relation between philology and theology.

This study constitutes an analysis of Drusius' New Testament commentaries. It is based on the following four works:

1. *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*, Antwerp 1582; Franeker 1616².
2. *Ad voces Ebraicas Novi Foederis commentarius prior ordine alphabetico*, Franeker 1616.
3. *Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum, sive praeteritorum libri decem*, Franeker 1612; Amsterdam 1632².
4. *Annotationum in Novum Testamentum pars altera*, Franeker 1616.

Chapter one offers a historical sketch of Christian Hebraist studies from the later middle ages to the seventeenth century and in doing so gives a contextualization of Drusius' efforts and achievements. A prominent feature of Drusius' work is his study of Hebrew and Jewish sources for the benefit of explaining passages in the books of the Bible. This marks him as an important representative of Christian Hebraism. To put his role and significance as such in a historical perspective a brief outline is given of the study of Jewish sources by Christians, for Christian purposes, up to Drusius' own time.

Chapter two comprises a biography of Drusius. It was certainly not a major aim to write an extensive new biography about him. Rather the intention was to describe in broad outline the historical framework in which Drusius' exegetical work originated and developed. His surviving correspondence and manuscripts, which have only partially been published, will probably shed further light on the hitherto known biographical facts.

Drusius was born in Oudenaarde on June 28, 1550. He received his primary education at the elementary school in Ghent. Later he studied at the University of Louvain. In 1567 Drusius' father embraced the Reformation and fled to London. His son followed him there. His mother remained a Roman Catholic. In London Drusius was instructed in Hebrew by Antonius Rodolphus Cevalerius. Drusius followed him to Cambridge, where he also studied theology under Thomas Cartwright. In 1572 Drusius was appointed lecturer in Oriental languages. Then in 1577 he became professor of Oriental languages at the University of Leyden. Here his first philological studies on the Scriptures appeared in print, and he published a Hebrew grammar.

After the University of Franeker had been founded in 1585, Drusius was appointed professor of Oriental languages there. In Franeker he initiated a tradition of international significance in the field of Hebrew studies. The gist of Drusius' teaching was collecting and transmitting data from non-Biblical Jewish writings that shed light on the text of the Bible. In the increasing controversy between the Arminian *Remonstrants* and the orthodox *Counter-Remonstrants* Drusius wanted to take a neutral position. That failed to some extent, because his colleague Sibrandus Lubbertus accused him of heresy. Moreover, there were friendly ties between Drusius and Arminius. In 1615 a number of theses of a philological nature on Proverbs 8:22 (according to the Septuagint) were debated under Drusius' supervision that led Lubbertus to accuse him of Arianism.

Drusius died in Franeker on February 12, 1616.

Chapter three comprises a description of the genre of the *annotationes*. The specific properties of the annotation commentary are investigated. This kind of commentary consists of brief, loosely connected remarks and quotations of a mainly philological nature. Its purpose is to compare the Biblical passage at issue with translations, parallels in other

writings and interpretations of patristic authors. Also, the Greek of the New Testament is compared with the Hebrew idiom, clarifying and establishing the *dictio hebraica* of the New Testament writings. The unity of the annotations lies in the text that is being commented on. The annotation commentary was particularly used to facilitate the translation of the Bible from the original languages.

A major feature of the annotation genre is that the annotator explored the text from beginning to end but he was at liberty to determine himself which passage he commented on and which he skipped. Another feature is that the Biblical language is compared with old and more recent translations. A third is that all sorts of findings were jotted down indiscriminately: semantic observations, lexicographical remarks, grammatical notes, variant readings in manuscripts, in translations or in patristic quotations, remarkable interpretations by patristic authors, etc. The expositor's views were supposed to be implicitly present in the way the material that had been quarried from all kinds of sources was presented.

The commentator who made use of the annotation genre wanted primarily to understand the text in its historical setting. This did not prevent the annotation genre from having doctrinal implications, too, occasionally also containing doctrinal notions. Although many annotation commentaries were written by scholars from outside the Faculties of Theology, yet the annotation commentary of the sixteenth and early seventeenth centuries was no purely historical or philological genre. This form of commentary also had in a certain sense a theological intention: It could, by philological means, provide support for theological positions and served as an auxiliary in translating the Bible.

The contents of Drusius' commentaries consist mainly in philological notes. All the same, he sometimes allowed himself to record observations of a doctrinal nature. This is demonstrated in chapter four, where Drusius' New Testament commentaries are discussed. First, his views on languages generally and then those on the Semitic languages in particular are investigated. In illustrating the Biblical text Drusius employed analogous passages from the Scriptures in the original languages. He also used Jewish exegetical material, ancient translations, the writings of non-Christian authors, ancient Christian writers and Church fathers, humanists and contemporaries. Drusius' use of these literatures is illustrated by means of examples. At the same time Drusius made intensive use of learned authors from the sixteenth and seventeenth centuries, notably Erasmus and Beza. He regarded his commentaries as supplements to those published by these two recent authorities.

Apart from grammatical and other linguistic issues Drusius discussed the historical matter and sometimes the reliability of the transmitted Greek text. Furthermore, Drusius' attention for rhetorical figures and proverbs that he recognized in the Bible text is mentioned.

Finally, some statements with a personal colouring, as for example, about his friendship with Buxtorf and his relationship to several important theologians of his day, are also included.

The third paragraph of this chapter is devoted to the occasional comments in Drusius' annotations that have theological implications. He made these comments especially to express himself with exegetical arguments about certain points of detail in Christology and the doctrine of predestination. Particularly Drusius' statements referring to certain aspects of Christology have been singled out. His contemporaries voiced suspicions

about his orthodoxy on the subject of Christology. It is shown that Drusius probably was an adherent of hypothetic universalism. Most of Drusius' New Testament commentaries, however, remains within the boundaries of philological clarification of the Greek text.

Chapter five is devoted to the relationship between philology and theology as Drusius saw this. His views on the relation between the philological study of the Scriptures and systematic theology can be characterized as follows: Drusius was convinced of the use his philological work on the Bible had for theology and the Church. His work promoted a better understanding of Holy Scripture. It helped Bible translators to make better choices. By clarifying the Hebrew and Greek texts it contributed to sound preaching of the truth in the Church. As Drusius saw it, the philological study of the Bible laid a firm foundation for systematic theology and helped to preclude heretical notions.

In practice Drusius sometimes also appears to infer systematic-theological consequences from his own philological observations. He held the opinion, for example, that the authority of Holy Scripture could be augmented by the philological analysis of passages which the Old and the New Testament have in common, as this could help to resolve discrepancies.

This study has led to the following conclusions:

1. Drusius was a scholar of international importance, among other things on account of his numerous scholarly publications. His international reputation is evident from his career, his correspondence and his network in general.
2. Drusius wished to be considered a philologist rather than a theologian.
3. Drusius was convinced that in carrying out his philological labours he was serving Reformed theology and the Church.
4. Drusius was not easily worried by historical difficulties caused by the biblical text.
5. Drusius was an adherent of the doctrine of the unity of the Scriptures and had a deep respect for the received texts in the original languages, although he did not mind to take variant readings into serious consideration.
6. Drusius' originality lay in that he used many other sources for the philological exegesis of the New Testament than his predecessors and contemporaries had done, especially Jewish ones, ancient and medieval.
7. Drusius was never afraid he would end up in heresy because in his opinion careful study of the Bible text would always lead to the orthodox position.

Three appendices have been added to this study. The first contains excerpts from several works by Drusius other than his New Testament commentaries. Those works throw some light on the way he viewed the relationship between philology and theology. The passages concerned have been included in Latin, and a Dutch translation has been added. The second appendix is an inventory of Drusius' correspondence. The third is a list of his publications.

(trans. C. van Haften)

Curriculum vitae

Peter Korteweg werd op 14 augustus 1969 te Geertruidenberg geboren. In 1988 behaalde hij het diploma Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (met Latijn en Grieks) aan de Christelijke Scholengemeenschap 'Oostergo' te Dokkum. Aansluitend studeerde hij aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit te Utrecht. Deze studie werd in 1995 afgerond. In datzelfde jaar werd ook het kerkelijke examen vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk behaald. Hij doceerde van 1995 tot 1997 de vakken godsdienst en Engels aan de Jacobus Fruytier Scholengemeenschap te Apeldoorn. Van 1997 tot 2004 was hij predikant van de Hervormde gemeente te IJzendoorn. Vanaf 13 oktober 2004 is hij predikant van de Hersteld Hervormde gemeente te Melissant.

De schrijver is in 1996 getrouwd met Maartje Johanna den Ouden. Zij hebben vier kinderen.

